

प्रस्तावना.

इदानीन्तनाः पाश्चात्यशिक्षणदीक्षितमानसा बहवो जनाः प्रवदन्ति यत् साम्प्रतिकैः पश्चिमाशाधिष्ठितैर्विद्वद्वरिष्ठैः प्रतिदिनमवर्णनीयं परिश्रमं विधाय खगोलसम्बन्धिज्ञानं यथा समासादितम्, तत्प्रकाशनार्थं च ते महता क्लेशेनार्थव्ययेन च नानाविधानि यंत्राणि व्यरचन् विविधैश्च तैर्यंत्रैरनायासेन करामलकवत्सर्वं भास्करादीनां गगनेचराणामश्विनीप्रभृतीनां नक्षत्राणां मेषादीनां राशीनाञ्च यथा सूक्ष्ममार्गेणावलोकनं, सूर्याचन्द्रमसोरुपरागं च विलोकयामस्तादृक्षं यांत्रिकं साधनं पुरा नासीत् तादृशविविधयंत्रनिर्माणसामर्थ्यस्य तु दूरे वार्तेति, तत्र सूर्यसिद्धान्त, शिष्यधीवृद्धिद, सिद्धान्तशिरोमणिप्रभृतिग्रंथाध्ययनकर्तॄणां चतुरचेतसां चेतसि क्षणमप्यधितिष्ठति ॥

सूर्यसिद्धान्ते ज्योतिषोपनिषदध्याये (१३)

"तुंगबीजसमायुक्तं गोलयंत्रं प्रसाधयेत् ॥
गोप्यमेतत्प्रकाशोक्तं सर्वगम्यं भवेदिह ॥ १७ ॥
तस्माद्गुरूपदेशेन रचयेद् गोलमुत्तमम् ॥
युगे युगे समुच्छिन्ना रचनेयं विवस्वतः ॥ १८ ॥
प्रसादात्कस्यचिद्भूयः प्रादुर्भवति कामतः ॥
कालसंसाधनार्थाय तथा यंत्राणि साधयेत् ॥ १९ ॥
एकाकी योजयेद्बीजं यंत्रे विस्मयकारिणि ॥
शंकुयष्टिधनुश्चक्रैश्छायायंत्रैरनेकधा ॥ २० ॥
गुरूपदेशाद्विज्ञेयं कालज्ञानमतन्द्रितैः ॥
तोययंत्रकपालाद्यैर्मयूरनरवानरैः ॥ २१ ॥
ससूत्ररेणुगर्भैश्च सम्यक्कालं प्रसाधयेत्" इति ॥

श्रीमल्लाचार्यविरचिते शिष्यधीवृद्धिदे यन्त्राध्याये—

"गोलो भगणश्चक्रं धनुर्घटीशंकुशकटकर्तर्यः ॥
पीठकपालशलाका द्वादश यंत्राणि सह यष्ट्या" ५२ इति

भगवता भास्कराचार्येण विरचिते गोलाध्यायान्तर्गतयन्त्राध्याये—

"दिनगतकालावयवा ज्ञातुमशक्या यतो विना यंत्रैः ॥
वक्ष्ये यंत्राणि ततः स्फुटानि सक्षेपतः कतिचित् ॥ १ ॥
गोलो नाडीवलयं यष्टिः शंकुर्घटी चक्रम् ॥
चाप तुर्यं फलक धीरेकं पारमार्थिकं यंत्रम्" ॥२॥ इति ॥

सिद्धान्तशेखरे षोडशे यन्त्राध्याये श्रीपति —

"गोलश्चक्र कार्मुकं कर्तरी च
कालज्ञाने यंत्रमन्यत्कपालम् ॥
पीठं शंकुः स्याद् घटी यष्टिसञ्ज्ञं
गंत्रीयन्त्राण्यत्र दिक्समितानि" ॥ २ ॥ इति ॥

इत्यादीना प्राचीनग्रंथकाराणा वचनपर्यालोचनया स्पष्ट प्रतीयते भारतीया खगोलवेत्तारोऽपि नानाविधयन्त्रनिर्माणपरायणा यन्त्रकोविदाश्चेति, न केवल वार्ताका पपरा किन्तु विविधयन्त्रनिर्माणप्रकारप्रदर्शकान् बहून् ग्रन्थाँश्च समगुम्फन्।

सम्प्रतावद्–१ (नलिकायन्त्राध्याय)

"नत्वा गणाधिपतिपादयुगं प्रसन्नं
श्रीब्रह्मतुल्यकरणोदितमौर्विकाद्यैः ॥
वक्ष्ये स्फुटं हि नलिकाभिधयंत्रराजं
श्रीपद्मनाभपरमेश्वरकौतुकाय ॥"

इत्यष्टादशभि श्लोकै पण्डिताखण्डल श्रीपद्मनाभो नलिकायन्त्राध्यायमरच यत्। अस्य नलिकायन्त्राध्यायस्य रत्नावलीनाम्नी टीका दैवज्ञवर्येण श्रीरामचन्द्रेण प्रणीता। टीकासमाप्तौ तेन कुलग्रामादिकमपि स्वय प्रदर्शयति—

"आसीदुन्नतदुर्गनाम्नि नगरे साक्षाच्छिवाधिष्ठिते
श्रौतस्मार्तविचारसारचतुर' श्रीबोवनाख्यो गुरुः ॥
ज्योतिर्वित्तिलकैः सुवंदितपदः शिष्टैः सुगीतस्तुतिः
साधूनामवधिः शिवार्चनरतस्तल्लब्धविद्यानिधिः ॥ १ ॥

तत्पुत्रौ भवतस्तयोर्दिनकरो ज्येष्ठः कुलोद्योतकृत्
ज्योतिर्वित्कमलावबोधनरविः शौर्येण तिग्मद्युतिः ।।
सौजन्येन हिमद्युतिश्चतुरया वाचा च वाचस्पतिः
गाम्भीर्येण नदीपतिः करुणया श्रीराघवः सत्कविः ।। २ ।।
तस्यानुजो दैवविदां वरिष्ठः ख्यातोऽभिरामः किल रामचंद्रः ।।
काश्यां गतोऽसौ जनकेन साकं चकार मार्गे नलकस्य टीकाम् ३
वृत्तानि रत्नानि सुवर्णयुक्तान्यादाय बद्धा शिशुबोधनार्थम् ।।
रत्नावलिः कण्ठगता च येषां रत्नावलिर्हस्तगतास्तु तेषाम् ।। ४ ।।
शाकेऽक्षाभ्राक्षचंद्राब्दे १५०५ शीकरीनगरे कृता ।।
शासत्यकबरे राजन्युर्व्यां राज्यं सुधार्मिकम्" ।। ५ ।। इति ।।

२ यन्त्रचिन्तामणि सटीक —

"आसीदग्रजराजवन्दितपदः श्रीवामनो विश्रुतो
ज्योतिःशास्त्रमहार्णवामृतकरः सत्सूक्तिरत्नाकरः ।।
तत्सूनुः क्षितिपालमौलिविलसद्रत्नं ग्रहज्ञाग्रणी-
श्चक्रे चक्रधरः कृती सविवृतिं सद्यंत्रचिन्तामणिम्" ।।२६।।

इति ग्रन्थान्तिमश्लोकत प्रतीयते यद्वामनदैवज्ञतनुजेन श्रीचक्रधरदैवज्ञवर्येण सटीकोऽयं यन्त्रचिन्तामणिनिरमायीति ।

३ प्रतोदयन्त्रम्—

"विष्णवर्कमुख्यत्रिदिवेशमूर्तेः स्मृत्वा गुरोः सच्चरणारविन्दम् ।।
प्रतोदयंत्रं गणकाग्रतुष्ट्यै वक्ष्ये चमत्कारकरं नृपाणाम्" ।। १ ।।

समाप्तौ च—

"नन्दिग्रामनिवासभूद्विजवरो दैवज्ञचूडामणिः
नानाशास्त्रकलाकलापचतुरः श्रीकेशवस्तत्सुतः ।।
तत्पादाम्बुजसेवनाप्तनिगमज्ञानो गणेशः कृती
चक्रे यंत्रमिदं चमत्कृतिकरं भूपादिकानां स्फुटम्" ।।१३।।

इत्यनेन ग्रहलाघवकारेण गणकचक्रचूडामणिना श्रीगणेशदैवज्ञेन विरचितं प्रतोदयन्त्रमिति स्फुटीभवति ।।

४ नलिकाबन्धः—

अस्य रचयिता श्रीपूर्णानन्दसरस्वतीति ग्रन्थारम्भश्लोकतः

"पूर्णानन्दसरस्वती निजगुरुं भक्त्या प्रणम्यादरा-
च्छिष्याणां ग्रहलाघवीयनलिकाबन्धक्रमं वच्म्यहम्" ॥

स्पष्टतया प्रतिभातीति,

५ यंत्रकिरणावलिः सटीका—

अस्या निर्माता श्रीनामदेवात्मजो दैवज्ञकुलालंकारः श्रीपद्मनाभः । टीकाऽपि च ग्रंथकर्त्रा विरचितेति तदवलोकनेन स्पष्टं प्रतीयते ॥

६ यंत्रराजः—

ग्रन्थोऽयं तत्रभवता महेन्द्रसूरिणा विरचितः ।

"लोकानां हितकाम्यया प्रकुरुते सद्यंत्रराजागमं
नानाभेदयुतं चमत्कृतिकरं सूरिर्महेन्द्राभिधः" ॥

इति मंगलाचरणश्लोकतः प्रतीयते । ग्रन्थसमाप्तावपि—

"अभूद्भृगुपुरे वरे गणकचक्रचूडामणिः
कृती नृपतिसंस्तुतो मदनसूरिनामा गुरुः ॥
तदीयपदशालिना विरचिते सुयंत्रागमे
महेन्द्रगुरुणोद्धृताजनि विचारणा यंत्रजा" ॥

इत्यनेन स्वगुरुनामनिर्देशं गुरुवर्यस्य निवासस्थानं चादर्शयत् । ग्रन्थकारस्तु शालिवाहनशाके १२९२ यंत्रराजं चकारेति "द्विनंदसूर्यैं १२९२ रहिताः शकाब्दा." श्लो० ४० इति ग्रंथादिनक्षत्रध्रुवकेभ्योऽभीष्टवर्षे नक्षत्रध्रुवकानयनप्रकारतो ज्ञायते सटीकायां "अयं ग्रंथः शाके १२९२ वर्षे निष्पन्नः" इति, अस्य यंत्रराजस्य टीका विद्वद्वर्येण श्रीमलयेन्दुसूरिणा विरचिता ।

"श्रीपीरोजशकेंद्रसर्वगणकैः पृष्टो महेंद्रप्रभु-
र्जातः सूरिवरस्तदीयचरणांभोजैकभृंगद्युता ॥
सूरिश्रीमलयेन्दुना विरचितेऽस्मिन् यंत्रराजागम-
व्याख्याने प्रविचारणादिकथनाध्यायोऽगमत्पंचमः" ॥

इत्यनेन ग्रंथान्तश्लोकेन ग्रन्थकर्तुः श्रीपीरोजराजस्य समानकालिकत्वं तत्सदसि वर्तमानानां संख्यावतां वरिष्ठत्वं स्वस्य च तच्छिष्यत्वं टीकाकृद् द्योतयति ।

७ यंत्रशिरोमणिः—

"भूते यंत्रशिरोमणिं सुविशदं विश्रामसंज्ञः स्फुटम्" इति मंगलाचरणश्लोकतोऽस्य रचयिता श्रीविश्रामनामा पण्डितः। स च कुत्रत्य इति शंकां स्वयमेव ग्रंथांते दूरीकरोति—

"श्रीमद्गुर्जरमण्डले क्षितितलालङ्कारभूते पुरं
श्रीजम्बूसरसंज्ञकं द्विजकुलानंदैकदं तत्र वै ॥
श्रीकौण्डिन्यकयाज्ञवंशजकुले ह्यासीदनंतो द्विजः
श्रौतस्मार्तविचारसारचतुरो दैवज्ञचूडामणिः ॥ १ ॥
तत्पुत्रो हि जनार्दनो निजगुणैः ख्यातो धरामण्डले
तज्जः श्रीपुरुषोत्तमो गुणनिधिः स्वाचारवान् तत्सुतः ॥
विश्रामो गणनाथपादनिरतस्त्रिस्कंधपारंगतः
श्रीमद्यंत्रशिरोमणिं सुविशदं चक्रेऽगयंत्रात्मकम् ॥ २ ॥
दृष्ट्वा यंत्रशिरोमणिं सुविशदं सुज्ञा गुणज्ञाः सदा
नानानन्दभरैर्युताः सुगणकास्तृप्यन्तु वान्ये जडाः ॥
नानाक्रोधभरैर्युताः कुमतयः क्रुध्यन्तु येषां भवेद्
दिव्यं ज्ञानमभीप्सितं सुमतयस्ते वै पठन्तु ध्रुवम् ॥३॥
शाके सप्तत्रिपंचेंदु १५३७ प्रमिते रचितो मया
ग्रंथो यंत्रागमानां हि वृत्तैर्नंदेंदुदस्रकैः २१९" ॥ ४ ॥

इत्यनेनायं ग्रंथो ग्रंथकृता शालिवाहनशाके १५३७ विरचित इति प्रतीयते।

अथ प्रसंगवशात्पाश्चात्यदेशीयानां विदुषामप्येतस्मिन् विषये कीदृक्षः प्रयासः सोऽपि निरीक्ष्यते। तत्र तावत्—

१ तुर्कस्थाने टाईग्रीस-युफ्रेटीस्-नद्योर्मुखाग्रे बाबीलोनीया नामको जनपदो वर्तते, तत्र युफ्रेटीस् नद्यास्तीरे "बाबोलीन" इति नाम्ना प्रसिद्धे नगरे कस्यचिन्मन्दिरस्य शिखराग्रं प्रायोऽष्टादशशत १८०० फुटपरिमितमुच्चं तत्रैका वेधशालाऽऽप्यासीत्। तत्रत्यराजगुरवोऽपि खाल्डीयना ज्योतिःशास्त्रे ग्रहवेधादिके ख्यातिमवीणा आसन्निति श्रूयते ॥

१ यंत्रशिरोमणिकृता पण्डितवर्येण श्रीविश्रामेण विरचिता "जातकपद्धतिः" संपलभ्यते, तस्याः षडध्यायाः सन्ति। सा च "शाके नंदद्विपंचेंदु १५२९ प्रमिते च नभस्यके। वृत्तैः सप्ताब्धि ४७ तुल्यैश्च कृता जातकपद्धति"रित्यादि समाप्तिश्लोकेभ्यो ज्ञायते।

२ इजिप्टप्रदेशेऽपि बहूनि मन्दिराणि वर्तन्ते तेष्वेकं त्रिंशदक्षवृत्ते निर्मितं तस्योत्तरदिग्विभागे ध्रुवतारकवेधार्थं विरचितं छिद्रं वर्तते, तस्माच्च तत्रत्या ध्रुववेधं कुर्वन्तो ज्योतिर्विद्यायामतिकुशला इत्याद्या बहवो लेखा उपलभ्यन्ते ॥

३ चीनदेशीया बहवो ज्योतिःशास्त्रसम्बन्धिनो लेखाः ।—चीनदेशीयानां च वेधयंत्राणि, वेधपद्धतिश्च अद्यत्या युरोपदेशीयानां वेधपद्धत्या न न्यूना च, चीनदेशीयानां विदुषां सन्निधौ याम्योत्तरलंघनयंत्रं, जलयंत्रं च वर्तते स्म, तेषां मते चतुर्विंशतिर्नक्षत्राणां, तत्र प्रथमं कृत्तिकानक्षत्रं, प्रतिनक्षत्रमेकैका तारा । तदनन्तरं कैश्चित्तद्देशीयैस्तारकचतुष्टयं संयोज्याष्टाविंशतिसंख्याकानि तारकाणि निश्चितानि । एतत्सर्वं स्त्रीस्ताब्दात्पूर्वमेकादशशतमिते समये लोके प्रसिद्धिमागतम् । तदनंतरं स्त्रीस्ताब्दात्पूर्वमष्टमे शतके षट्त्रिंशत्संख्यापरिमितानि ग्रहणानि विलिखितानि तानि च प्रायो यथायोग्यानि । ततश्च स्त्रीस्ताब्दस्य १६४ परिमितं समयमारभ्य चीनदेशीयैः कृतं किमपि नोपलभ्यते ।

४ ग्रीकदेशे पीथागोरास इति नामकः सुप्रसिद्धो ज्योतिर्विदभवत् । तस्याभिप्रायेण भगवान् सूर्यः पृथिव्याः परितो भ्रमति, सूर्यमण्डलं जगतो मध्यबिन्दुः एवं स्त्रीस्ताब्दात्पूर्वं तृतीये शतके वर्तमानानां ग्रीककोविदानां मंतव्यमिति ।

५ पंचाशदधिकशतमिते १५० स्त्रैस्ताब्दे श्रीमान् टालमी महोदयोऽभवत् । तेन निर्मितो "संटिक्स" ग्रंथोऽद्याप्युपलभ्यते । अस्यैव नामान्तरं "आलमाज्येष्टः" वर्तते । पाश्चात्त्यैरारबदेशीयैश्च "आलमाज्येष्टः" ईश्वरप्रणीत इव पूज्यते, टालमीमहोदयमतेन धरणिर्वर्तुला, निराधारा, गतिशून्या, जगतो मध्यबिन्दुरूपा, विराजते, परितश्च तस्या वर्तुलाकारेण सर्वाणि ज्योतींषि भ्रमन्ति । रविचन्द्रादयस्तु पश्चिमतः पूर्वं गच्छंति, तत्रापि पृथिव्याः स्वल्पांतरे चंद्रस्ततो बुधशुक्रसूर्यभौमगुरुशनयोऽनुक्रमेण वर्तन्ते । तेषां गतिरपि न समानेत्यादि ॥

६ पंचाशदधिकशतमिते १५० स्त्रैस्ताब्दे हिपार्कस इति सुप्रसिद्धयशोराशिः खगोलविद्यानिपुणो युरोपदेशमलङ्करोति स्म, (प्रायःसमकालीनौ टालमी–हिपार्कसमहोदयौ) ताभ्यामयनसंशोधनं–चन्द्रसूर्यग्रहणज्ञानप्रकारः, ग्रहणयोश्च कारणं, पृथ्वीचन्द्रमसोरन्तरं, ग्रहाणामंतरम्– इत्यादि सूक्ष्मरीत्या संशोध्य निश्चितम् ।

७ मुसलीमास्तु प्रायः स्त्रैस्ताब्दस्य सप्तमे शतके एलेक्झान्ड्रीयाख्यं सुप्रसिद्धं पुस्तकालयं विना कारणमदहन् । तस्मात् च तदनन्तरं बगदाद नगरे प्रतिष्ठाप्याष्टमशतके भारतीयानां ज्योतिषशास्त्रीयाणां ग्रन्थानां गणितविभागस्य चानुवादमारबीयभाषायां मोहम्मदीया विद्वांसोऽकुर्वन् । श्रीबगदादनगरस्थस्य श्रीखलीफस्य राजसभायां त्रिसप्तत्यधिकसप्तशतपरिमिते ७७३ स्त्रैस्ताब्देऽज्ञातनामधेयः कश्चिज्जातीयो ज्यौतिषिको विद्वद्वरिष्ठपदवीं विभूषयन् विराजति स्म, मुसल्मीमपण्डिता

अपि ग्रहवेधादिष्वतिनैपुण्यं पदमलङ्कुर्वते स्म। तेषां वेधयंत्राणि चतुरचेतसां चेतःसु चमत्कृतिं जनयन्ति स्म, ज्योतिःशास्त्रं च तैरतिकौशल्येनाचिरेण समैधि। तदनन्तरं तैमुरलंगस्य नप्ता उलुगबेग इति नाम्ना प्रख्यातोऽभवत्। तदभिधानं च बहुषु संस्कृतपुस्तकेषूपलभ्यते। श्रीमानुलुगबेगस्तु समरकन्दे महतीं वेधशालां संस्थाप्योत्कृष्टप्रकारेण ग्रहवेधान् चकारेत्यादि सर्वं तत्रभवता गोब्राह्मणप्रतिपालकेन विविधविद्याविद्योतितमानसेन राजराजेन श्रीजयसिंहेन सूर्यादीनां वेधार्थं सर्वोत्कृष्टां वेधशालां संस्थाप्य स्वकीये "सिद्धान्तसम्राट्" नाम्नि पुस्तके वर्णितं समुपलभ्यते। युरोपखण्डेऽपि ज्योतिःशास्त्रप्रचारश्चारबीयैर्विद्वद्भिः समकारि। खैस्ताब्दस्य नवमे दशमे च शतके फ्रान्सदेशीयैरपि विद्याविलासिभिः सज्जनैः स्पेनदेशीयेभ्यो मोहमदीयेभ्यो ज्योतिषशास्त्रीयं ज्ञानं गुरुणा प्रयत्नेन समपादि, खैस्ताब्दस्य त्रयोदशे शतके "आलमाजेस्टस्य" आरबीयभाषांतरतो लेटीनभाषायामनुवादोऽपि विरचितः। तदनंतरं "कास्टील" स्थ नृपवरः श्रीमान् "ओल्फोस" महानुभावो नवीनं ज्योतिषग्रंथमकारयत्। तेन प्रतिदिनं ज्योतिषशास्त्राध्ययनं तत्र सर्वत्र समवर्धत। पंचदशे शतके जर्मनप्रदेशेऽपि ज्योतिषशास्त्रे कृतभूरिपरिश्रमाः संख्यावन्तो ग्रहवेधप्रभृतिकार्यकलापकुशलाः केचन समभवन्।

८ त्रिसप्तत्यधिकचतुर्दशशतमिते १४७३ खैस्ताब्दे प्रशियाप्रदेशे सूर्यादीनां वास्तविकस्य तत्त्वज्ञानस्य कारयिता श्रीमान् "कोपर्नीकस" इति नामकः समजनि। शनैः शनैः स च गगनेचराणां स्थितिं, वेधं, गणितं च कृत्वा सत्यासत्यं मनसि निश्चित्य त्रिचत्वारिंशदधिकपंचदशशते १५४३ खैस्ताब्दे स्वकीयं ग्रंथं प्रसिद्धिं समनयत्। तस्याभिप्रायेणान्तरिक्षगानां ज्योतिषां दैनंदिना गतिः पृथिव्या अक्षभ्रमणेन भासते। पृथ्वी चैको ग्रहस्तेन साकमन्येऽपि ग्रहाः (बुध, शुक्र, पृथ्वी, भौम, गुरु, शनयः) अनुक्रमेण सूर्यस्य परितो भ्रमन्ति। भगवान्भानुस्तु जगतो मध्यबिन्दुरित्यादि।

९ अथ विख्यातकीर्तिः कश्चित् "टायकोब्राहे" इत्यभिधानो ज्योतिषशास्त्रविशारदोऽभवत्। षट्सप्तत्यधिकपंचदशे खैस्ताब्दे श्रीमान् डेन्मार्क भूपतिरतिमनोज्ञामेकां वेधशालां स्थापयामास। स च टायकोब्राहे नामकस्तत्र विंशतिवर्षपर्यन्तमाधिपत्यमंगीकृत्य ग्रहवेधादिषु कुशलत्वाद्बहून्युपयोगिपुस्तकानि विलिख्य प्राचीनपुस्तकेषु वृद्धिं चकार। श्रीयुतकोपर्नीकसमहोदयविरुद्धां वार्ता मान्यतेति॥

१०–११ ततश्च केप्लरनामा कश्चन विद्वान् संबभूव। स च प्रायः श्रीटायकोब्राहे महोदयमान्यतानुसारी। तदनंतरं ह्युजेंस नाम्ना विख्यातः कश्चन संशोधकः प्रादुर्बभूव।

१२ अथ चाष्टाशीत्यधिकषोडशशतमिते १६८० खैस्ताब्दे परमसंशोधकबुद्धिः न्यूटन इति नाम्ना विख्यातः स्वसिद्धान्तविभूषितं " प्रीन्सीपीया " इति नामकं पुस्तकं व्यलिखत्। अन्येऽपि कतिपये विद्वांसः स्वस्वप्रज्ञानुसारतः संशोधनं कृत्वा न्यूटनकृतामेव पद्धतिं मुक्तकण्ठेन प्राशंसन्। तस्मिन्नवसरे युरेन्स (प्रजापति) गतिर्निश्चिता परंच सा सान्तरा समदृश्यत। तेन चान्तरेण 'युरेन्स' समाकर्षकः कश्चिद् ग्रहोऽमुकांतरेऽमुकस्थानेऽमुकदिने दृष्टिपथमागमिष्यतीति प्रथमतो निर्णीय तदनुसारेण षट्चत्वारिंशदधिकाष्टादश १८४६ परिमिते खैस्ताब्दे दूरवीक्षण (दुर्बीन) यंत्रद्वारा नेप्‌च्यून (वरुण) नामको ग्रहः समलभ्यत ॥

१३ खैस्ताब्दस्य षोडशे शतके होलाण्डप्रदेशे " गेलीलीयो " इति नाम्ना विख्यातः कश्चित् खगोलविद् दूरवीक्षण 'दुर्बीन' यंत्रद्वारा बृहस्पतेरुपग्रहान् प्रालोकितवान्। वक्रार-परावर्तन-इति नाम्ना दूरवीक्षणयंत्रस्य द्वैविध्यम्। अद्यावधि वक्राकारवीक्षणयंत्रद्वारैवानेकविधं नवीनं संशोधनं विदधाना बहवो विद्वांसोऽजायन्त। महदेकं सर्वोत्कृष्टं वक्राकारनामकं दूरवीक्षणयंत्रं (दूर्बीन) अमेरिकाप्रदेशे केलिफोर्नीयाप्रान्ते माउन्टहेमील्टन नाम्नो महोदयस्य वेधशालायां वर्तते। तस्य व्यासस्तु प्रायो हस्तद्वयपरिमितोऽस्ति। अपरं परावर्तनामकं दूरवीक्षणयंत्रं ' दुर्बीन ' आयर्लैण्डप्रदेशे लोर्डरोस्स नाम्नो विदुषो वर्तते। तस्य व्यासश्च चतुर्हस्तपरिमितोऽस्ति। अस्मिन्नेव शतके वर्णलेखननामकमद्वितीयं द्वितीयं यंत्रं केनचिन्महोदयेन निष्पादितं श्रूयते। इदं यंत्रं दाक्षिण्यदेशे पुण्यपत्तने सायन्सकालेजेऽष्टाशीत्यधिकाष्टादशशतमिते खैस्ताब्दे प्रतिष्ठापितं दृश्यते। तन्मूल्यं तु पंचदशसहस्ररूप्यकमितं वर्तते। तस्य व्यासोऽपि द्वाविंशत्यंगुलपरिमितस्तद्द्वारा यः कोऽपि पदार्थो निजस्वरूपतो द्वादशशतगुणो विलोक्यते ॥

एवमिदानीमप्यनेके चन्द्रसूर्यग्रहण, उपग्रह, युरेन्स, (प्रजापति) नेप्‌च्यून (वरुण) हर्शल, उल्का, (अशनिनिपात) धूमकेतु, तारकादिविषयेषु पाश्चात्यशिक्षणविभूषितमानसाः पाश्चात्यदेशीया मनीषिणो लोकोपकारार्थं विविधं ज्ञानं सम्पाद्य बहून् ग्रंथान् नूतनं संशोधनं च कुर्वन्तः समीक्ष्यंते। परंचास्माकं भारतीयानां दैवविदां दुर्दैववशात्तादृविध विविधसाधनसम्पत्तिप्रभृतेरभावात्किंचिदपि कर्तुमशक्यत्वात्कस्य सहृदयस्य मनीषिणो हृदयं न भेभिद्यते ॥

अथ प्रकृतमनुसरामि। पूर्वंप्रदर्शितेषु नलिकाध्यायप्रभृतिषु ग्रंथेषु सटीको यंत्रराजो यंत्रराज एवेति निश्चित्य मत्संगृहीतपुस्तकेषु च यंत्रराजपुस्तकं सूर्यपुरं विभूषयता दैवज्ञवर्याग्रगण्येन श्रीमता विश्वनाथात्मजेन राघवजिता नवत्यधिकपंचदशशते शालिवाहनशाके स्वहस्तेन लिखितं तदुपयोगि चैकनवत्यधिकपंचदशशत १५९१ परिमिते शाककाले यंत्रराजस्य तत्त्वज्ञानसम्पादनार्थं पैत्तलनिर्मितं यंत्रं महता परि-

श्रमेण संरक्षितं निरीक्ष्य प्रसंगवशात्सूर्यपुरे मिलितायां पंचम्यां साहित्यपरिषदि प्राचीनग्रंथप्रदर्शनविभागे सपुस्तकं यंत्रं समुपन्यस्तं देशान्तरतः समागतानां नानाविधविद्यापारावारपारीणानां विदुषां प्रमोदाय । तदवसरे तदवलोक्यानेकैर्विद्वत्प्रकाण्डैस्तत्प्रकाशार्थं चाहमसंतं प्रोत्साहितः । परञ्च तत्कार्यं धनाधीनमिति संचिन्त्य यथावकाशं केषांचिच्छ्रेष्ठिवर्याणां सदनं गत्वा सयंत्रं यंत्रराजपुस्तकं समदर्शयम् । अतिप्राचीनं सुरक्षितमिदं यदि प्राकट्यं नीयेत, तर्हि महानुपकारोऽद्यावधि संरक्षकस्य रचयितुश्च सफलो भविष्यति परिश्रम इति श्रेष्ठिवर्यैः प्रत्युत्तरे प्रदत्ते, भवादृशां विद्याविलासितां साहाय्यमन्तरा न शक्यते ईदृग्विधं कार्यं विधातुमिति मद्वचनश्रुतिमात्रेण निष्प्रभाणि मुखारविन्दानि विलोक्य किमपि प्रत्युत्तरमप्रवदतां तेषां सदनतो निःसरन् ॥

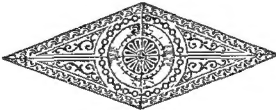
स्मारं स्मारं मलिनविषयान्मानसं मेऽवसन्नं
चारं चारं प्रतिखलगृहं जातखेदौ च पादौ ॥
कारं कारं कुजनविनुतिं क्लेशिता हन्त ! जिह्वा
वारं वारं वरजलनिधे ! किन्नु विज्ञापयेयम् ॥

इति श्रीलक्ष्मीसहस्रस्थनिर्वेदस्तबकीयं वाक्यं विचिन्तयन् पुराऽप्यस्य मुद्रणार्थं द्वित्रिवारमसिद्धमनोरथोऽपि मोहमय्यां प्रसंगवशादगच्छम् । तत्रैकदा निर्णयसागरयंत्रालयाधिपतये प्राचीनार्वाचीनपुस्तकादितो लोकोपकाराणि पुस्तकानि सहर्षमंकयित्रे विविधविद्याविद्योतितमानसाय श्रेष्ठिवर्य रा. रा. पाण्डुरङ्ग जावजी महोदयाय सयंत्रं यंत्रराजं यंत्रशिरोमणिं (यंत्रशिरोमणौ चापयंत्रमणौ, श्रीयंत्रराजोक्तवदेव चिन्त्यं, श्रीयंत्रराजेन समं, तुरियंत्रमणौ श्रीयंत्रराजोक्तवदेव शेषं इत्यादिना यंत्रराजेन सहास्य सम्बन्धः प्रतीयतेऽतोऽस्य यंत्रराजेन सह मुद्रणं भवेत्तर्हि महानुपकारो भविष्यतीति विचार्य) च मुद्रणार्थं प्रायच्छम् । तदवलोक्यातिप्रफुल्लमानसः सोऽब्रवीत् । यदस्माकं पण्डितवर्याणां श्रीमतां पणशीकरोपाह्ववासुदेवशास्त्रिणामनुज्ञाप्राप्तेऽत्रत्यं नवीनपुस्तकमुद्रापणादिकं किंचिदपि कार्यं न भवत्यतस्तदाज्ञाऽस्य मुद्रणे प्रथमतः संपाद्यताम् । तदर्थं च तत्प्रेषितेन भृत्येन सह महानुभावानां श्रीमतां वासुदेवशास्त्रिणां गृहे गत्वा तत्सन्निधौ सर्वं प्रदर्शितं, तद्दृष्ट्वा सहर्षमेतत्सयंत्रं पुस्तकद्वयं दिनत्रयं समीक्ष्य मुद्रणपथमर्हतीति निश्चित्य रा. रा. पाण्डुरङ्ग जावजी महोदयसमीपं मया सह पण्डिताखण्डलाः पणशीकरोपाह्वा वासुदेवशास्त्रिणः समागत्यावश्यमिदं पुस्तकद्वयं मुद्रणार्हमिति प्रोचुस्तदा तदुक्तिं निशम्य मुद्रणकार्यं सानन्दं च निर्णयसागरयंत्राधिपतिनोरीकृतम् । (ग्रंथादौ च पैत्तलनिर्मितयंत्रराजीययंत्रस्यापि प्रतिकृतयः सौकर्यार्थं निवेदिताः)

अथ च मुद्रणसमये मदीयं पुस्तकं शाके १५९० लिखितं प्रायः शुद्धम्, द्वितीयं च वैक्रमाब्दे १७३१ लिखितं केवलं टीकामात्रम्, तृतीयं च श्रीजैनआनन्दपुस्तकालयस्थं सटीकं कुत्रचित्पृ. १२ त्रुटितं वैक्रमाब्दे १९५७ लिखितम्.

यंत्रशिरोमणिपुस्तकं चैकमेव वर्षे १५४१ लिखितं इत्येवं पुस्तकत्रयमेकीकृत्य यथामति संशोधनं कुर्वतो मम "गच्छतः स्खलनं क्वापि" इतिन्यायमनुसृत्य मनसश्चंचलत्वाद्यत्राशुद्धिर्दृष्टिपथमागच्छेत्तर्हि क्षीरनीरन्यायेन दोषगणमपहाय गुणलवमेव चाङ्गीकृत्य सहृदयैर्महानुभावैरशुद्धिपरिमार्जनायावश्यं प्रबोधनीयोऽयं विदुषामनुचर इति ॥

विक्रम संवत् १९९२ श्रीकृष्णजयन्ती } ज्योतिषी कृष्णशंकर केशवराम रैक्वः.

विषयानुक्रमणिका ।

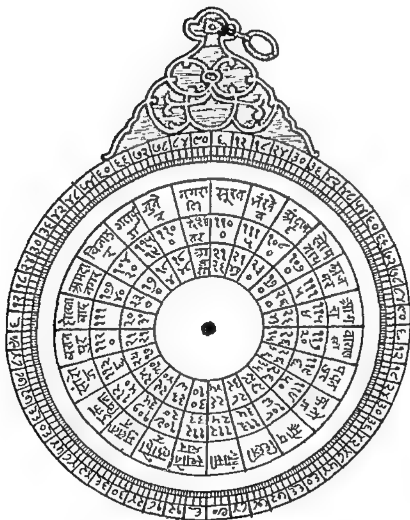

अथ यन्त्रशिरोमणेर्विषयानुक्रमणिका ।

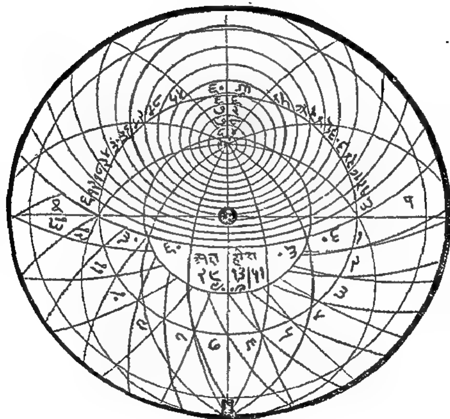

यंत्र नं. १

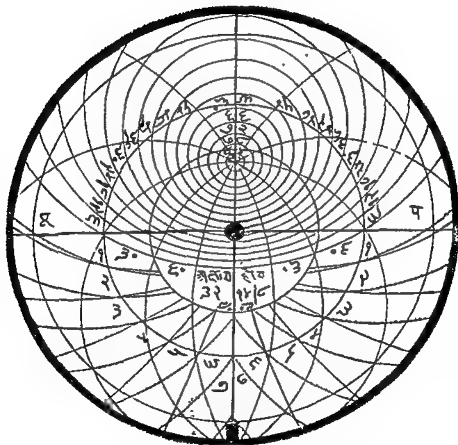
यंत्र नं. २

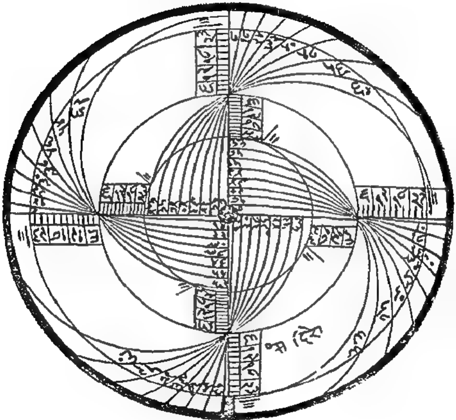
यंत्र नं. ३

यंत्र नं. ४

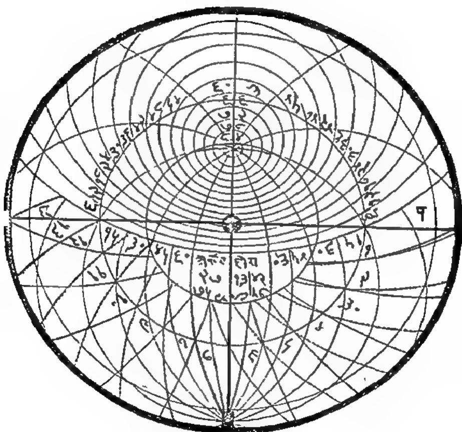

यंत्र नं. ५

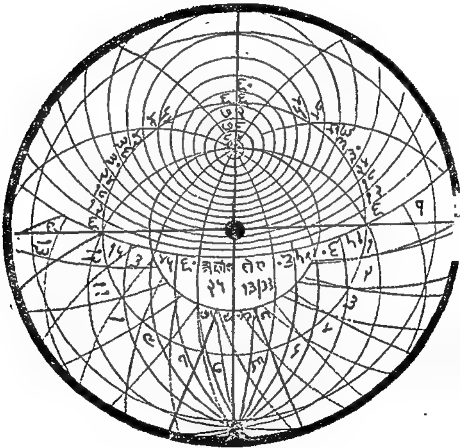

यंत्र नं. ६

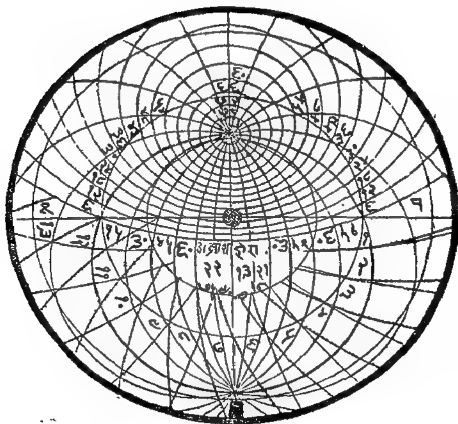
यंत्र नं. ७

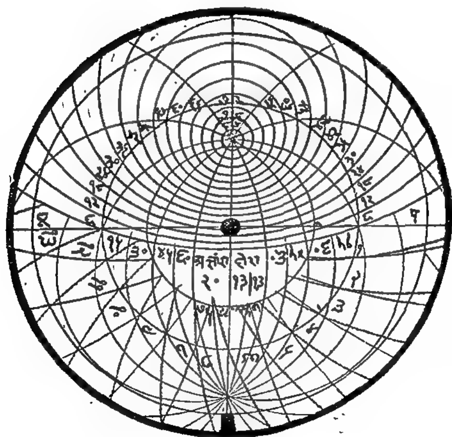
यंत्र नं. ८

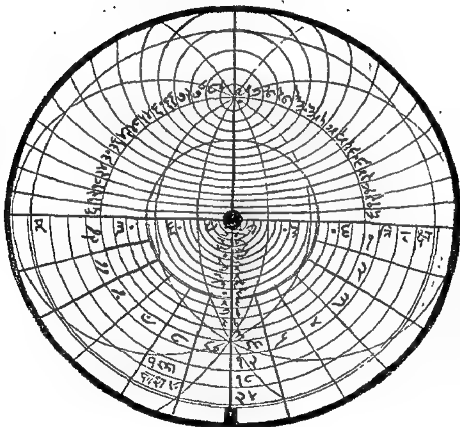
यंत्र नं. ९

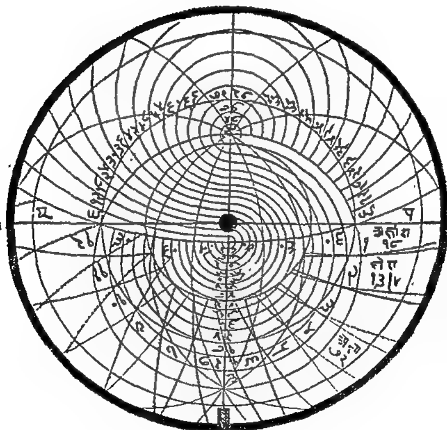
यंत्र नं. १०

यंत्र नं. ११

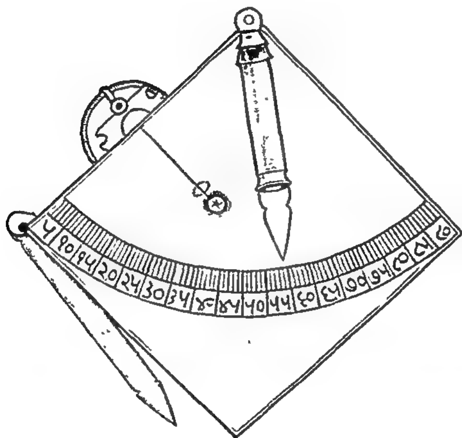
यंत्र नं. १२

यंत्र नं. १३

यंत्र नं. १४

महेन्द्रसूरिविरचितः—सटीकः

यंत्रराजः ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसूर्याय नमः ॥

प्रणम्य सर्वज्ञपदारविंदं, सूरेर्महेंद्रस्य पदांबुजं च ॥
तनोति तद्गुंफितयंत्रराज–ग्रंथस्य टीकां मलयेंदुसूरिः ॥ १ ॥

अथ प्रथमतः प्रतिचिकीर्षितस्य सकलगणितसारभूतस्य यंत्रराजग्रंथस्य नितरामंतरायनिरोपणाय शिष्टाचारपरिपालनाय शिष्यप्रशिष्यपरंपरासुप्रचयगमनाय च भक्तजनमनःसंकल्पकल्पद्रुमायमाणस्वाभीष्टदेवतागुरुनमस्कारपूर्वं प्रयोजनसहितं ग्रंथाभिधेयमभिधत्ते ग्रंथकारः—

श्रीसर्वज्ञपदांबुजं हृदि परामृश्य प्रभावप्रदं
श्रीमंतं मदनाख्यसूरिसुगुरुं कल्याणकल्पद्रुमम् ॥
लोकानां हितकाम्यया प्रकुरुते सद्यंत्रराजागमं
नानाभेदयुतं चमत्कृतिकरं सूरिर्महेंद्राभिधः ॥ १ ॥

स्पष्टार्थमेतत् । अत्र सर्वज्ञपदारविंदप्रणमनं युक्तमेवेति तेनैव सर्वशास्त्रेषु सर्वज्ञतायाः संभवात् ॥ १ ॥

अथ ग्रंथकृदेतद्ग्रंथकरणे कारणमाह—

अपारे संसारे कतिकति बभूवुर्न चतुराः
परं तैर्दुर्बोधं गणितमरचि प्रौढमतिभिः ॥
ततः स्वल्पं सारं विशदमिदमत्यंतसुगमं
वितन्वेऽहं शास्त्रं सुहृदयहृदानंदकृतये ॥ २ ॥

शृसास्तथा बहुविधा यवनैः स्वचाण्या
यंत्रागमा निजनिजप्रतिभाविशेषात् ॥
तान्वारिधीनिव विलोड्य मया सुधावत्
तत्सारभूतमखिलं प्रणिगद्यतेऽत्र ॥ ३ ॥

स्पष्टौ श्लोकौ ॥ ३ ॥

अथ सूत्रकृदेव यंत्रराजमहिमानमाचष्टे—

यथाभटः प्रौढरणोत्कटोऽपि शस्त्रैर्विमुक्तः परिभूतिमेति ॥
तद्वन्महाज्योतिषनिस्तुषोऽपि यंत्रेण हीनो गणकस्तथैव ॥ ४ ॥

इदमपि स्पष्टम् ॥ ४ ॥

अथ क्रमोत्क्रमज्यानयनम्—

लवादधस्तात्कलिकादिकं स्यादतीतभोग्यांतरखंडनिघ्नम् ॥
षष्ट्या ६० हृतं लब्धफलेन युक्तं क्रमोत्क्रमात्स्याद्भुजकोटिमौर्वी ५

अस्य व्याख्या ॥ भुजज्याकोटिज्यानयने भुजभागानां कोटिभागानां चाधस्ताद्यदि कलिकादिकं भवति तदा तदतीतभोग्यांतरखंडकेन गुणितं षष्ट्यापहृतं लब्धफले क्षिप्तं प्रत्येकं क्रमे उत्क्रमे च भुजमौर्वी कोटिमौर्वी च स्याताम् । ज्याखंडानि अधस्तादंतराणि ॥

धनुरंशाः	१	२	३	४	५	६	७	८	९
क्रमज्या	६२ ५०	१२५ ३८	१८८ २५	२५१ ७	३१३ ४५	३७६ १८	४३८ ४४	५०१ १	५६३ १०
जीवांतरं	६२ ४८	६२ ४७	६२ ४२	६२ ३८	६२ ३३	६२ २६	६२ १७	६२ ९	६१ ५८

धनुरंशाः	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८
क्रमज्या	६२५ ८	६८६ ५५	७४८ २९	८०९ ४९	८७० ५५	९३१ ४५	९९२ १८	१०५२ ३२	१११२ २८
जीवांतरं	६१ ४७	६१ ३४	६१ २०	६१ ६	६० ५०	६० ३३	६० १४	५९ ५६	५९ ३५

धनुरंशाः	१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७
क्रमज्या	११७२ ३	१२३१ १६	१२९० ८	१३४८ ३६	१४०६ ३९	१४६४ १५	१५२१ २६	१५७८ ८	१६३४ २२
जीवांतरं	५९ १३	५९ ५२	५८ २८	५८ २	५७ ३६	५७ ११	५६ ४२	५६ १४	५५ ४४

धनुरंशाः	२८	२९	३०	३१	३२	३३	३४	३५	३६
क्रमज्या	१६९० ६	१७४५ १९	१८०० ०	१८५४ ८	१९०७ ४३	१९६० ४२	२०१३ ६	२०६४ ५२	२११६ १
जीवांतरं	५५ १२	५४ ४१	५४ ८	५३ ३५	५२ ५९	५२ २४	५१ ४६	५१ ९	५० ३१

धनुरंशाः	३७	३८	३९	४०	४१	४२	४३	४४	४५
क्रमज्या	२१६६ ३२	२२१६ २३	२२६५ ३३	२३१४ २	२३६१ ४९	२४०८ ५२	२४५५ ११	२५०० ४६	२५४५ ३५
जीवांतरं	४९ ५१	४९ १०	४८ २९	४७ ४७	४७ ३	४६ १९	४५ ३५	४४ ४९	४४ २

धनुरंशाः	४६	४७	४८	४९	५०	५१	५२	५३	५४
क्रमज्या	२५८९ ३७	२६३२ ५२	२६७५ २९	२७१६ ४७	२७५७ ४५	२७९७ ४३	२८३६ ५०	२८७५ ५	२९१२ २७
जीवांतरं	४३ १५	४२ २०	४१ ३८	४० ४८	३९ ५८	३९ ०	३८ १५	३७ २२	३६ २९

धनुरंशाः	५५	५६	५७	५८	५९	६०	६१	६२	६३
क्रमज्या	२९४८ ५६	२९८४ ३२	३०१९ १३	३०५२ ५८	३०८५ ४८	३११७ ४१	३१४८ ३८	३१७८ ३७	३२०७ ३०
जीवांतरं	३५ ३६	३४ ४१	३३ ४५	३२ ५०	३१ ५३	३० ५७	२९ ५९	२९ ०	२८ १

धनुरंशाः	६४	६५	६६	६७	६८	६९	७०	७१	७२
क्रमज्या	३२३५ ४०	३२६२ ४२	३२८८ ४६	३३१३ ४९	३३३७ ५२	३३६० ५३	३३८२ ५४	३४०३ ५२	३४२३ ४८
जीवांतरं	२७ २	२६ ४	२५ ३	२४ ३	२३ १	२२ १	२० ५८	१९ ५६	१८ ५४

धनुरंशाः	७३	७४	७५	७६	७७	७८	७९	८०	८१
क्रमज्या	३४४२ ४२	३४६० ३३	३४७७ २०	३४९३ ४	३५०७ ४४	३५२१ २०	३५३३ ५१	३५४५ १९	३५५५ ४१
जीवांतरं	१७ ५१	१६ ४७	१५ ४४	१४ ४०	१३ ३६	१२ ३१	११ २८	१० २२	९ १७

धनुरंशाः	८२	८३	८४	८५	८६	८७	८८	८९	९०
क्रमज्या	३५६४ ५८	३५७३ १०	३५८० १७	३५८६ १९	३५९१ १४	३५९५ ४	३५९७ ४८	३५९९ २७	३६०० ०
जीवांतरं	८ १२	७ ७	६ १	४ ५६	३ ५०	२ ४४	१ ३९	० ३३	० ०

धनुरंशाः	१	२	३	४	५	६	७	८	९
उत्क्रम-ज्या	० ३३	२ १२	४ ५६	८ ४६	१३ ४२	१९ ४३	२६ ५०	३५ २	४४ १९
अंतर-खोष्टकाः	१ ३९	२ ४४	३ ५०	४ ५६	६ १	७ ७	८ १२	९ १७	१० २२

धनुरंशाः	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८
उत्क्रम-ज्या	५४ ४२	६६ ९	७८ ४०	९२ १७	१०६ ५७	१२२ ४०	१३९ २६	१५७ ८	१७६ २
अंतर-खोष्टकाः	११ २७	११ ३१	१३ ३०	१४ ४०	१५ ४३	१६ ४६	१७ ४२	१८ ५४	१९ ५६

धनुरंशाः	१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७
उत्क्रम- जीवा	१९५ ५८	२१६ ५६	२३८ ५७	२६१ ५८	२८६ ११	३११ १४	३३७ १८	३६४ २०	३९२ २१
अंतर- कोष्टकाः	२० ५८	२२ १	२३ १	२४ ३	२५ ३	२६ ४	२७ २	२८ १	२९ ०

धनुरंशाः	२८	२९	३०	३१	३२	३३	३४	३५	३६
उत्क्रम- जीवा	४२१ २१	४५१ २३	४८२ १९	५१४ १२	५४७ २	५८० ४७	६१५ २८	६५१ ३	६८७ ३२
अंतर- कोष्टकाः	३० २	३० ५६	३१ ५३	३२ ५०	३३ ४५	३४ ४१	३५ ३५	३६ २९	३७ २३

धनुरंशाः	३७	३८	३९	४०	४१	४२	४३	४४	४५
उत्क्रम- जीवा	७२४ ५५	७६३ १०	८०२ १९	८४२ १४	८८३ ३	९२४ ४१	९६७ ८	१०१० २३	१०५४ २५
अंतर- कोष्टकाः	३८ १५	३९ ६	३९ ५८	४० ४९	४१ ३८	४२ २७	४३ १५	४४ २	४४ ४९

धनुरंशाः	४६	४७	४८	४९	५०	५१	५२	५३	५४
उत्क्रम- जीवा	१०९९ १४	११४४ ४८	११९१ ८	१२३८ ११	१२८५ ५८	१३३४ २७	१३८३ ३८	१४३३ २८	१४८३ ५८
अंतर- कोष्टकाः	४५ ३४	४६ २०	४७ ३	४७ ४०	४८ २९	४९ १०	४९ ५१	५० ३०	५१ ९

धनुरंशाः	५५	५६	५७	५८	५९	६०	६१	६२	६३
उत्क्रम- जीवा	१५३४ ७	१५८६ ५४	१६३९ १८	१६९२ १०	१७४५ ५२	१८०० ०	१८५४ ४१	१९०९ ५४	१९६५ ३८
अंतर- कोष्टका.	५१ ४७	५२ २४	५२ ५९	५३ ३५	५४ ८	५४ ४१	५५ १३	५५ ४२	५६ १२

धनुरंशाः	६४	६५	६६	६७	६८	६९	७०	७१	७२
उत्क्रम-जीवा	२०२१ ५२	२०७८ ३४	२१३५ ४५	२१९३ २१	२२५१ २५	२३०९ ५३	२३८८ ४४	२४२७ ५७	२४८७ ३०
अंतर-कोष्टकाः	५६ ४२	५७ ११	५७ ३६	५८ ४	५८ २८	५८ ५१	५९ १३	५९ ३३	५९ ५८

धनुरंशाः	७३	७४	७५	७६	७७	७८	७९	८०	८१
उत्क्रम-जीवा	२५४७ २८	२६०७ ४२	२६६८ १५	२७२९ ५	२७९० ११	२८५१ ३१	२९१२ ५	२९७४ ५२	३०३६ ५०
अंतर-कोष्टकाः	६० १४	६० ३३	६० ५०	६१ ६	६१ २०	६१ ३४	६१ ४२	६१ ५८	६२ ९

धनुरंशाः	८२	८३	८४	८५	८६	८७	८८	८९	९०
उत्क्रम-जीवा	३०९८ ५९	३१६१ १६	३२२३ ४२	३२८६ १४	३३४८ ५३	३४११ ३५	३४७४ २२	३५३७ १०	३६०० ०
अंतर-कोष्टकाः	६२ १७	६२ २६	६२ ३२	६२ ३९	६२ ४२	६२ ४७	६२ ४८	६२ ५०	० ०

इत्युत्क्रमज्याः सांतराः ॥ अत्रोदाहरणम् । रवेः परमक्रांतिभागाः २३।३५ एषां भुजज्यानयनार्थमेते एव भुजांशाः कल्प्यंते । राशित्रयस्य भुज इति संज्ञा । यत्रैको राशिस्त्रिंशदंशाः । एतेषां क्रमेण भुजज्यानयनम् । यथा क्रमज्याकोष्टकेषु त्रयोविंशत्यंतानामधस्तात्प्राप्तं फलं कलाः १४०६।३९ तदंतरं ५७।३६ अनेनांतरेण भुजभागानामधस्था कला ३५ गुणिता जाता १९९५।१२६० अधः षष्टा भक्ते लब्धं २१ उपरि क्षिप्यंते जाता त्रिकला २०१६ आसां षष्टा भागे लब्धाः कलाः ३३ विकलाः ३६ पूर्वोक्ते १४०६।३९ एवं रूपे योज्यंते । जाता परमक्रांतिभागानां क्रमेण भुजज्याकलादिका १४४०।१५ ॥

अथ क्रमेण कोटिज्यानयनं ॥ यथा रवेः परमक्रांतिभागा एव भुजभागाः २३।३५ ते नवतेः शोध्यंते शेषा अंशाः ६६।२५ एते कोटिभागा जाताः । ततः क्रमज्याकोष्टकेषु षट्षष्टिभागानामधः प्राप्तं फलं कला ३२८८।४६ तदधोंतरं २५।३ अनेनांतरेण कोटिभागानामधः स्थिताः कलाः २५ ताडनेन । जाताः ६२५।७५ अधः षष्टा भागे लब्धमेकं १ तदुपरि क्षिप्तं जाताविकलाः ६२६ आसां षष्टा ६० भागेलब्धाः

कलाः १० विकलाः २६ एता उपरितनांके क्रमेण क्षिप्यंते जाताः कलाः परमक्रांतेः कोटिभागानां कलादिका ज्या ३२९९।१२ ॥

अथोत्क्रमेण भुजज्यानयनम् ॥ यथा पूर्वोक्ता एव भुजभागाः २३।३५ तत उत्क्रमज्याकोष्टकेषु त्रयोविंशतिभागानां अधः प्राप्तकलाः २८६ विकलाः ११ तदधस्थमंतरं २५।३ अनेनांकेन भुजभागानामधस्थाः कला ३५ हन्यंते जाता ८७५।१०५ अधोंकस्य षष्ट्या ६० भागे लब्धं १ उपरितने क्षिप्ते जाता विकलाः ८७६ आसां षष्टि- ६० भागे लब्धाः कलाः १४ विकलाः ३६ एताः पूर्वोक्ते फलांके २८६ योज्यंते जाताः परमक्रांतेरुत्क्रमज्याकलादिका ३००।४७ ।

अथोत्क्रमेण कोटिज्यानयनम् ॥ यथा पूर्वोक्ता एव कोटिभागाः ६६।२५ तत उत्क्रमज्याकोष्टकेषु षट्षष्टिभागानामधस्तात् फलं कला २१३५ विकलाः ४५ तदधोंऽतरं ५७।३६ अनेन कोटिभागानामधस्थाः कलाः २५ गुणिता जाताः १४२५।९०० अधस्थांकस्य षष्ट्या ६० भागे लब्धाः कलाः १५ पूर्वराशौ क्षिप्ता जाता विकलाः १४४० आसां षष्टि- ६० भागे लब्धाः कलाः २४ एते पूर्वोक्तफलांके २११५।४५ न्यस्यंते जाताः परमक्रांतेः कोटिभागानां कलादिका उत्क्रमज्या २१५९।४५ एवं सर्वत्र क्रमोत्क्रमाभ्यां भुजकोटिज्यासाधनम् ॥ ५ ॥

अथ भुजज्याकोटिज्ययोश्चापसाधनम्—

ऊने फलांके भुजकोटिमौर्व्योस्तदूर्ध्वगाश्चापलवाः स्थितांकाः ॥
षष्ट्या हताश्चांतरकोष्टभक्ताः क्रमोत्क्रमाभ्यां तदधः कलादि ॥ ६ ॥

पूर्वं भुजज्या कोटिज्या च साधिता तस्याः प्रत्यंशफलज्यांशे पातिते तदूर्ध्वकोष्टकांका धनुरंशा भवंति । शेषं च षष्ट्या ६० गुणितं तत्कोष्टकाधः स्थितांतरांकेन विभक्तं धनुरंशानामधस्ताल्लब्धं कलादिकं भवति । (एवमंशाद्यं धनुर्भवति)

अत्रोदाहरणम्—पूर्वं क्रमानीता भुजज्या १४४०।१५ अस्या मध्यात्त्रयोविंशतितमकोष्टकाधः स्थितक्रमज्याकोष्टकांकाः १४०६।२९ पात्यंते । शेषं ३३।४६ षष्टिघ्नं जातं २०१६ एतदधः कोष्टकांतरांकेन ५७।३६ भक्ते लब्धं कलाः ३५ एवं भुजज्यातो धनुरंशाः २३।३५ संपन्नाः । एवं भुजज्यातः कोटिज्यातश्च क्रमोत्क्रमाभ्यां चापसाधनं कार्यम् ॥

अथ राशित्रयस्य परमक्रांतिकोष्टकाः सांतरा लिख्यन्ते—

अंशाः	१	२	३	४	५	६	७	८	९
क्रांतयः	२४ ०	४८ ०	७१ ५९	९५ ५७	११९ ५४	१४३ ४९	१६७ ४०	१९१ ३०	२१५ १८
अंतरम्	२४ ०	२३ ५९	२३ ५८	२३ ५७	२३ ५५	२३ ५१	२३ ५०	२३ ४८	२३ ४४

अंशाः	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८
क्रांतयः	२३९ २	२६२ ४२	२८६ १७	३०९ ४८	३३३ १६	३५६ ३७	३७९ ५३	४०३ २	४२६ ५
अंतरम्	२३ ४०	२३ ३५	२३ ३१	२३ २८	२३ २१	२३ १६	२३ ९	२३ ३	२२ ५७

अंशाः	१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७
क्रांतयः	४४९ २	४७१ ५३	४९४ ३६	५१७ ११	५३९ ३६	५६१ ५५	५८४ ४	६०६ ३	६२७ ५४
अंतरम्	२२ ५१	२२ ४३	२२ ३५	२२ २५	२२ १९	२२ ९	२१ ५९	२१ ५१	२१ ३९

अंशाः	२८	२९	३०	३१	३२	३३	३४	३५	३६
क्रांतयः	६४९ ३३	६७१ ३	६९२ २२	७१३ २८	७३४ २५	७५५ ९	७७५ ४०	७९५ ५९	८१६ ४
अंतरम्	२१ ३०	२१ १९	२१ ६	२० ५७	२० ४४	२० ३१	२० १९	२० ५	१९ ५२

अंशाः	३७	३८	३९	४०	४१	४२	४३	४४	४५
क्रांतयः	८३५ ५५	८५५ ३९	८७४ ५९	८९४ ६	९१३ १	९३१ ४४	९५० २	९६८ ९	९८६ १
अंतरम्	१९ ४४	१९ २०	१९ ७	१८ ५५	१८ ४३	१८ १८	१८ ७	१७ ५२	१७ ३३

अंशाः	४६	४७	४८	४९	५०	५१	५२	५३	५४
क्रांतयः	१००३ ३४	१०२० ४८	१०३७ ४९	१०५४ २९	१०७० ५०	१०८६ ५३	११०२ ३८	१११८ २	११३३ ६
अंतरम्	१७ १४	१७ १	१६ ४०	१६ २१	१६ ३	१५ ४५	१५ २४	१५ ४	१४ ४४

अंशाः	५५	५६	५७	५८	५९	६०	६१	६२	६३
क्रांतयः	११४७ ५०	११६२ १५	११७६ १९	११९० ०	१२०३ २०	१२१६ २०	१२२८ ५७	१२४१ ११	१२५३ १
अंतरम्	१४ २५	१४ ४	१३ ४१	१३ २०	१३ ०	१२ ३७	१२ १४	११ ५०	११ २८

अंशाः	६४	६५	६६	६७	६८	६९	७०	७१	७२
क्रांतयः	१२६४ २९	१२७५ ३५	१२८६ १०	१२९६ ३४	१३०६ २७	१३१५ ५४	१३२४ ५९	१३३३ ३७	१३४१ ५३
अंतरम्	११ ६	१० ३५	१० २४	९ ५६	९ २७	९ ५	८ ३८	८ १६	७ ४९

अंशाः	७३	७४	७५	७६	७७	७८	७९	८०	८१
क्रांतयः	१३४९ ४२	१३५७ ५	१३६४ १	१३७० ३२	१३७६ ३५	१३८२ १४	१३८७ २७	१३९२ १४	१३९६ ३२
अंतरम्	७ २३	६ ५६	६ ३१	६ ३	५ ३९	५ १३	४ ४७	४ १८	३ ५३

अंशाः	८२	८३	८४	८५	८६	८७	८८	८९	९०
क्रांतयः	१४०० २५	१४०३ ५०	१४०६ ४६	१४०९ १८	१४११ २२	१४१२ ५८	१४१४ ५	१४१४ ४७	१४१५ ०
अंतरम्	३ २५	२ ५६	२ ३२	२ ४	१ ३६	१ ७	० ४२	० १३	० ०

अथ क्रांत्यानयनम्—

लवादधश्चेत्कलिकादिकं स्यादतीतभोग्यांतरताडितं तत् ।
षष्ट्या हृतं भुक्तफले नियुक्तं यंत्रे स्फुटाः क्रांतिकला भवंति ॥ ७ ॥

व्याख्या ॥ लवानां भुजांशानामधस्ताद्यदि कलिकादिकं फलं भवति तदा तदतीतभोग्यांतरांकताडितं षष्ट्या ६० भक्तं भुक्तफले क्षिप्तं च यंत्रे स्फुटाः क्रांतिकला भवंति ॥

अत्रोदाहरणम्–भुजांशाः १०।३० ततः क्रांतिफलज्याकोष्टकेषु दशानामधःप्राप्तं फलं कलादि २३९।२ तदग्रिमोऽन्तरं २३।४० अनेनांतरेण पूर्वोक्तार्धांशाद्गुणिता जाता।
यंत्र० २

६९०।१२०० अधः पष्टिभक्ते लब्धं २० उपरि क्षिप्ते जातं ७१०।१२०० आसां षष्ट्याभागे लब्धं ११।५० एतद्भुक्तफलेन युक्तं जाता विकलाः २५०।५२ एवं सर्वत्र। यदि लवानामधः कलिकादिकं न भवति तत्रैवं प्रक्रिया। यथा भुजांशाः ९० तेषामधः कलिकादिकं नास्ति। ततः क्रांतिफलज्याकोष्टकेषु नवत्यंशानामधः प्राप्तं फलं कलादि १४१५ एता एव नवतिभागात्मकस्य राशित्रयस्य परमक्रांतिकला भवंति आसामेव कलानां षष्टि ६० भागे लब्धाः परमक्रांत्यंशाः २३।१५ एवमन्यत्रापि क्रांतिसाधनं कार्यम् ॥

अथ प्रत्यंशं राशिपङ्क्तस्य स्वाहोरात्रप्रमाणोत्पादनम्—

भुजांशकानां विपरीतमौर्वी मेषप्रमाणेन हता हृता च।
भुजज्यया तु क्रमया ततो यल्लब्धं फलं तच्छकलं दिनस्य ॥ ८ ॥

व्याख्या ॥ भुजभागानां या विपरीतमौर्वी उत्क्रमज्या सा मेषप्रमाणेन गुणिता भुजक्रमज्यया भक्ता ततस्तस्माद्यत्फलं तद्दिनस्य शकलं खंडं भवति। अत्रोदाहरणम्—यथा प्रथमांशभुजलवाः १।०।० एषामुत्क्रमज्या ०।३३ इयं मेषतुलाप्रमाण १९।३८ रूपेण गुणिता जाता ०।६२७।१२५४ अधः पष्टिभागे लब्धं २० शेषं ५४ लब्धांका २० उपरितनांके ६२७ रूपे योजिताः। ६४७ एतेषामपि षष्टि ६० भागे लब्धं १० उपरितनशून्यस्थाने स्थाप्यंते जाताः क्रमेण कलादयः १०।४७।५४ अतः अस्याः भुजक्रमज्यया ६२।५० भाजनार्थं (१०) षष्टिगुणिते तन्मध्ये ४७ क्षिप्तं ६४७।५४ एवं भुजक्रमज्यांकेऽपि (६२) षष्टिगुणिते पंचाशन्मिलिते जाताः ३७७० एभिः पूर्वांकस्य भागे लब्धं भागाद्यं ०।१० एतत्प्रथमांशस्य द्युज्याफलं शकलमुच्यते। एवं नवत्यंशान् यावत् द्युज्याखंडान्युत्पाद्यानि ॥

अथ नवतेरधिकांशेषु द्युज्याखंडोत्पादनम्—

प्रवर्द्धमाने नवतेरथांशे कोटिक्रमज्यांतिमया युता सा।
तुलाजमानेन हता विभक्ता क्रमज्यया बाहुजया लवादि ॥ ९ ॥

व्याख्या ॥ नवतेरुपरि अशीत्यधिकशतपर्यंतं यदंशवृद्धिर्भवति तदा कोटिक्रमज्या [1]अंतिमज्यासहिता मेषतुलामानेन गुणिता भुजक्रमज्यैर्भक्ता यल्लब्धं फलं लवादि नवत्यधिकांशानां द्युज्याखंडानि भवंति ॥

अत्रोदाहरणम्—राश्यादिकेंद्रं ३।१।०।० केंद्रात् भुजानयनं यथा—

आत्रितयादविकल्प्यं त्र्यधिकं केंद्रं विशोधयेत् षड्भ्यः।
षडधिकमूनं षड्भिर्नवाधिकं शोधयेच्चक्रात् ॥ १० ॥

1 "अंतिमज्यया सहिता" इति रा. ग. पुस्तके। 2 "भुजक्रमज्यया भक्ता" इति रा. ग. पुस्तके।

व्याख्या ॥ राशित्रयस्य केंद्रमिति संज्ञा । तच्च केंद्रं आश्रितयादविकल्प्यम् । तस्मात्किंचित्पात्यमित्यर्थः । तत्र केंद्रमेव भुजः । तत् त्र्यधिकं सत्षड्भ्यः शोधयेत् । षडधिकं षड्भिरूनं कार्यम् । नवाधिकं केंद्रं चक्राद्द्वादशकाद्विशोधयेत् । सर्वत्र त्रिदोषांको भुजः । अत्र त्र्यधिकं केंद्रमस्तीति षड्भ्यः पूर्वोक्तः केंद्रांकः ३।१।०।० शोध्यते शेषः केंद्रस्य भुजः २।२९।०।० अतः कोटिरानीयते । राशित्रयादस्मिन् भुजे पातिते कोटिः ०।१।०।० अस्याः क्रमज्या ६२।५० अंत्यज्या (३६००) सहिता ३६६२।५० मेषतुलामानेनानेन १९।३८ गोमूत्रिकया गुणिता जातो राशिः ६९५७८।९५०।१३९१५६।१९०० अधःस्थांकस्य १९०० षष्टि ६० भक्ते लब्धं ३१ एतेषां ९५० मध्ये क्षिप्तं जाताः ९८१ एते १३९१५६ एतन्मध्ये क्षिप्ता जाताः १४०१३७।४० एषामपि षष्टिभागे लब्धाः २३३५ शेषं ३७।४० लब्धा उपर्यंके ६९५७८ क्षिप्ता जाताः ७१९१३।३७।४० एषां भुजभागानां ८९ क्रमज्या ३५९९।२७ भागे लब्धं एकनवत्यंशानां द्युज्याखंडफलं लवाद्यं २०।०।५ ॥

एषां द्युज्याफलानामुपयोगमाह—

इदं भषक्रार्धभवांशकानां द्युज्याफलं स्पष्टतरं यदुक्तम् ।
अक्षांशकेभ्यः सुधिया तदर्धं केंद्रे तथा व्यासविधौ विधेयम् ११

व्याख्या ॥ भचक्रार्धभवानामशीत्यधिकशतभागानां स्पष्टतरं द्युज्याफलमुक्तम् । अक्षांशकेभ्यः केंद्रव्यासोत्पादनार्थं सुधिया द्युज्याफलस्यार्धं करणीयम् । एतदुद्गाथं द्युज्याफलं सौम्यध्रुवादेकांशतः प्रत्यंशं याम्यध्रुवाभिमुखं अशीत्यधिकशतभागपर्यंतं ज्ञातव्यम् । एतदुक्तवलयोत्पादने दर्शयिष्यते ॥

अथ प्रत्यंशं राशिषट्कस्य द्युज्याफलकोष्टकाः सांतरा लिख्यंते—

अंशाः	१	२	३	४	५	६	७	८	९
द्युज्या-फलं	० १०	० २०	० ३१	० ४२	० ५२	१ २	१ १२	१ २२	१ ३३
फलांतरं	० १०	० १०	० ११	० १०	० १०	० १०	० १०	० १०	० १०

अंशाः	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८
द्युज्या-फलं	१ ४३	१ ५४	२ ४	२ १४	२ २५	२ ३५	२ ४६	२ ५६	३ ७
फलांतरं	० ११	० १०	० १०	० ११	० ११	० ११	० १०	० ११	० १०

अंशाः	१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७
भुज्या-फलं	३ १७	३ २८	३ ३८	३ ४९	४ ०	४ १०	४ २१	४ ३२	४ ४३
फलांतरं	० ११	० १६	० ११	० ११	० १०	० ११	० ११	० ११	० ११

अंशाः	२८	२९	३०	३१	३२	३३	३४	३५	३६
भुज्या-फलं	४ ५४	५ ५	५ १६	५ २७	५ ३८	५ ४९	६ ०	६ १२	६ २३
फलांतरं	० ११	० ११	० ११	० ११	० ११	० ११	० १२	० ११	० ११

अंशाः	३७	३८	३९	४०	४१	४२	४३	४४	४५
भुज्या-फलं	६ ३४	६ ४६	६ ५७	७ ९	७ २१	७ ३२	७ ४४	७ ५६	८ ८
फलांतरं	० १२	० ११	० १२	० १२	० १२	० ११	० १२	० १२	० १२

अंशाः	४६	४७	४८	४९	५०	५१	५२	५३	५४
भुज्या-फलं	८ २०	८ ३२	८ ४४	८ ५७	९ १०	९ २२	९ ३५	९ ४८	१० १
फलांतरं	० १२	० १२	० १३	० १३	० १२	० १३	० १२	० १३	० १३

अंशाः	५५	५६	५७	५८	५९	६०	६१	६२	६३
भुज्या-फलं	१० १४	१० २७	१० ४०	१० ५३	११ ६	११ २०	११ ३४	११ ४८	१२ २
फलांतरं	० १३	० १३	० १३	० १३	० १४	० १४	० १४	० १४	० १४

अंशाः	६४	६५	६६	६७	६८	६९	७०	७१	७२
द्युज्या-फलं	१२ १६	१२ ३१	१२ ४६	१३ १	१३ १६	१३ ३१	१३ ४६	१४ १	१४ १६
फलांतरं	० १४	० १५	० १५	० १५	० १५	० १५	० १५	० १५	० १६

अंशाः	७३	७४	७५	७६	७७	७८	७९	८०	८१
द्युज्या-फलं	१४ ३२	१४ ४८	१५ ४	१५ २१	१५ ३८	१५ ५५	१६ १२	१६ २९	१६ ४६
फलांतरं	० १६	० १६	० १७	० १७	० १७	० १७	० १७	० १७	० १८

अंशाः	८२	८३	८४	८५	८६	८७	८८	८९	९०
द्युज्या-फलं	१७ ४	१७ २२	१७ ४१	१८ ०	१८ १९	१८ ३९	१८ ५९	१९ १९	१९ ३९
फलांतरं	० १८	० १९	० १९	० १९	० २०	० २०	० २०	० २०	० २१

अंशाः	९१	९२	९३	९४	९५	९६	९७	९८	९९
द्युज्या-फलं	२० ०	२० २१	२० ४२	२१ ४	२१ २६	२१ ४९	२२ १२	२२ ३५	२३ ०
फलांतरं	० २१	० २१	० २२	० २२	० २३	० २३	० २३	० २४	० २५

अंशाः	१००	१०१	१०२	१०३	१०४	१०५	१०६	१०७	१०८
द्युज्या-फलं	२३ २५	२३ ५०	२४ १६	२४ ४३	२५ १०	२५ ३७	२६ ५	२६ ३२	[illegible] ३
फलांतरं	० २५	० २६	० २७	० २७	० २७	० २८	० २८	० २९	० २९

अंशाः	१०९	११०	१११	११२	११३	११४	११५	११६	११७
द्युज्या- फलं	२७ ३३	२८ ३	२८ ३४	२९ ७	२९ ४१	३० १५	३० ५०	३१ २७	३२ ४
फलांतरं	० ३०	० ३१	० ३३	० ३४	० ३४	० ३५	० ३७	० ३७	० ३८

अंशाः	११८	११९	१२०	१२१	१२२	१२३	१२४	१२५	१२६
द्युज्या- फलं	३२ ४२	३३ २१	३४ २	३४ ४४	३५ २७	३६ ११	३६ ५७	३७ ४५	३८ ३४
फलांतरं	० ३९	० ४०	० ४२	० ४३	० ४४	० ४६	० ४८	० ४९	० ५१

अंशाः	१२७	१२८	१२९	१३०	१३१	१३२	१३३	१३४	१३५
द्युज्या- फलं	३९ २५	४० १७	४१ ११	४२ ८	४३ ५	४४ ८	४५ १२	४६ १८	४७ २६
फलांतरं	० ५२	० ५४	० ५७	० ५७	१ ३	१ ४	१ ६	१ ८	१ १२

अंशाः	१३६	१३७	१३८	१३९	१४०	१४१	१४२	१४३	१४४
द्युज्या- फलं	४८ ३८	४९ ५३	५१ ११	५२ ३३	५३ ५९	५५ २८	५७ २	५८ ४४	६० २८
फलांतरं	१ १५	१ १८	१ २२	१ २६	१ २९	१ ३४	१ ४२	१ ४४	१ ५१

अंशाः	१४५	१४६	१४७	१४८	१४९	१५०	१५१	१५२	१५३
द्युज्या- फलं	६२ १९	६४ १७	६६ २०	६८ ३२	७० ५१	७३ २०	७५ ५९	७८ ४९	८१ ५१
फलांतरं	१ ५८	२ ३	२ १२	२ १९	२ २९	२ ३९	२ ५०	३ २	३ १६

अंशाः	१५४	१५५	१५६	१५७	१५८	१५९	१६०	१६१	१६२
द्युज्या-फलं	८५ ७	८८ ३८	९२ २७	९६ ३५	१०१ ६	१०५ ५७	१११ २७	११७ २६	१२४ ४
फलांतरं	३ ३१	३ ४९	४ ८	४ ३१	४ ५१	५ ३०	५ ५९	६ ३८	७ २५

अंशाः	१६३	१६४	१६५	१६६	१६७	१६८	१६९	१७०	१७१
द्युज्या-फलं	१३१ २९	१३९ ५०	१४९ १५	१६० २	१७२ २८	१८६ ५८	२०४ ३	२२४ ४०	२४९ ४२
फलांतरं	८ २१	९ २५	१० ४७	१२ २६	१४ ३०	१७ ५	२० ३७	२५ २	३१ १९

अंशाः	१७२	१७३	१७४	१७५	१७६	१७७	१७८	१७९	१८०
द्युज्या-फलं	२८१ १	३२१ २९	३७२ २	४५० २	५६२ ३१	७५० २९	११२५ ५	२२५० ४	० ०
फलांतरं	४० २८	५० ३३	७८ ०	११२ २९	१८७ ५८	३७४ ३६	११२४ ५९	० ४	० ०

अथ द्युज्याफलानयनम्—

भवेल्लवाधः कलिकादिकं यत्तत् खंडयोरंतरसंगुणं स्यात् ।
षष्ट्या हृतं भुक्तफले निविष्टं भवंत्यहज्यांशकलानि सम्यक् ॥१२॥

व्याख्या ॥ लवानामधस्ताद्यदि कलिकादिकं भवति तदा भुक्तभोग्यखंडयोर्द्वयोर्द्वयो रंतरकेन कृतगुणं षष्ट्या हृतं लब्धं फलं भुक्तफले निक्षिप्तं द्युज्यांशकलानि भवति ॥

अथोदाहरणम् । कल्पनया लवः १ तदधः कलात्रिंशत् ३० ततोद्युज्याकोष्टकेषु प्रथमांशाधः प्राप्तं फलं द्युज्याफलं ०।१० तदग्रेऽन्तरं ०।१० अनेनांतरेणाधःस्थाः कलाः ३० गुणिताजाताः ३०० आसां षष्टिभागे लब्धं ५ उपरि शून्यस्थाने क्षिप्तं लब्धाः पंचैवकलाः स्थितास्ताः भुक्तफल १० मध्ये क्षिप्ताजाताः पंचदश १५ एवंरसार्धांशस्य द्युज्याफलं ०।१५ एवमन्यत्रापि कार्यम् ॥

अथ सौम्ययंत्रे इष्टाक्षांशानामुन्नतवलयकेंद्रव्यासार्धप्रमाणानयनम्—

पलैर्विहीना गगनाष्टचंद्राः १८० शेषास्तथाक्षाः पृथगेव धार्याः ।
शेषाक्षयोर्यासरखंडकेभ्यो द्युज्याफलं वै परिसाधनीयम् ॥ १३ ॥
तदक्षसंज्ञेन फलेन हीनं युक्तं च शेषाक्षफलं विधाय ॥
अर्धं विधेयं च ततः क्रमेण केंद्रं भवेद् व्यासयुतं कुजाख्ये ॥१४॥

शेषे तथाक्षे च यथेप्सितांशाः शोध्यास्ततः पूर्ववदुक्तरीत्या ।
कार्याणि केंद्राणि सविस्तराणि कुजाख्यवृत्तात्पुरतः स्फुटानि १५

एषां व्याख्या ॥ पलशब्देनाक्षांशा उच्यंते ॥ पलैः स्वस्वदेशाक्षांशैर्गगनाष्टरूपा अशीत्यधिकशतांशा १८० हीनाः कर्तव्याः । शेषांशाः अक्षांशाश्च पृथग्धार्याः । ततोऽक्षशेषाक्षांशयोर्द्युज्याखंडकेभ्यः पूर्ववद्द्युज्याफलमानीयाक्षांशादागतफलेनाक्षशेषफलं द्विःस्थमेकत्र हीनमपरत्र युतं च कृत्वा द्वयमप्यर्धितं सत् क्रमेण केंद्रव्यासौ भुजवृत्तस्य भवतः । तद्वत्राक्षशेषे चाक्षे एकादिषट्पर्यंतेषु इष्टोन्नतांशेषु पातितेषु अक्षशेषादक्षाच्च पूर्वोक्तरीत्यैव तावतामुन्नतांशानां भुजाग्रस्थितानां केंद्रव्यासानयनं कार्यम् ॥ अत्रोदाहरणम्—

यथा श्रीमद्योगिनीपुरे याम्याक्षांशाः २८।३९ एते अशीत्यधिकशत १८० मध्यात्पात्यंते शेषांशाः १५१।२१ एभ्यो द्युज्याफलमानीयते । यथा राशिषट्कस्य स्वाहोरात्रप्रमाणफलज्याकोष्टकेषु एकपंचाशदधिकशताधः प्राप्तं द्युज्याफलं ७५।५९ तदग्रेऽन्तरं २।५० अनेनांतरेणांशाधःस्थिताः कला २१ गुण्यंते जाताः ४२।१०५० । अधस्तनांकस्य षष्टि ६० भागे लब्धाः १७ एते उपरितनांके ४२ योज्यंते जाताः ५९ एते द्युज्याफलांक ७५।५९ मध्ये योज्यंते जातमक्षशेषफलं भागाद्यं ७६।५८ अनयैव रीत्या अक्षांशेभ्यः २८।३९ द्युज्याफलं प्रसाध्यम् । तदिदमक्षांशफलं भागाद्यं ५।१ तद्तु पूर्वानीतं शेषांशफलं स्थानद्वये संस्थाप्याक्षांशफलमेकत्र पातयित्वान्यत्र योजयित्वा चावशिष्टांशेऽर्धीकृते क्रमेण भुजवृत्तस्य केंद्रं ३५।५८।३० व्यासश्च ४०।५९।३० स्याताम् ॥

अथ भुजवृत्तादग्रेतनानामुन्नतांशानां केंद्रव्यासानयनम् । पूर्वोक्तादक्षशेषात् । १५१।२१ षडुन्नतांशाः पात्यंते जाताः शेषांशाः १४५।२१ तथाक्षांशेभ्योऽपि २८।३९ षट् पात्यंते जाता अक्षांशाः २२।३९ ततः पूर्वोक्तरीत्या षडुन्नतांशानां केंद्रं २९।३१ व्यासः ३३।२८ एवं क्रियमाणे चतुर्विंशत्युन्नतांशानां पातनाच्छेषांशाः १२७।२१ अक्षांशाः ४।३९ एभ्यः पूर्वसाधितरीत्या साधितं केंद्रं १९।३५ व्यासः २०।२४ ॥

यत्राल्पत्वादक्षांशेभ्य उन्नतांशा न पतंति तत्र युक्तिमाह—

स्युरक्षतश्चेदधिकोन्नतांशास्तेभ्योऽक्षपाते विहिते तथैव ।
द्युज्याफलेन द्वयतः प्रसिद्धं युक्तोनितं शेषभवेक्षजातम् ॥ १६ ॥
अर्धीकृतं केंद्रमिहेति तद्व्यासोऽपि तस्मात्पुरतोंऽशकानाम् ।
शेषे तथाक्षे च वियोगयोगात्तथैव केंद्राणि सविस्तराणि ॥ १७ ॥

अनयोर्व्याख्या ॥ यत्राक्षांशेभ्य उन्नतांशा न पतंति तत्र शेषांशेभ्य उन्नतांशान् पातयित्वा उन्नतांशेभ्योऽक्षांशाः पात्याः । ततः प्राग्वद्द्वयोर्द्युज्याफले समानीय ते द्विःस्थ, शेषांशद्युज्याफले अक्षांशद्युज्याफले, च क्रमाद्युक्ते ऊनिते च पश्चादर्धीकृते,

तावतामुन्नतांशानां क्रमेण केंद्रव्यासौ भवतः ॥ ऊर्ध्वमीप्सितांशानां शेषांशेभ्यः पाते अक्षांशेषु योगे द्युज्याफलादिप्रक्रियायां कृतायां क्रमेण नवत्युन्नतांशानां केंद्राणि व्यासाश्च भवंति ॥

अत्रोदाहरणम् ॥ यथा पूर्वोक्ताः शेषांशाः १२७।२१ अक्षांशाश्च ४।२९* ५(६)दुन्नतांशानां बहुत्वादक्षांशेभ्यो न पतंतीत्यक्षांशास्तेभ्य एव पात्यंते शेषा ११।२१ एतेप्यक्षांशा एवातो द्युज्याफलं यथा । शेषानां द्युज्याफलं ३४।५९ अक्षांशद्युज्याफलं ०।१३ ततो द्विःस्थे शेषद्युज्याफलेऽक्षद्युज्याफलेन युक्ते वियुक्ते अर्धीकृते च त्रिंशदुन्नतांशानां केंद्रं १७।३६ व्यासः १७।२३ ततः परमीप्सितांशान् शेषांशेभ्यो विशोध्य अक्षांशेषु क्षिप्त्वा च पूर्वोक्तद्युज्याफलादिप्रक्रियया नवत्युन्नतांशपर्यंतं केंद्रव्यासा साध्यंते ॥

अथ याम्ययंत्रे इष्टाक्षांशानामुन्नतवलयकेंद्रव्यासानयनम्—

यंत्रेऽपि सौम्ये यमदिग्गतेऽपि कुजाख्यवृत्तं भवतीह तुल्यम् ।
अत्रापि सौम्योदितयैव रीत्या कार्यं विशेषः पुनरेव शेषः ॥१८॥
शेषे तथाक्षे च समीहितांशाः क्षेप्याभचक्रार्द्धमुपैति यावत् ।
भार्द्धाधिकं यत्र हि चाक्षशेषं तच्छोधितं शून्यरसानलेभ्यः १९
अक्षांशकात् प्राप्तफलेन युक्तं हीनं तदर्द्धे भवति द्वयं तत् ।
अतोऽक्षशेषे पतिते भचक्राच्छेषे तथाक्षे च यथेष्टभागान् ॥२०॥
निष्काश्य दत्त्वा च कृते तथैव सर्वाणि केंद्राणि सविस्तराणि ।
सौम्यानि याम्यानि च मिश्रयंत्रे निवेशनीयानि यथोदितानि २१

व्याख्या ॥ सौम्ये याम्ये च यंत्रेऽक्षांशेभ्यो भुजवृत्तानयनं तुल्यमेव । ततोऽत्रापि याम्ययंत्रे सौम्ययंत्रोक्तयैव प्रक्रियया भुजवृत्तस्य केंद्रव्यासौ साध्यौ ॥ अत्रतः केंद्रव्यासानयने सौम्ययंत्रादयं विशेषः । कोऽयमित्याह । शेषांशेऽक्षांशे च एकादिपद्पर्यन्ता इष्टोन्नतांशा भचक्रार्धमशीत्यधिकशतांशान् यावत्क्रमेण योजनीयाः । ततो द्युज्याफलाद्यानयनं सौम्ययंत्रवत् ॥ भचक्रार्द्धं पुनः शून्यरसानलेभ्यः ३६० अक्षशेषे विशोधिते प्राग्वत् द्युज्याफले साधिते द्विःस्थे शेषफलेऽक्षफलेन युक्ते वियुक्तेऽर्द्धीकृते च तावतामुन्नतांशानां केंद्रव्यासौ स्याताम् । तदनु शून्यरसानलेभ्यः ३६० प्राक् शोधितेऽक्षशेषे इष्टोन्नतांशान् पातयित्वाऽक्षांशे तान् योजयित्वा च शेषे तथैव कृते भचक्रपर्यंतं सर्वे केंद्रव्यासा भवेयुः । एतानि सौम्यानि याम्यानि सव्यासानि केंद्राणि सौम्ययाम्यात्मके मिश्रयंत्रे दृष्टव्यानि ॥

अत्रोदाहरणम् ॥ अक्षांशाः २८।३९ एभ्यः प्राग्वदानीतं भुजवृत्तस्य केंद्रं

* अत्र ग. पुस्तके "शेषांशेभ्यः १२७।२१ षट् ६ उन्नतांशाः पात्यंते जाताः १२१।२१ इत्यधिकम् ।

२५।५८।३० व्यासः ४०।५१।३० ततोऽक्षशेषेऽक्षे च १५।२१।२८।३९ षड्भतांशा योज्यंते । जाताःशेषांशाः १५७।२१ अक्षांशाः ३४।३९ एभ्यः प्राग्वत् षड्भतांशानां केंद्रं ४६।१ व्यासः ५२।१ एवं भचक्रार्द्धं यावत्केंद्रव्यासाः साध्याः । एवं क्रियमाणे च भचक्रादूर्ध्वं शेषांशाः १८१।२१ अक्षांशाः ५८।३९ अत्र भार्द्धाधिकत्वात् शेषांशाः १८१।२१ भचक्रमध्यात् ३६० शोध्यंते जाताः १७८।३९ एते शेषांशाः ॥ उभयोः प्राग्वत् द्युज्याफले साधिते शेषफले द्विःस्थानस्थेऽक्षफलेन एकत्र युक्तेऽन्यत्र वियुक्ते चार्द्धीकृते जातं त्रिंशद्भतांशानां केंद्रं ९३३।४० व्यासः ९२२।३९ ॥

अथाक्षशेषेऽक्षे च षड्भतांशाः क्षिप्यंते क्षिप्यंते च जाताः शेषांशाः १७२।३९ अक्षांशाः ६४।३९ उभयोः प्राग्वत् षट्त्रिंश ३६ द्युतांशानां केंद्रं १५९।५ व्यासः १४७।२७ अनयैव रीत्या नवत्यंशपर्यंतं केंद्रव्यासाः संपादनीयाः ॥

अथ निरक्षाल्लंकाप्रदेशात् मेरुपर्वतपर्यंतं पूर्वापरदिग्व्यापिनः सप्त ७ विभागाः तदंतर्वर्तिनां नगराणां अक्षांशज्ञानार्थमाद्यैः कल्पिताः संति । तेषां यवनभाषया इकलेमेति संज्ञा कृता॥शनिगुरुभौमरविशुक्रबुधसोमाः क्रमात्स्वामिनश्च। एवं निरक्षलंकाप्रदेशात्प्रतिभागमक्षांशास्त्रयोदशनवलिप्ताभिर्न्यूनाः १२।५१ । मध्यरेखातः पूर्वापरभागस्था भवंति। एवं यंत्रांशास्त्रयोदश १३, षड्विंशतिः २६, एकोनचत्वारिंशत् ३९, द्विपंचाशत् ५२, पंचषष्टिः ६५, अष्टसप्ततिः ७८, नवति ९०, पर्यंताः। अनेनैव क्रमेण सप्तभागाः स्युः । परं द्विपंचाशदक्षांशान् यावन्मनुष्याणां निवासः। तदग्रतः षट्षष्ठ्यंशपर्यंतं शीतबाहुल्यादंधकाराच्च मनुष्याणामल्प एव संचारः। तत्परतः किंनरगंधर्वविद्याधरसिद्धानां प्रचारा देवभूमयः।

अथ चतुर्विभागांतर्वर्तिनां नगराणां सुखावबोधार्थमक्षांशाः प्रदर्श्यंते ॥ तद्यथा ॥ लंकायामक्षांशाः ०।०, आदने ११, तिलंगे १८, अनागूंद्यां १८।१०, गंगासागरे १८।२०, सहावासे १८।३०, देवगिरौ २०।३४, त्र्यंबके संजानदमनव्यसारिकायां २१, मक्का २१।२० श्रीभृगुकच्छ, नंदभद्रव, वटपत्र, स्तंभतीर्थ, धवलके २२, अंशावल्यां २३, सोमनाथपत्तने मांगल्यपुरे २२।१५, रैवतकाचले (द्वारकायां, नवपत्तने) २२।३१, उज्जयिन्यां २३।३०, धारायां २३।३०, अणहिलपुरपत्तने २४, नलपुरे २५, अजमेरौ २६, नागपुरे २६, वाराणस्यां २६।१५, लक्ष्मणावत्यां २६।२०, कडानगरे २६।२९ कान्यकुब्जे २६।३५ माणिकपुरे २६।४९, तीर (थीर) मुक्तौ २७, जाजनगरे २७, उड्डीसास्थाने २७।५, अयोध्यायां २७।२२ गोपालगिरौ २७।२९ बुंद्यां २७।३२, गोपीमंडले २७।४५, कोलजलाल्यां २८।४, कपिलायां २८।१०, शिवस्थाने २८।१५, उच्चनगरे २८।२०, वडनगरे २८।२८, दिल्ल्यां योगिनीपुरे २८।३९ रोहितके २८।४५, मेहार (मारहटे) २९।२०, मूलताने २९।४०, हाल्यां २९।४५, श्रीपीरोजनृपवासितर्हिसारपि-

रोजाबादे२९।४८, सरस्वतीपत्तने २९।५०, थाणे (स्थाने) श्वरकुरुक्षेत्रे ३०।१०, कपिस्थले, जालंधरे, पुश्रामासीमाणिके ३०।३०, नेपालपुरे ३१, लाहोलवोधौरे ३१।५०, वदपसान ३६।२२, दार्भंगा ३६।३०, पोसंज ३६।४०, बलप ३६।४०, नयसापुर ३७।१०, काश्मीर ३७।२०, तिरमिदि ३७।३५, बावरद ३७।४०, चीगानि ३७।५०, फलुआर ३९, समरकंद ४०, खुआरग्राम (खुराशान) ४२।२०, कासगर ४४, घुलगार ३९, (खुजगार) ४९, एतावत्पर्यंतं निवासभूमिः । तथा कार्ये सति एम्योऽक्षा विलोक्याः ।

अथ गणकानां हिताय कियतामप्यक्षांशानां सौम्ययाम्याः केंद्रज्यासाः सांतराः । परमद्विनविषुवच्छायातत्कर्णसहिताः प्रदर्श्यंते । (यथा नवीनयाम्यसौम्यमिश्रयंत्रकरणत्वं मायाति) ॥

तिलंगे अक्षांशः१८ परमदिन० ३२।४४ विषुवती ३।६ कर्णः १८।३८

उन्नतां०	अक्षांशाः	शेषांशाः	सौ. कें.	सौ. ग्या.	अंतरम्
०	१८	१६२	६०।२९	६३।३६	३।७
६	१२	१५६	४५।१२	४७।१७	२।४
१२	६	१५०	३१।९	३७।२१	११२
१८	०	१४४	३०।१४	३०।१४	०।०
२४	६	१३८	२६।७	२५।५	१।२
३०	१२	१३२	२३।६	२११२	२।४
३६	१८	१२६	२०।५१	१७।४४	४।१४
४२	२४	१२०	१९।६	१४।५	३।५४
४८	३०	११४	१७।४६	१२।३०	५।१६
५४	३६	१०८	१६।४३	१०।२०	६।२३
६०	४२	१०२	१५।५५	८।२२	७।३३
६६	४८	९६	१५।१७	६।३३	८।४४
७२	५४	९०	१४।५०	४।४९	१०।१
७८	६०	८४	१४।३१	३।११	११।२०
८४	६६	७८	१४।२१	१४।५६	१४।२१
९०	७२	७२	१४।३६	०।०	१४।२६

त्र्यंबकादिषु अक्षांशाः २१ दिन ३३ । ३४ विषुव ३।६ कर्णः १२।५

१

उन्नतां०	अक्षांशाः	शेषांशाः	सौ. कें.	सौ. व्या.	अंतरम्
०	२१	१५९	५१।१२	५४।५४	३।४२
६	१५	१५४	३९।३८	४२।१४	२।३६
१२	९	१४७	३२।२४	३३।५७	१।३३
१८	३	१४२	२७।२९	२८।०	०।३१
२४	३	१३५	२३।५९	२३।२९	०।३५
३०	९	१२९	२१।१२	१९।४९	०।३३
३६	१५	१२३	१९।२४	१६।४८	२।३६
४२	२१	११७	१७।५१	१४।२३	३।३८
४८	२७	१११	१६।३९	११।५६	४।४३
५४	३३	१०५	१५।४३	९।५४	५।४९
६०	३९	९९	१४।५८	८।२	६।५७
६६	४५	९३	१४।२५	६।१९	८।८
७२	५१	८७	१४।१	४।३९	९।२२
७८	५७	८१	१३।४३	३।१७	१०।४०
८४	६३	७५	१३।३३	१।२१	१२।१२
९०	६९	६९	१३।३१	०।०	१३।३१

२

उन्नतां०	अक्षांशाः	शेषांशाः	या. कें.	या.व्या.	अंतरम्
०	१८	१६२	६०।२९	६३।३६	३।७
६	२४	१५८	९१।२४	९५।३४	४।१०
१२	३०	१७४	१८३।२२	१८८।३९	५।१६
१८	३६	१८०	०।०	६।२३	६।२३
२४	४२	१७४	१८९।४७	१८२।१४	७।३२
३०	४८	१६८	९७,५१	८९।७	८।४४
३६	५४	१६२	६७।३	५७।२	१०।१
४२	६०	१५६	५१।५४	४०।३४	११।२०
४८	६६	१५०	४३।३	३०।५४	१२।४६
५४	७२	१४४	३७।२२	२३।६	१४।१६
६०	७८	१३८	३३।२३	१७।३८	१५।५५
६६	८४	१३२	३०।५४	१३।१३	१७।४१
७२	९०	१२६	२९।६	९।२८	१९।३८
७८	९६	१२०	२७।५६	६।७	२१।४९
८४	१०२	११४	२७।१६	३।०	२४।१६
९०	१०८	१०८	२७।३	०।०	२७।३

॥ अणहिल्लपत्तनेऽक्षांशाः २४ ॥

परविं० २३।४८ विपुवती ५।२० कर्णः ।

५ उन्नतां०	अक्षांशाः	शेषांशाः	सौ. कं.	सौ.छ्या.	अंतरम्
०	२४	१५६	४४।५९	४८।१९	४।१०
६	१८	१५०	३५।७	३८।१४	३।७
१२	१२	१४४	२९।१२	३१।१६	२।४
१८	६	१३८	२५।५	२७।७	१।२
२४	०	१३२	२२।४	२२।४	०।०
३०	६	१२६	१९।४८	१८।४८	१।२
३६	१२	१२०	२८।३	१५।५९	२।४
४२	१८	११४	१६।४१	१३।२४	३।७
४८	२४	१०८	१५।४७	११।२७	४।१०
५४	३०	१०२	१४।४७	९।३०	५।१७
६०	३६	९६	१४।६	७।४३	६।२३
६६	४२	९०	१३।२६	६।३	७।२६
७२	४८	८४	१३।१३	४।२९	८।४४
७८	५४	७८	१२।५८	२।५७	१०।१
८४	६०	७२	१२।४८	१।२८	११।२०
९०	६६	६६	१२।४६	०।०	१२।४६

४ उन्नतां०	अक्षांशाः	शेषांशाः	या. कं.	या.छ्या.	अंतरम्
०	२१	१५९	५२।२	५४।४०	३।३८
६	२७	१६५	७२।१६	७६।५९	४।४३
१२	३३	१७१	१२२।५७	१२७।४९	५।५२
१८	३९	१७७	२७१।४६	३०८।४३	६।५७
२४	४५	१७७	२८०।२९	३७१।११	८।८
३०	५१	१७१	१२१।३२	१२०।१०	९।२२
३६	५७	१६५	७२।५८	६२।१८	१०।४०
४२	६३	१५९	५१।२	४३।२९	१२।३
४८	६९	१५३	४७।४१	३४।२०	१३।२
५४	७५	१४७	४०।४२	२५।३८	१५।४
६०	८१	१४१	३३।७	१९।२१	१६।४६
६६	८७	१३५	३२।१३	१४।३४	१८।१९
७२	९३	१२९	३०।५७	१०।१५	२०।४२
७८	९९	१२३	२९।३३	३।२६	२२।१५
८४	१०५	११७	२८।५३	३।१४	२५।३७
९०	१११	०	२८।३४	०।०	२८।३४

॥ तीरभुक्ते अक्षांशाः २७ परमद्दि० ३४।१०।५४ विपुव. ५।५ कर्णः १२।२

७ उन्नतां०	अक्षांशाः	शेषांशाः	सौ. कें.	सौ.ब्या.	अंतरम्
०	२७	१५३	३८।३४	४३।१७	४।४३
६	२१	१४७	३१।२	३४।५९	३।३८
१२	१५	१४१	२७।१३	२९।४९	२।२६
१८	९	१३५	२२।५७	२४।३०	१।३३
२४	३	१२९	२०।२०	२०।५१	०।३१
३०	३	१२३	१८।२१	१७।५०	०।३१
३६	९	११७	१६।४९	१५।१६	१।३३
४२	१५	१११	१५।३५	१२।५९	२।२६
४८	२१	१०५	१४।३८	११।०	३।३८
५४	२७	९९	१३।५२	९।९	४।४३
६०	३३	९३	१३।१६	७।२७	५।४९
६६	३९	८७	१२।४८	५।५१	६।५७
७२	४५	८१	१२।२७	४।१९	८।८
७८	-५१	७५	१२।१३	२।५१	९।२२
८४	५७	६९	१२।६	१।२६	१०।१४
९०	६३	६३	१२।२	०।०	१२।२

१ उन्नतां०	अक्षांशाः	शेषांशाः	या. कें.	या.ब्या.	अंतरम्
०	२४	१५६	४४।९	४८।१९	४।१०
६	३०	१६२	५९।२४	६४।४१	५।१६
१२	३६	१६८	९०।१८	९६।४१	६।२३
१८	४२	१७४	१८२।१४	१८९।४७	७।३३
२४	४८	१८०	०।०	८।४४	८।४४
३०	५४	१७४	१९।११	१८।११	१०।०
३६	६०	१६८	९९।९	८७।४९	११।२०
४२	६६	१६२	६८।२५	५५।३९	१२।४६
४८	७२	१५६	५३।२२	३९।६	१४।१६
५४	७८	१५०	४४।३८	२८।४३	१५।५५
६०	८४	१४४	३९।५	२१।२४	१७।४६
६६	९०	१३८	३५।२५	१५।४३	१९।३९
७२	९६	१३२	३२।५९	११।१०	२१।४९
७८	१०२	१२६	३१।२५	७।९	२४।१६
८४	१०८	१२०	३०।३५	३।३०	२७।३
९०	११४	११४	३०।१५	०।०	३०।१५

नेपालपुरेऽक्षांशाः २१ प. दि. २५।६ विपु. ७।१२ कर्णः १४।०

१०

उन्नतां०	भक्षांशाः	क्षेपांशाः	या. कें.	या. व्या.	अंतरम्
०	२८।३९	१५१।२१	३५।५९	४३।०	५।१
६	३४।३९	१५७।२१	४६।११	५२।९	६।८
१२	४०।३९	१६३।२१	६३।३४	७०।५१	७।१७
१८	४६।३९	१६९।२१	१०३।२४	१०९।५२	८।२८
२४	५२।३९	१७५।२१	२००।३८	२१०।११	९।४३
३०	५८।३९	१७८।२१	९३३।४०	९२२।३९	११।१
३६	६४।३९	१७३।२१	१५९।५३	१४७।२७	१२।२६
४२	७०।३९	१६६।२१	९३।१२	७७।६	१३।५६
४८	७६।३९	१६०।२१	६५।२६	४९।५४	१५।३६
५४	८२।३९	१५४।२१	५२।२०	३९।४	१७।१६
६०	८८।३९	१४८।२१	४४।२७	२५।२५	१९।१२
६६	९४।३९	१४२।२१	३९।२४	१८।२६	२१।१८
७२	१००।३९	१३६।२१	३६।३९	११।५८	२३।४१
७८	१०६।३९	१३०।२१	३४।३५	८।११	२६।१४
८४	११२।३९	१२४।२१	३३।३९	४।०	२९।२९
९०	११८।३९	११८।२१	३३।८	०।०	३३।८

११

उन्नतां०	अक्षां०	क्षेपांशाः	सौ.कें.	सौ.व्या.	अंतरम्
०	३१	१४९	३२।४२	३८।९	५।२७
६	२५	१४३	२७।१२	३१।३३	४।२१
१२	१९	१३७	२३।१८	२६।२५	३।१७
१८	१३	१३१	२०।५६	२२।४०	२।१४
२४	७	१२५	१८।१७	१९।२९	१।२२
३०	१	११९	१६।३६	१६।४६	०।१०
३६	५	११३	१५।१७	१४।२५	०।५२
४२	११	१०७	१४।१४	१२।२०	१।५४
४८	१७	१०१	१५।२३	१०।२७	२।५६
५४	२३	९५	१२।४३	८।४३	४।०
६०	२९	८९	१२।१२	७।७	५।१
६६	३५	८३	११।४७	५।३५	६।१२
७२	४१	७७	११।३०	४।८	७।२१
७८	४७	७१	११।१७	२।४५	८।३२
८४	५३	६५	११।१०	०।२२	९।४८
९०	५९	५९	११।६	०।०	११।६

१२

उन्नतां०	अक्षांशाः	क्षेपांशाः	या. फं.	या. ध्या.	अंतरम्
०	३१	१४९	३।२।४२	३।६।९	५।२७
६	३७	१५५	४।१।२	४७।४६	६।२४
१२	४३	१६१	५४।५१	६२।३५	७।४४
१८	४९	१६७	८१।४६	९०।४३	८।५१
२४	५५	१७३	१५५।३८	१६५।५२	१०।१४
३०	६१	१७९	११९।१५	१३०।१९	११।२४
३६	६७	१७५	२३१।३०	२१८।३०	१३।१
४२	७३	१६९	१०९।१८	९४।६	१४।३२
४८	७९	१६३	७३।५१	५७।३९	१६।१२
५४	८५	१५७	५७।५८	३९।१८	१८।०
६०	९१	१५१	४८।०	२८।०	२०।०
६६	९७	१४५	४२।१६	२०।४०	२२।१२
७२	१०३	१३९	३८।३८	१३।५५	२४।४३
७८	१०९	१३३	३२।२२	८।५०	२७।३२
८४	११५	१२७	३५।९	४।१७	३०।५२
९०	१२१	१२१	३४।४८	०।०	३४।५४

अथात्र यंत्रे भमंडलार्थं ग्रंथनिष्पत्तिपर्यंतपक्षसाधनद्वारांगितनक्षत्रध्रुवकाः सौम्य-याम्यविक्षेपसहिताः प्रोच्यंते ॥

धिष्ण्ये क्रियेंशा ऋतवोऽग्निवेदाः ०।६।४३
सौम्यः शरो भानि २७ लवास्तथास्मिन् ॥
नधंतकं नंदधरास्त्रिवेदा ०।१९।४३
बाणोऽस्य याम्योऽग्निशराश्च सार्द्धाः ५३।३० ॥२२॥
तत्रैव नेत्रद्वयमग्निवेदा ०।२२।४३
सौम्यः शरस्तर्कभुजा नखाश्च २६।२० ॥

यंत्र० ॥

तत्राश्विभं वाणकराः कुदोषौ ०।२५।२१
वर्णोऽस्य सौम्यो मुनयो नखाः ७।२० स्युः ॥ २३ ॥
अजे भमंगद्वितयं त्रिवेदाः ०।२६।४३
सौम्यः शरश्चंद्रशराः खदस्राः ५१।२० ॥
मनुष्यशीर्षं धृतयः सुराः स्युः १।१८।३३
सौम्योऽस्य पत्री त्रिकराः खमेव २३।० ॥ २४ ॥
वृषे परं रामदृशोऽग्निवेदाः १।२३।४३
सौम्येपुरस्याभ्रगुणा वियच्च ३०।० ॥
ब्राह्मं नृभे भूस्त्रिदिवौकसोऽस्य २।१।३३
वाणस्तु याम्यो विशिखो दिशश्च ५।१० ॥ २५ ॥
नृयुग्मपादे करिणस्त्रिवेदा २।८।४३
याम्यः शरोऽस्येंदुगुणाश्च सार्द्धाः ३१।३० ॥
स्कंधोऽस्य वामो रवयोऽग्निबाणाः २।१२।५३
शरोऽस्य याम्योऽद्रिधराः खरामाः १७।३० ॥ २६ ॥
तस्मिन् षडास्येऽग्निधरास्त्रिवाणा २।१३।५३
बाणोऽस्य सौम्योऽक्षिकराश्च सार्द्धाः २२।३० ॥
तद्वत्सभे शून्यभुजास्त्रिवाणा २।२०।५३
याम्योऽस्य पत्री नगभूमयः खम् १७।० ॥ २७ ॥
कर्के च धिष्ण्यं भगवानगस्तिः
षट्ङ्घयो ३।६।४ याम्यशरोऽक्षशैलाः ७५ ॥
तत्रैव चार्द्रा ऋतवः सुराः स्यु- ३।६।३३
र्बाणोऽस्य याम्योऽकगुणा दिशश्च ३९।१० ॥ २८ ॥
तस्मिंस्तृतीये रवयो गुणक्ष्मा ३।१२।१३
सौम्यः शरो नंदलवाः खवेदाः ९।४० ॥
व्याधानुजोऽस्मिन् धृतयोऽग्निवेदा ३।१८।४३
याम्यः शरो भूपतयो दिशश्च १६।१० ॥ २९ ॥

सिंहे मघाभूमिकराश्विबाणाः ४।२१।२३
सौम्यः पतङ्ग्यस्य नभः खचन्द्राः ०।१० ॥
कन्याश्रितं भं त्रिधराश्विदोषः ५।१३।२३
सौम्योऽस्य बाणो गिरिशाः खबाणाः ११।५० ॥३०॥
भं तत्र ऋक्षाणि सुराः ५।२७।३३ शरोऽस्य
याम्यः पयोराशिभुवोऽभ्रवाताः १४।५० ॥
चित्रातुलायां तिथयोऽग्निरामाः ६।१५।२३
स्याद्दक्षिणस्यां विशिखो द्वयं २।० खम् ॥ ३१ ॥
स्वातिश्च तस्यां तिथयोऽग्निबाणा ६।१५।५३
सौम्यः शरो भूमिगुणाः खरामाः ३१।३० ॥
कीटे विशाखादहनास्त्रिरामाः ७।३३
सौम्यः शरोऽब्धिश्रुतयोऽभ्ररामाः ४४।३० ॥ ३२ ॥
ज्येष्ठाऽथ चापे धरणीसुराश्च ८।१।३३
स्याद्दक्षिणस्यां विशिखोऽब्धयः खम् ४।० ॥
तस्मिन् धनुःकोटिभमग्निभूमि-
व्यंभोधयः ८।१३।४३ पङ्कृतिरुत्तरे ३६ पु॰ ॥ ३३ ॥
मूलं च तत्रैव नखा गुणाः ८।२०।३ स्युः
याम्योऽस्य बाणोऽग्निधराः खचंद्राः १३।१० ॥
भं तत्र तत्त्वानि पयोधिरामाः ८।२५।३४
सौम्यः पतङ्ग्यस्य कराः खवाताः २।५० ॥ ३४ ॥
मृगेऽभिजिद्धं पड्डुपर्वुधक्ष्मा ९।६।१३
सौम्यः शरो बाहुरसा नभश्च ६२।० ॥
श्रुतिर्मृगे बाहुकराश्विवेदाः ९।२२।४३
सौम्यः शरो नंदकरा दिशोऽपि २९।१० ॥ ३५ ॥

---

१ याम्यः शरः स्याद्वितयं खवाः खम् २।० । इति पाठः ग. पुस्तके ।

कुंभेऽथ भं वाणकराश्विघाता १०।२५।५३
याम्यः शरो रामकरा वियच्च २३।० ॥
तत्रैव भं नागभुजास्त्रयोऽपि १०।२८।३
सौम्यः शरः शून्यरसाः खमेव ६०।० ॥ ३६ ॥
मीने हयांशं? कुकरास्त्रयोऽथ ११।२१।३
सौम्यः शरो भूमिगुणा नभो भूः ३१।१० ॥
तत्रैव भं वह्नियमास्त्रिधात्र्यो ११।२३।१३
याम्यः शरो नंदलवाः खवेदाः ९।४० ॥ ३७ ॥
इमानि भान्यायनकर्मशुद्धा-
-न्येषु द्विवाणा विकला अपि स्युः ॥
यंत्रोपयोगीनि मयोदितानि
नक्षत्रगोले बहुलानि तानि ॥ ३८ ॥
नक्षत्रगोले त्वनयैव रीत्या रहस्यमेतद् यवनागमस्य ॥
दृक्कर्मशुद्धानि विधाय भानि यंत्रे निवेश्यानि गुरूपदेशात् ॥३९॥

एषा व्याख्या ॥ शकमते नक्षत्रगोले नक्षत्राणां द्वाविंशत्यधिक सहस्रद्वयमुक्तमस्ति[1]। तन्मध्यात् प्रथकारेण यावन्नक्षत्रगोल सविस्तर सम्यगवबुध्यात्र यन्त्रोपयोगीनि द्वात्रिंशन्नक्षत्राणि गृहीतानि । तत्र मेषे ५, वृषे २, मिथुने ५, कर्के ४, सिंहे १, कन्यायां २, तुलायां २, वृश्चिके १, धनुषि ४, मृगे २, कुंभे २, मीने २, एषां मेषादिध्रुवका सायना सविक्षेपा स्पष्टार्था एव ॥ यथा मेषे प्रथमनक्षत्रस्य राश्या-दिध्रुव ०।६।४३।५२ उत्तरो विक्षेप २७।० (उत्तरशर)

अथ नक्षत्राणां मेषादिराश्यवशाधा क्रमेण नक्षत्रध्रुवका । मेषादिराशिभ्यो याम्यसौम्यविभागेन नक्षत्राणामन्तर विक्षेप । तथा सर्वेषु नक्षत्रध्रुवकेषु द्विपञ्चाशद्विकला विक्षेपा । नक्षत्रनामादिन्यासो नक्षत्रकोष्टकेभ्योऽवधार्यं । एतानि नक्षत्राणि दृक्कर्मशुद्धानि कृत्वा गुरूपदेशाद्यन्त्रे स्थाप्यानि । दृक्कर्मकरण पुरस्ताद्वक्ष्ये, नक्षत्रगोले पुन दृक्कर्मरहितानि स्थाप्यानीति शेष. ॥ सशराणि स्थाप्यानीति विशेष ॥

---

१ "सहस्रद्वयमुक्त २०२२ मस्ति" इ पाठ । २ "नक्षत्राणां मेषादित स्पष्टांशेन पूर्वत क्रमेण नक्षत्रध्रुवक " इ पाठ ।

अथ ग्रंथादिनक्षत्रध्रुवकेभ्योऽभीष्टवर्षे नक्षत्रध्रुवकानयनमाह—

द्विनंदसूर्यैं १२९२ रहिताः शकाब्दा
नभोऽब्धिशैलै ७२० र्गुणिताः खखाष्टैः ८०० ॥
आप्तं कलाद्येन युतं भमिष्टे
वर्षे भवेत्सायननामकं तत् ॥ ४० ॥

अस्य व्याख्या ॥ इष्टवर्षस्य शकाब्दान् द्विनंदसूर्यै- १२९२ रूनयित्वा, शेषं नभोऽब्धिशैलै ७२० र्गुणयित्वा खखाष्टैः ८०० भाज्यास्तेभ्यो यल्लब्धं कलादिकं फलं तद्युक्ताः सायनग्रंथादिनक्षत्रध्रुवका इष्टवर्षस्य ध्रुवका भवंति ॥

अत्रोदाहरणम्—

अयं ग्रंथः शाके १२९२ वर्षे निष्पन्न एषु पातितेषु शाके किंचिन्न तिष्ठति। ततः कल्पनया शाके १३०४ वर्षे नक्षत्रध्रुवकोदाहरणं प्रदर्श्यते। स्थापना शाके १३०४ वर्षे एभ्यो द्विनंदसूर्ये १२९२ पातिते शेषं १२ नभोऽब्धिशैलैः ७२० संगुणिते जातं ८६४० खखाष्टभागे ८०० लब्धं कलाद्यं १०।४८ यवनमते मेषादिराश्यंशं वर्षैः ६६ मासैः ८ नक्षत्रमतिक्रामति। प्रतिवर्षं चतुःपंचाशत् ५४ विकलाः ॥ लब्धाः कला १०।४८ एताः पूर्वोक्ते सायने मेषाद्यनक्षत्रध्रुवके ०।६।४३।५२ क्षिप्यंते जातोऽभीष्टशाकवर्षस्य नक्षत्रध्रुवकोऽयं ०।६।५४।४० एवं शेषा अपि ग्रंथादिनक्षत्रध्रुवकाः स्वयमूह्याः ॥

अथ नक्षत्राणां स्वस्वतारनक्षत्रेभ्यः स्वीयस्वीयक्रांत्यानयनम् ॥

मेषादावुत्तरो गोलस्तुलादौ दक्षिणः स्मृतः ॥
त्रिराशियुग्भबाहुज्या बाणकोटिज्यया हता ॥ ४१ ॥
भाज्यांत्यया ततश्चापे नवतेः शोधिते पुनः ॥
गुणेन भक्ता बाणज्या प्राप्तं भागादिकं ततः ॥ ४२ ॥
स्यादंतरं पराक्रांतिस्तेन युक्ता तथोनिता ॥
गोले भबाणयोरैक्ये भेदे साध्यस्ततो गुणः ॥ ४३ ॥
हतः पूर्वधनुर्मौर्व्या भक्तश्चांत्यज्यया ततः ॥
लब्धाचापं युतं हीनं कर्तव्यं च शरेण तत् ॥ ४४ ॥
गोले भपत्रिणोरैक्ये भेदे स्यादपमः स्फुटः ॥
याम्यसौम्यविभागेन मध्यरेखासमाश्रितः ॥ ४५ ॥

एषां व्याख्या ॥ ग्रंथादिनक्षत्रध्रुवके मेषादिराशिषट्कस्थे उत्तरगोलः । तुलादिराशिषट्कस्थे दक्षिणगोलः ॥ ततो नक्षत्रध्रुवकं पट्टके संस्थाप्य तत्र राशिस्थाने राशित्रयं दत्त्वा पूर्ववज्जीवा समानीयते । सा भज्या । सा त्रिज्या ध्रुवकज्या च कथ्यते । सा बाणकोटिज्यया हता यांतज्यया ३६०० भाज्या प्राप्ताचापमानीय नवते- ९० र्विशोध्य तच्छेषादुत्पन्नेन गुणेन नक्षत्रशरज्यायां भक्तायां ततो लब्धं भागादिकमंतरमुच्यते । ततः पूर्वोक्ते ग्रंथादिनक्षत्रध्रुवके तदधःस्थितयानेन सह एकदिक्स्थितत्वादैक्ये, भिन्नदिक्स्थितत्वात् तयोर्भेदे च प्रागानीतेनांतरेण परमक्रांतिभागाः २३।३५।० क्रमेण युक्ता हीनाश्च क्रियंते । ततस्तेषां जीवामानीय पूर्वानीतचापस्यानीतया जीवया सा संगुण्यांत्यज्यया ३६०० विभज्यते । ततो यल्लब्धं सा अपक्रमज्या ॥ ततो लब्धाच्चापमानीय प्राग्वद्गोलैक्ये गोलभेदे च नक्षत्रशरेण युक्तहीनं च कृतं तच्चापमेव मध्यरेखातः सौम्ययाम्यविभागेन नक्षत्राणां स्फुटाः क्रांत्यंशा भवंति ।

अत्रोदाहरणम्—संवत् १४२७ वर्षे मेषादिस्थितत्वादुत्तरगोले सायनो रोहिणीनक्षत्रध्रुवकः २।१।३३।५२ शरोयाम्यः ५।१० ध्रुवके च २।१।३३।५२ राशित्रयं क्षेपे जातः ५।१।३३।५२ अस्मादाग्नितत्पादविकल्पेत्यादिना भुजज्या आनीयते। भुजो यथा ०।२८।२६।८ ततः क्रमज्याकोष्टकेषु भुजभागानां २८ अधः प्राप्तं फलं १६९०।६ तदधोंतरं ५५।१३ अनेनांतरेण भुजभागानामधःस्थे कलाविकले २६।८ गुणिते षष्ट्या ६० भक्ते लब्धे फले २४।४३ पूर्वफले १६९० नियुक्ते जाता भुजज्या १७१४।९ एवं सर्वत्रापि ॥

अथ बाणस्य कोटिज्या तत्र याम्यो रोहिणीशरः ५।१० अयं नवतेः ९० शुद्धो जातः ८४।५० अतः प्राग्वदानीता जीवा ३५८५।२५ अनया प्रागानीता भुजज्या १७१४।९ गुणिता जाताः ६१४५९४१।५८ अस्या अंत्यज्यया ३६०० भागे लब्धाः १७०७।१२ अत्र कल्पनया इयमेव मौर्वी ॥ अतश्चापसाधनम् ॥ यथा क्रमजीवा कोष्टकानामष्टाविंशतिभागानामधःस्थं फलं १६९०।६ पूर्वानीतायाः कलादिमौर्व्याः १७०७।१२ पात्यते शेषाः १७।६ तेन चापांशाः २८।० प्राप्ता अष्टाविंशतिः २८।० शून्यलक्षणाः । शेषाः १७।६ षष्ट्या संगुण्याष्टाविंशत्यधः स्थितेनांतरेण ५५।१३ विभज्यंते लब्धं कलादिफलं १८।३४ जातं जीवातश्चापमिदं २८।१८।३४ एवं सर्वत्र चापं साध्यं, अस्मिंश्चापे नवतेः ९० शोधिते शेषं भागादि ६१।४१।२६ अतः प्राग्वज्जीवा ३१६९।२० अनया प्राग्वदानीतायां नक्षत्रशरस्य ५।१ ज्यायां ३२४।१० भक्तायां लब्धं भागादिकमंतरं ०।६।८ ततस्त्रिराशिक्षेपरहितस्य रोहिणीनक्षत्रस्य तच्छरस्य भिन्नदिक्त्वात् गोलभेदोऽस्तीति तेनांतरेण ०।६।८ परमक्रांतिभागाः २३।३५।० वियोज्यते जातं २३।२८।५२ अतः प्राग्वत् ज्या १४२४।२२ एषा चापकोटिज्यया

२१६९।२० गुण्यते जाता ४५४५९८६।१५ अंत्यज्यया ३६०० भज्यते लब्धापक्रमज्या १२६२।४५ अस्याः प्राग्वच्चापं साधितं २०।३३।१ एतावत्क्रांतिभागा ज्ञेयाः । अत्र राशित्रयवर्जितस्य रोहिणीनक्षत्रस्य तद्बाणस्य च भिन्नदिक्त्वेन चापमध्याच्छरे ५।१० शोधितेऽवशिष्टरोहिणीनक्षत्रस्य सौम्याः क्रांतिभागाः सिद्धाः १५।२३।१ एतावता रोहिणीनक्षत्रं मध्यरेखात उत्तरस्यां एतावद्भिर्भागैस्तिष्ठति । अनयैव युक्त्या सर्वेषां नक्षत्राणां क्रांतिसाधनं कार्यम् ॥

अथ प्रकारांतरेण क्रांतेरानयनम् ॥

अथवानीय भक्रांतिं नक्षत्रध्रुवकात्ततः ॥
तथा शरस्य संयोगो वियोगोऽत्रैक्यभेदतः ॥ ४६ ॥
तस्माज्जीवाहतोत्कृष्टक्रांतिकोटिज्यया तथा ॥
उक्तभक्रांतिकोटिज्या भक्ता प्राग्वद्धनुर्भवेत् ॥ ४७ ॥
एतावत्क्रांतिभागाः स्युः सौम्या याम्या यथाविधि ॥
क्रांतिसायकयोर्योगे वियोगे शेषतश्च दिक् ॥ ४८ ॥

एषां व्याख्या— अथवेति प्रकारांतरे प्राग्वद्गोलं विचार्य नक्षत्रध्रुवकाद्भुजमानीय तस्मात्क्रांतिरानीयते । तया क्रांत्या सह शरस्य दिगैक्ये योगो दिग्भेदे वियोगश्च क्रियते तस्मात् युक्ताद्वियुक्ताद्वांशकात् प्राग्वज्ज्यामानीय परमक्रांतिकोटिज्यया तां संगुण्य प्रागानीतक्रांते· कोटिज्यामुत्पाद्य तया सा भज्यते । ततो यल्लब्धं तस्माच्चापः प्राग्वत् साध्यः । तच्चाप एव प्रस्तुतनक्षत्रस्य सौम्या याम्याश्च क्रांतिभागा भवंति । एषां सौम्यत्वं याम्यत्वं च कथमित्युच्यते । दिगैक्ये क्रांतिबाणयोर्योगान्नक्षत्रक्रांतिदिक् ज्ञेया शरक्रांत्योर्दिग्भेदेऽधिकात् न्यूने पातिते शेषात् प्रस्तुतनक्षत्रस्य क्रांतिदिक् स्यात् ॥

अत्रोदाहरणम्—मेषाश्रितत्वादुत्तरगोले सायनो रोहिणीनक्षत्रस्य ध्रुवकः २।१।३३।५२ शरो याम्यः ५।१० अत्र पात्याभावादयमेव ध्रुवको भुजः भुजांशाः ६१।३३।५२ एषां क्रांतिरानीयते यथा क्रांतिफलज्याकोष्टकेषु भुजभागानां ६१ अधःस्थारप्राप्तं फलं १२२८।५७ तदग्रोऽतरं १२।१४ अनेनांतरेण भुजभागानामधःस्थिते कलाविकले ३३।५२ गुणिते षष्ट्या ६० विभक्ते लब्धं कलादिफलं ६।५४ पूर्वफले १२२८।५७ क्षिप्ते जाता क्रांतिः कलात्मिका १२३५।५१ एवं सर्वत्रैव क्रांतिः साध्या । अस्याः षष्ट्या ६० भागे लब्धा भागादिक्रांतिरुत्तरा २०।३५।५१ तथास्य रोहिणी नक्षत्रस्य शरोऽस्माद्दिर्याम्यः ५।१० अत्र भिन्नदिक्त्वादनयोर्वियोगेऽधिकत्वात् क्रांतेः शरे पातिते क्रांतिशेषमुत्तरं १५।२५।५१ अस्मात् प्राग्वत् साधिता जीवा

९५७।५० इयं परमक्रांतेः २३।३५ कोटि ६६।२५ जीवया ३२९९।१२ गोमूत्रिकां कृत्वा गुण्यते ३१६००८३।४४ तदागतक्रांति २०।३५।५१ कोटिज्यया ३३५९।५४ भक्ते लब्धं द्विःस्थं ९३७।४२ अस्याप्यागच्चापः १५।५।५१ एष चाप एव क्रांत्यंशाः एते एव प्रागानीतक्रांतिशेषस्य सौम्यत्वात्सौम्या बोद्धव्याः ॥ क्रांत्यानयने पूर्वोक्तायाः संप्रत्युक्तायाश्च युक्तेः कलासु विकलासु किंचिदंतरमस्ति अल्पत्वान्नदोषः ॥

अथ नक्षत्राणां स्वस्वध्रुवकेभ्यः स्वस्वदृक्कर्मानयनम् ॥

दृक्कर्मण्ययनं मत्वा मृगाद्यमथ कर्कजम् ॥
संत्रिभज्यां परक्रांतिमौर्व्यां हत्वा विभाजितः ॥ ४९ ॥
उक्तोडुक्रांतिकोट्याख्यमौर्व्यां प्राप्तं कलादि यत् ॥
तेन हत्वेषुकोटिज्यां विभाज्यांत्यज्यया ततः ॥ ५० ॥
लब्धात्कोदंडकोटिज्यामुत्पाद्य भशराद्गुणः ॥
संताड्योक्तफलेनोक्तधनुः कोटिज्ययोद्धृतः ॥ ५१ ॥
प्राप्ताच्चापं नु दृक्कर्मफलं पूर्वोक्तयुक्तितः ॥
नक्षत्रबाणयोरैक्ये ऋणं भेदे धनं भवेत् ॥ ५२ ॥

एषां व्याख्या ॥ दृक्कर्मानयने मृगाद्यं कर्काद्यं सौम्यं याम्यं चानयनं विचार्य नक्षत्रध्रुवकस्य त्रिराशिक्षेपात् प्राग्वद्भुजज्यामानीय परमक्रांति- २३।३५ मौर्व्या १४४०।१५ संताड्य च प्रागानीतक्रांतिकोटिज्यया विभज्य ततः प्राप्तफलेन इषुकोटिज्यां हत्वा अंत्यज्यया ३६०० भज्यते। ततो लब्धाद्कांक्षागार्थं कोदंडस्तत्कोटिज्यां समानीय । तद्नुशरज्यामानीयोक्तफलकेन हत्वा च प्रागानीतधनुःकोटिज्ययाऽपह्रियते। ततो लब्धाच्चापं साध्यते, तदेव दृक्कर्मफलं। (पूर्ववत्) एकदिक्त्वात् नक्षत्रायनबाणयोरैक्ये ऋणं, भिन्नदिक्त्वेन तयोर्भेदे धनं भवति ॥ तत्फलमिष्टवर्षस्य अंशादिनक्षत्रध्रुवके यथोचितं ऋणे धने च कृते तन्नक्षत्रं दृक्कर्म शुद्धं भवति॥

अत्रोदाहरणम्—यथा मकरादित्वादुत्तरायणे सायनो रोहिणीध्रुवकः २।१।२३।५२ शरो याम्यः ५।१० रोहिणीध्रुवकाद्राशित्रययुक्तात् प्राग्वदानीताभुजज्या १७१४।९ इयं परमक्रांति– २३।३५ मौर्व्या १४४०।१५ गुणिता जाता २४६८८०४।३२ अस्याः पूर्वानीतरोहिणीस्फुटापक्रमः १५।२२।० कोटि– ७४।३७।५९ ज्यया ३४७०।११ भागेन लब्धं ७११।१५ अनेन रोहिणीशरः ५।१० कोटि-८४।५० ज्यया ३५८५।२५ गुणिता जाता २५५००६७।२६ अस्या अंत्यज्यया ३६०० भक्ते लब्धं ७०८।२२

अस्माद्भागादिकं प्राग्वद्धनुः ११।२१।५ कोटिः ७८।३८ अतः प्राग्वत् ज्या ३५२९।२७ इयं धनुःकोटिज्याग्रभागार्थं पृथक् स्थाप्यते । अथ शरः ५।१० अतः प्राग्वज्ज्या ३२४।१० इयं पूर्वफलेन ७११।१५ गुण्यते जाता २३०५६३।३२ अस्याः प्रागानीतधनुःकोटिज्यया ३५२९।२७ भागे लब्धं ६५।२८ एभ्यः प्राग्वच्चापः १।२।२१ इदमेव कर्मफलं रोहिणीनक्षत्रस्य सौम्यायनत्वात्तद्भागस्य याम्यत्वादुभयोर्भेदे धनं कृत्वा रोहिणीध्रुवके क्षिप्यते जातो दृक्कर्मशुद्धो रोहिण्या ध्रुवकोऽयम् । २।२।३६।२३ एवं सर्वेषां नक्षत्राणां दृक्कर्म साध्यम् ॥

अथ प्रकारांतरेण दृक्कर्मानयनम्—

पूर्ववत्सत्रिराशिज्या तच्छरेण हता हृता ॥
कृताभ्रनंदवसुभि ८९०४ र्लब्धं भागादिकं ततः ॥ ५३ ॥
हतं निरक्षलग्नेन तद्धिष्ण्यस्थितराशिना ॥
हृतं खखाग्निभि ३०० र्भागादिकं दृक्कर्म पूर्ववत् ॥ ५४ ॥

अनयोर्व्याख्या ॥ पूर्ववदयनं विचार्य नक्षत्रध्रुवकोत्पन्ना सत्रिराशिज्या तच्छरेण हता कृताभ्रनंदवसुभि ८९०४ र्विभाज्या ततो लब्धं भागादिकं तस्मिन्धिष्ण्यस्थे मेषादिलंकोदयविनाड्यो वसुभानि २७८, छिद्रनयनमा २९९ छिद्रदा ३२३ इत्यादिना प्रस्तुतनक्षत्रसंबद्धलंकोदितमेषादिलग्नप्रमाणेन हते खखाग्निभि ३०० र्भक्ते लब्धं भागादिकमेव दृक्कर्मफलं भवति । तत्पूर्ववदभीष्टध्रुवके ऋणं धनं च कार्यम्

अत्रोदाहरणम्—यथा मकराद्युत्तरायणे सायनो रोहिणीध्रुवकः २।११।३३।५२ शरो याम्यः ५।१० अस्मात्सत्रिराशिभुजज्या १७१४।९ इयं शरेण ५।१० हता जाता ८८५६।२६ इयं कृताभ्रनंदवसुभि ८९०४ र्भक्ता लब्धमंशादि ०।५९।४० एतद्रोहिणीनक्षत्रस्य मिथुनराशिस्थितत्वाल्लंकोदयमिथुनप्रमाणेन ३२३ गुणितं जातं ३२१।१२।२० एतत् खखाग्निभि ३०० र्भज्यते लब्धमंशादि १।४।१४ । एतदेव दृक्कर्मफलं प्राग्वदुत्तरायणयोर्भेदे रोहिणीनक्षत्रे धनवशात् क्षेप्ये जातं दृक्कर्मशुद्धं रोहिणीनक्षत्रं २।२।३८।६ अत्र प्रागानीतदृक्कर्मशुद्धस्य तथास्य चांतरं कला १ विकलाः ४३ स्वल्पांतरत्वान्न दोषः ॥

अथ नक्षत्राणां स्वस्वापमवशेन सौम्ययाम्यस्वाहोरात्रानयनम्—

स्वाहोरात्रानये सौम्ययाम्ये हीनाधिका क्रमात् ॥
सौम्ययाम्यापमांशैः स्यान्नवतिर्व्यत्ययः परम् ॥ ५५ ॥
तयोर्द्वयोरुद्धृतयोर्द्युखंडज्यासमागता ॥
यंत्रद्वयेऽपि नक्षत्रद्युसं स्पष्टतरं भवेत् ॥ ५६ ॥

यंत्रः सौम्यो याम्यो द्विधा भवति । अत्र सौम्ययंत्रे स्वाहोरात्रानयने नवति ९० नक्षत्राणां सौम्यक्रांतिभागैर्हीना याम्यक्रांतिभागैर्युक्ता स्यात् । परं याम्ययंत्रे तु व्यत्ययः । कोऽर्थः । सैव नवतिः ९० तैः सौम्ययाम्यक्रांत्यंशकैर्युक्ता हीना च स्यात् । तयोर्द्वयोरप्यंकयोर्नवति ९० युक्तशेषयोर्द्युज्याखंडकेभ्य आगतं द्युज्याफलं नक्षत्राणां सौम्यं याम्यं च स्वाहोरात्रसंज्ञं स्पष्टतरं सुखं भवेत् । सौम्यस्वाहोरात्रानयनस्योदाहरणम् ॥ यथा रोहिण्या उत्तराक्रांतिः १५।२२।१ एषा सौम्यतया नवतेः ९० शोध्यते शेषं ७४।३७।५९ एभ्यः प्राग्वत् द्युज्याकोष्टकेभ्य आनीतं द्युज्याफलं १४।५७ एवदेव रोहिण्याः सौम्यं सौम्ययंत्रे स्वाहोरात्रम् ॥

अथ याम्यस्वाहोरात्रानयनोदाहरणम्—

रोहिण्याः सौम्यक्रांतिः १५।२२।१ एषा सौम्यत्वान्नवतौ ९० योज्यते जाता १०५।२२।१ अस्य द्युज्याखंडेभ्यः प्राग्वदानीतं द्युज्याफलं २५।४७ एतद्रोहिण्या याम्यं याम्ययंत्रे स्वाहोरात्रम् ॥

अथानीतांशस्थापनम् ॥ स्वाहोरात्रविचारपूर्वं नक्षत्रस्वरूपं किंचिदुच्यते । रव्यादयो ग्रहाः सनक्षत्राः स्पष्टाः पूर्वक्षितिजे उदयं यांति । यावता कालेनास्तक्षितिजेऽस्तमयंते स कालस्तेषामहः । अतएवास्तक्षितिजाद्यावत्कालेन पूर्वक्षितिजं प्रयांति स कालस्तेषां रात्रिः । अतएव द्युज्याखंडेभ्यः स्वाहोरात्राण्युत्पाद्यंते । अथ कानिचिन्नक्षत्राणि सौम्ययंत्रे कानिचिद्याम्ययंत्रे कानिचिन्मिश्रे भवंति तेषां लक्षणमुच्यते । तत्र यन्नक्षत्रस्य सौम्यं स्वाहोरात्रं त्रिंशद्घटिकामध्यगतं, याम्ययंत्रोत्थं च त्रिंशदूर्ध्वगतं तन्नक्षत्रं सौम्ययंत्रे चोपयुज्यते । यस्य तु याम्यं स्वाहोरात्रं त्रिंशन्मध्यगं सौम्यं तु त्रिंशदूर्ध्वगतं तन्नक्षत्रं याम्ययंत्रे चोपयुज्यते । यस्य च स्वाहोरात्रद्वयमपि "सौम्ययाम्ययंत्रोत्थमपि" त्रिंशन्मध्यगतं तन्नक्षत्रं मिश्रयंत्रे स्थाप्यते । यथाऽभिजिन्नक्षत्रस्य सौम्यं स्वाहोरात्रं ९।२७ याम्यं ४०।४८ एतत्सर्वदा सौम्ययंत्र एव । आगस्त्यस्य सौम्यं स्वाहोरात्रं ५६।२५ याम्यं ६।१२ एतन्नक्षत्रं सर्वदा याम्ययंत्र एव । अत्र प्रस्तुताया रोहिण्याश्च सौम्यं स्वाहोरात्रं १४।५४ याम्यं २५।५७ एतन्नक्षत्रं सौम्ययाम्यमिश्रयंत्रेऽप्युपयुज्यते । *सौम्ययाम्ययोर्द्वयोर्दिनोत्कर्षात् सौम्यध्रुवं याम्यध्रुवं* अभिलक्षीकृत्योभयत्रोत्क्षेयम् । एवमन्येषामपि नक्षत्राणां स्वाहोरात्रसाधनं कार्यम् ॥

अथेष्टाक्षांशेभ्योऽभीष्टनक्षत्राणामुन्नतांशानयनम्—

अक्षस्पष्टक्रांतिभागांतरोत्थाः
सौम्या याम्यास्ते नतांशाः स्वमध्यात् ॥
खांका ९० हीनाः खेचरर्क्षोन्नतांशा
मध्याह्नोत्थाः स्वस्वदेशे भवंति ॥ ५७ ॥

यत्रैकाशायोगतश्चोन्नतांशाः
खांकां ९० शेभ्यो वृद्धिभाजस्तदानीम् ॥
हीनाः कार्या व्योमनागक्षितिभ्यः १८०
शेपास्ते स्युः स्वांशगाश्चोन्नतांशाः ॥ ५८ ॥

व्याख्या ॥ अक्षांशाना नक्षत्रस्य स्पष्टक्रान्त्यंशाना च यदन्तरम् । कोऽर्थं । अक्षि काक्रान्त्यंके पातिते यच्छेष तदेव सौम्ययाम्यदिग्गततयेन नक्षत्राणा खमध्यात्सौम्या याम्याश्च नतांशा भवति । तेषु च नतांशेषु नवते पातितेषु शेपस्तेषां नक्षत्राणां महीतो भूभागात् स्वे स्वे देशे मध्योन्नतांशा भवन्ति । यत्र तु अक्षांशाना क्रान्ति भागाना चैकदिक्त्वायोगे क्रियमाणे सति नवते ९० राधिक्य भवति तत्राशीत्य-धिकशतात् १८० तेषु पातितेषु शेष नक्षत्राणा मध्याह्नोन्नता जायते । एते नक्ष-त्रोन्नतांशा यन्त्रे मध्याह्नवृत्ते दृश्यते । ते चाक्षवशात्स्वीयस्वीयदेशे भिन्ना भवन्ति ॥

अत्रोदाहरणम्—यथा प्रस्तुताया रोहिण्याः स्वीयक्रान्तिरुत्तरा १५।२२।१ दिक्षणा याम्याक्षांशा २८।३९।० अल्पत्वात्क्रान्त्यंशा अक्षांशेभ्य पात्यते शेपा १३।१६।५९ एते याम्याक्शेषत्वेन याम्या नतांशा बोद्धव्या । एते नतांशा. नवते ९० पातिते शेषा ७६।४३।१ । एते रोहिण्या परमोन्नतांशा. कथ्यते । एतावतोंऽशान् रोहिणी अक्षदिशि भूभागात् खमध्यमाक्रामतीति भाव । अनया युक्त्या सर्वेषां नक्षत्राणा नतोन्नतांशसाधन कार्यम् ॥

अथ प्रतीत्यर्थमुदाहरणम् । संवत् १७२७ वर्षे चैत्रसुदि १५ दिनाद्गतागामि वर्षे १४९४ प्रथादिद्वात्रिंश ३२ नक्षत्राणा क्रान्तिध्रुवसौम्ययाम्यस्वाहोरात्र-परमोन्नतांशान् स्पष्टीकृत्य न्यासेन दृश्यते । " यथा तद्दिने आरवीतेरीप ७७१ सायणचन्द्र २१३ अभूत्" [1] ॥

---

१ "सन्नुवत्वान् श्रीमदासेरगिरौ साधितॉल्लिखाम । अथ द्वात्रिंशनक्षत्राणा संस्कृत-फारसीनामानि लिख्यते" इत्यधिकमेकस्मिन् पुस्तके ।

शाके १२९२ व्य. ग्रंथादौ ध्रुवकादयो लिख्यंते ।

दिल्ल्यां दकर्मे ७।५।२०

संख्या	पारसी-नाम	हिंदुनाम	ग्रंथादिध्रुवकाः	विक्षेपः	दिक्	क्रांतयः	दिक्	दकर्मसंस्कृतध्रुवका-इत्यादिकम्	सौम्यस्वाहोरात्रं	याम्यस्वाहोरात्रं	परमोन्नतांशाः
१	सुलतर-फरस	अश्वनाभ	०।६।४३।५२	२७।०	उ.	२७।२।१०	उ,	११।२६।४।१६	१२।२	३२।५	८८।२३
२	आपस-हर	नर्यतकं	०।११।४३।५२	५३।३०	द.	४१।२।५० (४१।३०)	द.	०।१४।३३।२१	१३।४२	८।२६	२०।११
३	फमल-नहूत	मत्स्योदर	०।२२।४३।५२	२६।२०	उ.	३२।२०।२१ (३४)	उ.	०।१३।४१।५५	१०।४८	३५।४२	८६।१८ (२६।१८)
४	सुरत-येन	अश्विनी	०।२५।२१।५२	७।२०	उ.	१६।४०।३७	उ.	०।२२।२२।१८	१४।३७	२६।२३	७८।२
५	कफल-यजीज	कर्तित-कर	०।२६।४३।५२	५१।२०	उ.	५५।५५ (५५।२१)	उ.	०।९।२६।१५	९।२८	६३।१	६३।७
६	रासुल-गोल	प्रेतशि-राः	१।१८।३३।५२	२३।१०	उ.	३८।३३।४६	उ.	१।१२।२४।४२	७।४६	४०।४२	८०।१
७	यंफिरसस तुल(सु-रयिया)	मनुष्य पार्श्व	१।२३।४३।५२	३०।०	उ.	४६।४८।२३	उ.	१।१६।३४।४८	१४।५७	४१।३६	७१।५३
८	दवरा	रोहिणी	२।१।१३।५२	५।१०	द.	१५।२२।१	उ.	२।२।२६।२३	२६।६	२५।४७	७६।५३

९	रिजल नउजी	मिथुन दक्षि.	३।८।४३।५२	३१।३०	द.	१।१६।४७	द.	२।१३।१।२३	२६।५६	१६।४१	५२।४
१०	मकरवि लपमरा	मिथुन वामस्कं.	३।१२।५३।५२	१७।३०	द.	५।६।४१	उ.	३।१४।५३।५३	१७।५८	२१।२८	६६।२८
११	अहृदक	पष्पुरय कार्तिके.	३।१३।५३।५२	२२।३०	उ.	४४।३९।४१	उ.	३।११।१०।५४	८।१२	४७।३	७३।५९
१२	इदवल जउजा	मिथुन हस्त	३।२०।५३।५२	१७।०	द.	६।१८।१८	उ.	३।२३।११।२६	१७।३५	२१।५७	६३।३९
१३	गुहिक इस्मानी	अगस्त्य	३।६।४।५२	७५।०	द.	५।१२८।२४	द.	३।२।१८।१४	५६।१२	६।५२	९।५३
१४	सोरा-मानी	आर्द्रालुब्धक	३।६ ३।५२	३९।१०	द.	१५।४२।१०	द.	३।४।५०।५०	२५।५५	१४।५३	४५।३९
१५	रासुलया सलमु कद्दम	प्रथमबा लतीर्थ पुनर्वसु	३।१२।११।५२	९।४०	उ.	२२।१।१०	उ.	३।१३।७।१५	१०।५३	१५।२७	८६।३८
१६	सीरा-सामी	लुब्धक यंधु	३।१८।४३।५२	१६।१०	द.	६।१४।३६	उ.	३।१६।३९।१६	१७।३६	२३।३	-६६।३६
१७	कलुबु-भग्रसद	मघा	४।२१।२३।५२	०।१०	उ.	१३।२९।१९	उ.	४।२५।११।२८ (४।२२।११।२८)	१५।२३	२५।३	७५।१

नं. १७ कलवल असउंद।

संख्या	पारसी	हिंदुनाम	ग्रंथादिध्रुवकाः	विक्षेपः	दिक्	क्रांतयः	दिक्.	दृक्कर्मशुद्धराश्यादिकम्	सौम्यस्वाहोरात्रं	याम्यस्वाहोरात्रं	परमोन्नतांशाः
१८	सरफअ	उत्तरा फाल्गुनी	५।१३।२३।५२	११।५०	उ.	१६।१५।३७	उ.	५।१७।३१।५०	१४।२३	२६।२	७८।६
१९	जनाहि लगुरार	काकस्कंधपक्ष	५।२०।२३।५२	१४।५०	द.	१२।१९।१७	द.	५।२२।०।४५	२४।२४	१५।१०	४८।४०
२०	सिमाक अजल	चित्रा	६।१५।२३।५२	२।०	द.	६ ५५।३७	द.	६।१४।४३।२१	२२।१०	१७।४	५३।२१
२१	सिमाकं रामे	स्वाती	६।१५।५३।५२	३१।३०	उ.	२२।४०।१५	उ.	६।२९।२२।४१	१३।५	२९।२९	८४।१
२२	स्युजहा फकहा	विशाखा मातृमंड.	७।३।६३।५२	४४।३०	उ.	२९।३६।१७	उ.	७।१८।६।०।२१	११।२५	३३।४५	८९।३
२३	कल्पुल अकरब	ज्येष्ठा	८।१।१३।५२	४।०	द.	२४।३०।३५	द.	८।०।४२।४०	३।२३	१९।३८ (१२।३८)	३६।५०
२४	रासुल हया	धनुःकोटि	८।१३।४३।५२	३६।०	उ.	१३।१०।४४	उ.	८।१७।३८।४९	१५।३४	२४।३६	७४।३२
२५	शउला	मूलं	८।२०।२३।५२	१३।१०	द.	३६।१९।३७	द.	८।१८।५७।५९	३८।५०	९।५७	२५।१

नं. १८ जहरल असद, नं. १९ करफजुमा ।

२६	निशावह रामे	धनु रा राम	८।२५।३७।५२	२।५०	उ.	२०।४०।३१	द.	८।२५।३९।५६	२८।२४	१३।३५	४०।४०
२७	मसब कक	अभिजित्	९।६।१३।५२	६२।०	उ.	३८।३४।३५	उ.	९।३।१८।३०	९।२७	४०।४८	८०।४
२८	नसूना हर	श्रवण	९।२२।४३।५२	२९।१०	उ.	७।८।१३	उ.	९।१८।२१।२८	१७।१४	२२।२३	६८।५०
२९	कलमक दुलड	मास्य मुर्ग	१०।२७।५३।५२	२३।०	द.	३४।२२।२१	द.	११।५।३९।१६	३७।१३	१०।२१	२६।५९
३०	कलम दुल	कजुद पुच्छ	१०।२६।३।५२	६०।१०	उ.	४३।२७।२७	उ.	१०।७।२६।२७	८।३६	४५।४०	७५।११
३१	रिफाज नबदु जाल	पूर्वाभाद्रपदा	११।२१।३।५२	३१।१०	उ.	२४।४५।२४	उ.	११।७।५।३२	१२।२४	३०।४१	८३।१०
३२	जनपई कनुस	समुद्रः पक्षी	११।२३।१३।५२	९।४०	द.	११।१९।५४	द.	११।२७।६।४२	२५।४	१६।३	४९।५२

(शाके १५५१ श्र. ध्रुवमर्ध्येऽश ४ वृद्धिः)   * (संवत् १४९४ वर्षे शाके १३५९ चैत्रसुदि १५ दिने द्वात्रिंशन्नक्षत्राणां गणितमानीय प्रदर्श्यते ॥ अत्र वर्षे ६६ मा ८ संक्रांतमास १ पूर्ववर्षैः सायनांशश्च दिने अन्यानि नक्षत्राणि संति) ?

(नसुरवाकया) (नसुरतायया) रिद्क जतनहूज, मुरदम फरग, जांउल कांतिक * अयं धनुश्चिन्हान्तर्गतो ४० पृष्ठस्थकोष्ठकोपरिस्थो ज्ञेयः।
नं. २७ नं. २८ नं. ३० नं. ३१ न. ३२

संख्या	पारसी नाम	हिंदुनाम	ग्रंथादिध्रुवकाः	विक्षेपः	दिक्	क्रांतयः	दिक्	दक्कर्मशुद्धाः	सौम्यस्वा होरात्रं	याम्यस्वा होरात्रं	परमोन्न तांशाः
१	सुरतल-फरस	अश्वनाभ	०।७।४३।५२	२७।०	उ.	२७।२२।४२	उ.	११।२७।४२।२९	११।५६	३२।१९	८८।४१
२	आजुल हर	नद्यंतकं	०।२०।४३।५२	५६।३०	द.	४०।२२।४२	द.	०।१५।१५।१६	४३।४९	९।०	२०।३८
३	वतनल हुत	मत्स्योदर	०।२३।४३।५२	२६।२०	उ.	३२।४४।३४	उ.	०।१४।४१।५९	१०।४३	३६।४५	८५।५४
४	सुरतेन	अश्विनी	०।२४।२९।५२	७।३०	उ.	१६।२।५८	उ.	०।२३।२४।०	१४।४७	२४।६	७५।२४
५	कफल्प जीव	कर्तित कर	०।२७।४३।५३	४१।२०	उ.	४५।३९।४०	उ.	०।२५।५४।०	४।४	६६।३७	६२।५९
६	रासुल गोल	प्रेतशिरा, मनुष्य०	१।११।४३।५२	२४।०	उ.	३८।४२।२०	उ.	१।१३।३३।१३	९।६	४०।५५	७९।५७
७	पंविफर सासद वर	मनुष्य पार्श्व	१।२४।४३।५९	३०।०	उ.	४७।१५।२०	उ.	१।१७।४५।४	७।४३	४९।५९	७१।३४
८	दबरा	रोहिणी	२।२।३२।५२	५।१०	द.	१५।४४।३	उ.	२।३।३३।५४	१४।५२	२६।३	७७।५

९	रजलरिष्ठु जलउजी	मिथुनपाद दक्षिण	२।१४।३।५२	३।३०	द.	९।८।२७	द.	२।१३।५६। ३८	२३।३	१६।४२	५२।१३
१०	पंक्षवि लयसरा	मिथुन वामस्कं.	२।१३।५३।५२	१७।३०	द.	५।१३।१६	उ.	२।१५।५०। २५	१७।५६	२१।३२	६६।३४
११	म्रुमफ	पपमुख कार्तिके.	२।१४।५३।५२	३।२।३०	उ.	४४।५०।२२	उ.	२।१२।२०। ४८	८।१०	४७।१५	७४।४३
१२	हुदुवल वउजी	मिथुन हस्त	२।२३।५३।५२	१७।०	द.	६।२१।४५	उ.	२।२२।५।। २०	१७।३५	२०।५७	६७।४३
१३	सुहिष्ठ हस्मानी	अगस्त्य	३।७।८।५२	७५।०	द.	५।१२।१९	द.	३।२।४।१२०	५५।४४	६।५२	९।५२
१४	सेराइ- मानी	आर्द्रालु ब्धक	३।७।३।५२	३९।११	द.	१५।४४।४३	द.	३।५।३५।१८	२५।५७	१४।५२	४५।३१
१५	मेगुल पमल श्रुक	प्रथमभा लशीर्ष	३।१३।१३।५२	९।४०	उ.	३२।२४।५	उ.	३।१४।१।। ३८	१०।४८	३५।४४	८६।१५
१६	सेरी सामी	लुब्धक बंधु	३।११।४।३।५२	१६।१०	द.	६।६।५१	उ.	३।१७।३२। ४६	१७।३९	२१।५२	६७।२८
१७	कलगु- लभसद	मघा	४।२२।२३।५२	०।१०	उ.	१।०।७।१५	उ.	४।२२।१८। १०	१५।२५	२५।१६	७५।३८

यंत्र० ६

संख्या	पारसी	हिंदुनाम	ग्रंथादिध्रुवकाः	विक्षेपः	दिक्	क्रांतयः	दिक्.	दृक्कर्मशुद्धा-द्याद्यिकम्	सौम्यस्वाहोरात्रं	याम्यस्वाहोरात्रं	परमोन्नतांशाः
१८	सरफश	उत्तरा फाल्गुनी	५।१३।२३।५२	११।५०	उ.	१७।२।२२	उ.	५।१९।२९।२३	१४।३१	२६।२३	७८।२२
१९	जनाहि कगुराव	काकस्कंधपक्ष	५।२८।२३।५२	१४।५०	द.	१२।४८।१७	द.	५।२३।०।२३	२४।२२	१५।४	४८।२३
२०	सीमाक अजल	चित्रा	६।१९।३३।५२	२।०	द.	८।२३।२९	द.	६।१५।३८।५२	२२।४५	१६।५७	५२।५७
२१	सीमाक रामे	स्वाती	६।१९।५२।५२	३१।३०	उ.	२२।१८।५६	उ.	७।०।१५।३५	१३।१५	२९।५७	८३।०
२२	पक्हा	विशाखा मातृमंड.	७।४।३३।५२	४४।३०	उ,	२९।२०।२१	उ.	७।१९।१०।४०	११।१९	३२।३७	८९।१५
२३	कलपुल अकरब	ज्येष्ठा	८।२।३३।५२	४।०	द.	२४।४३।१७	द.	८।१।४३।५९	३०।४१	१२।३५	३६।२८
२४	वारासुल हवा	धनुः कोटि	८।१४।४३।५२	२६।०	उ.	१३।५।५८	उ.	८।१८।२४।५०	१५।३६	२४।४२	७४।२६
२५	शउल	मूलं	८।२१।३।५२	१३।१०	द,	३६।१८।४०	द.	८।१८।५७।५९	३८।५०	९।५७	२५।२

२६	निशाच उरासे	धनु श राम	८।२६।२४। ५२	२।५०	उ.	२०।४७।१७	द.	८।२६।२८। ४४	२८।५०	१३।३४	४०।३
२७	नश्रचा फई	अभिजित्	१।७।१३।५२	६२।०	उ.	३८।१७।१९	उ.	१।३।४१।२४	१।३२	४०।२९	८०।२६
२८	नस्त्रना हर	श्रवण	१।२३।४३। ५२	२१।१०	उ.	७।१७।१५	उ.	१।११।१। २०	१७।२७	२२।१९	६८।२८
२९	कळस पुच	मत्स्य मुख	१०।२६।५३। ५२	२३।०	द.	३४।०।२	द	११।६।४२।९	३४।५६	१०।२६	२७।२९
३०	रिद्फ न नयहुय	ककुद पुच्छ	१०।२१।३। ५२	६०।०	उ.	४४।१३।३	उ.	१०।८।११। ३५	८।१७	४६।३२	७४।२६
३१	मकब्रिक्क फरस	पूर्वाभा मुपदा	११।२२।३। ५२	३१।०	उ.	२५।२२।४२	उ.	११।८।३३। ४६	१२।२५	३१।४०	८६।४४
३२	अलईक नुसीजन	समुद्र पक्षी	११।२४।३। ५२	७।४०	द.	११।७।६	द.	११।२८।६। २५	२३।५३	१६।६	५०।१४

अथ मकरादिवृत्तत्रयस्य संख्याप्रमाणमाह—

मृगस्य वृत्तप्रमितिः खरामा ३०
स्तुलाजयोर्नंदभुवोऽष्टरामाः १९।३८ ॥
कर्कस्य सूर्याक्षितिवायवः स्यु १२।५१
र्यंत्रेंद्रमध्यादियमूहनीया ॥ ५९ ॥

अस्य व्याख्या ॥ यंत्रे वृत्तत्रयं भवति, तत्र बहिर्मकरवृत्तं तन्मानमंशास्त्रिंशत् ३० तत्खाग्निजासिद्धं । द्वितीय मेषतुल्ययोस्तत्प्रमाणमंशाः १९।३८ । तृतीयं कर्कस्य तत्प्रमाणं भागाः १२।५१, इयं त्रिविधापि वृत्तप्रमितिर्यंत्रमध्यकेंद्रादूहनीया विचारणीया अत्रा (निष्कर्षं)न्यायोऽयम् । यंत्रे सुत्रुव्या वृत्तं विधाय मध्याच्चतुर्दिक्षु त्रिंशत्रिंशदंशपरिकल्पनया बहिस्य मकरवृत्तं भवति । तदुक्तप्रमाणेन मध्ये वृत्तद्वय साध्यम् ।

अथ परमापमांशानां क्रमज्यां कोटिभागानामुत्क्रमज्यां चोत्पाद्य मेषतुला वृत्तद्वयोत्पादनमाह—

परापमांशास्त्रिकराः कलाश्च
शराग्नय २३।२५ स्तत्क्रमजा च मौर्वी ॥
शून्याब्धिशक्रास्तिथयो १४४०।१५ ऽथ कोटि-
भागाः षडंगानि शरेक्षणानि ६६।२५। ॥ ६० ॥
तज्ज्यांकनंदाक्षिगुणा द्विचंद्रा ३२९९।१२
कोट्युत्क्रमज्यांकशरेंदुबाहाः २१५९ ॥
बाणाब्धयः ४५ कोटिलवोत्क्रमज्या
त्रिंशद्गुणापक्रमकोटिमौर्व्या ॥ ६१ ॥

हृता च यल्लब्धमिहांशकादि तत्स्यात्स्फुटं मेषतुलाप्रमाणम् ॥
तुलाजमानस्य कृतिः खरामै ३० र्हृतासमंशादि कुलीरमानम् ॥ ६२ ॥

एषां व्याख्या ॥ परमापमांशानां २३।३५ प्राग्वत्क्रमज्या यथा १४४० सैवामेव प्राग्वत् कोटिभागाः ६६।२५ एषां क्रमज्या ३२९९।१२ कोटिभागानामुत्क्रमज्या २१५९।४५ अतो मेषतुलावृत्तमानीयते । इयं परमापमांशानां कोट्युत्क्रमज्या

२।५९।४५ मकरवृत्तमानेन त्रिंशता ३० गुण्यते जाता ६४७७०।१३५० अधः स्थानांके षष्ट्याभागे लब्धं २२ तदुपरियोजितं जाता ६४७९२।३० अस्याः परमापक्रमकोटिज्यया ३२९९।१२ भागे लब्धांशाः १९ कलाः ३८।२०।१ अस्य कृतिः ३८५।२८ एषा खरामै ३० भक्ता लब्धा भागाः १२।५१।२२ एतत्कर्कवृत्तप्रमाणम् । एतन्मेषतुलयोर्वृत्तप्रमाणं मकरवृत्तप्रमाणं त्रिंशदंशाः सिद्धा एव ॥

अथ व्यासार्धस्य तथा भचक्रकेंद्रस्योत्पादनमाह—

परापमानांतरमौर्विका या हतांतरस्योत्क्रमजीवया सा ॥
ततो विभक्ता परमापमाख्यामौर्व्या त्रिभज्यायुतया यदाप्तम् ६३

कोटिज्यया मिश्रितमर्धितं त-
त्रिंश ३० घ्नं कोटिगुणेन भक्तम् ॥
लब्धं च तद् व्यासदलं ततश्च
पूर्वे दले कोटिगुणोनिते च ॥ ६४ ॥

शेषं खरामै ३० र्गुणितं विभक्तं कोटिज्यया प्राप्तमितो लवादि ॥
केंद्रं भचक्रस्य भवत्यवश्यं तदंततो व्यासदलभ्रमः स्यात् ॥६५॥

एषां व्याख्या ॥ परापमांशानां (२३।२५) अंतरमौर्वीकोटिज्यया तस्यैवांतरस्य कोटेरुत्क्रमज्यया संगुण्यात्रिज्यया ३६०० युतया परमापमज्यया भज्यते ततो लब्धं लवादिकं कोटिज्यामिश्रितमर्धीकृतं त्रिंश ता ३० संगुण्य पुनः पूर्वोक्तया कोटिज्यया भज्यते । ततो लवादिकं व्यासवृत्तं भवके भवति । तदभावोक्तते पूर्वदले कोटिज्यातः पातिते शेषं त्रिंशता हत्वा पूर्वोक्तकोटिज्यया भज्यते । ततो लब्धं लवादिकं भचक्रस्य केंद्रं भवति । अनेन भचक्रकेंद्रांशप्रमाणेन यंत्रमध्यात्सौम्ये याम्ये वा पक्षे चिह्नं कृत्वा तदुपरि व्यासार्धवृत्तं भ्राम्यम् ॥

अत्रोदाहरणम्—परमापमांशाः २३।२५ एते भयते ९० च्युताः कोटिभागाः स्युः ६६।२५ अतः प्रागवत् क्रमज्या ३२९९।१२ तथा कोटिभागानां उत्क्रमज्या २१५९।४५ अनया कोटिक्रमज्या ३२९९।१२ गुण्यते जाता ७१२५४४७।१२ एषा परापमज्या १४४०।१५ त्रिज्यया सहित या ३६०० । ५०४०।१५ भज्यते लब्धा १४१३।४६ एते कोटिज्यायां ३२९९।१२ क्षिप्यंते जाता ४७१३।५८ एतेऽर्धीकृत्य द्विधा स्थाप्यंते । २३५६।२९ अनयोरेकं दलं २३५६।२९ त्रिंशता ३० गुण्यते जातं ७०६९४।३० इदं कोटिज्यया ३२९९९।१२ भज्यते लब्धं व्यासदलस्य भागादिमूलं २१।२६ अयोत्मूतं पूर्वदलं २३५६।२९ कोटिज्यातः ३२९९।१२ पात्यंते

शेषं २७३।४३ त्रिंशता ताड्यते जातं २८२८१।३० एतत्कोटिज्यया ३२९९।१२ भक्तं लब्धं भचक्रकेंद्रं भागाद्यं भागाः ८ कलाः ३४ ॥

अथानीतभचक्रव्यासार्धयोः प्रमाणमाह—

भागा भचक्रकेंद्रस्याष्टौ लिप्ता वेदवह्नयः ८।३४ ॥
व्यासार्धस्य धरादोषो रसनेत्राणि २१।२६ च क्रमात् ॥ ६६ ॥

स्पष्टार्थः ।

अथ भमंडलार्थं लंकोदयप्रमाणानां प्रत्यंशं भागादियुक्तिरुच्यते—

निरक्षलंकोदयलग्नमानात्स्पष्टं फलं यत्प्रतिभागमेति ॥
यथोचितं तद्गुणकेन योज्यं भमंडले षड्प्रमितेऽपि यंत्रे ॥ ६७ ॥

अस्य व्याख्या ॥ यंत्रे तावदानयते (१०) रेक १ द्वि २ त्रि ३ पंच ५ षट् ६ दश १० प्रमाणोन्नतांशवलये कल्पनया पोता भवंति ॥ ततो यंत्राणामुन्नतवलयानां भचक्रे स्थापनार्थं निरक्षलंकाख्यानां द्वादशानामपि मेषादिलग्नानां प्रमाणं दशभिर्भक्त्वा प्रत्येकं तेषामंशकादिकमानीय त्रिंशद्भि ३० र्भक्त्वा तस्मादपि प्रत्यंशं भागादिकमुत्पाद्य च एकैकलग्नस्य त्रिंशदंशपर्यंतं सर्वेष्वपि यंत्रेषु भमंडले गणकेन यथोचितं स्थाप्यम् ॥

अत्रोदाहरणम्—लंकायां मेषस्य प्रमाणं २७८।२० वृषस्य २९९ मिथुनस्य ३२२।४० एषां दशभिर्भागे लब्धं भागादिकं यथा ॥ मेषे भागाः २७।५० वृषस्य २९।५४ मिथुनस्य ३२।१६ एते व्युत्क्रमात् कर्कसिंहकन्यानां भवेयुः । तथा एते एवापि व्युत्क्रमात्तुलादीनामंशाः स्युः । मेषप्रमाणं २७।५० त्रिंशत्कं लब्धं० भागाः शेषं २७ षष्ट्या संगुण्य अधस्तनाङ्कं ५० संयोज्य जातं १६७० त्रिंशत्कं लब्धं कलाः ५५ एतन्मेषस्य प्रथमांशफलम् । एवमेव शेषेष्वपि लग्नेष्वंशफलं साध्यम् । दशभिः १० पलैर्भागो जायते ॥

अथ दशांकस्योत्पत्तिः । खगोले कालचक्रभचक्रयोः परिधिद्वयमस्ति । तत्र यः कालचक्रपरिधिः स त्रिशतषष्ट्यंशपरिमितैः समांशैर्भक्तः । पंचघटीतुल्यैकलग्नः स्यात् । एवमहोरात्रस्य षष्टीघटीभिर्द्वादशलग्नात्मको भगणः संपूर्णः स्यात् ॥ तत्राहोरात्रषष्टीघटीनां पलानि ३६०० भगणांशैर्भक्तानि दश लब्धाः । अतो लंकोदयानां दशभि १० र्भागदानात् प्रत्येकमंशाः प्राप्ताः । एवं स्वदेशोदयानामप्यंशाः साध्याः । अन्यच्च । कालचक्रे परिचक्रांशानां प्रत्येकं लंकोदयांशैर्विभजना क्रियते ॥ अत्राप्यहोरात्रेण भचक्रपरिधिर्न्यूनाधिकपंचघटीभिर्मेषलग्ने त्रिंशदंशात्मके निरक्षमेषलग्नांशा·

दि २७।४८ परिमितो जायते। अनया युक्त्या कालचक्रभचक्रयोः परिधी समविषमभागैर्भगणं पूरयतः ॥

अथ मेषादिलग्नत्रयाणां भत्यंशस्थापनार्थं नवत्यंशपर्यंतं प्रदर्श्यंते । यथा भचक्रस्थापनार्थं सुगमत्वात्कार्ये समायाति ॥

१	२	३	४	५	६	७	८	९
० ५५	१ ५०	२ ४५	३ ४०	४ ३४	५ २९	६ २४	७ १९	८ १५
० ५५	० ५५	० ५५	० ५४	० ५५	० ५५	० ५५	० ५६	० ५५

१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८
९ १०	१० ५	११ ०	११ ५५	१२ ५०	१३ ४५	१४ ४१	१५ ३६	१६ ३३
० ५५	० ५५	० ५५	० ५५	० ५५	० ५६	० ५५	० ५७	० ५६

१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७
१७ २९	१८ २५	१९ २१	२० १७	२१ १३	२२ ९	२३ ६	२४ ३	२४ ५९
० ५६	० ५६	० ५६	० ५६	० ५६	० ५७	० ५७	० ५६	० ५७

२८	२९	३०	३१	३२	३३	३४	३५	३६
२५ ५६	२६ ५३	२७ ५०	२८ ४६	२९ ४५	३० ४३	३१ ४०	३२ ३८	३३ ३६
० ५६	० ५७	० ५६	० ५९	० ५८	० ५७	० ५८	० ५८	० ५९

३७	३८	३९	४०	४१	४२	४३	४४	४५
३४ ३५	३५ ३३	३६ ३१	३७ ३०	३८ २९	३९ २८	४० २७	४१ २७	४२ २७
० ५८	० ५८	० ५९	० ५९	० ५९	० ५९	१ ०	१ ०	१ ०

४६	४७	४८	४९	५०	५१	५२	५३	५४
४३ २७	४४ २७	४५ २७	४६ २७	४७ २८	४८ २९	४९ ३०	५० ३१	५१ ३२
१ ०	१ ०	१ ०	१ १	१ १	१ १	१ १	१ १	१ १

५५	५६	५७	५८	५९	६०	६१	६२	६३
५२ ३४	५३ ३६	५४ ३८	५५ ४०	५६ ४२	५७ ४४	५८ ४७	५९ ५०	६० ५३
१ २	१ २	१ २	१ २	१ २	१ २	१ ३	१ ३	१ ३

६४	६५	६६	६७	६८	६९	७०	७१	७२
६१ ५६	६२ ५९	६४ ३	६५ ६	६६ १०	६७ १४	६८ १८	६९ २२	७२ ७०
१ ३	१ ३	१ ४	१ ३	१ ४	१ ४	१ ४	१ ४	१ ५

७३	७४	७५	७६	७७	७८	७९	८०	८१
७१ ३२	७२ ३६	७३ ४०	७४ ४५	७५ ५०	७६ ५५	७८ ०	७९ ५	८० ११
१ ५	१ ४	१ ४	१ ५	१ ५	१ ५	१ ५	१ ६	१ ५

८२	८३	८४	८५	८६	८७	८८	८९	९०
८१ १६	८२ २२	८३ २७	८४ ३२	८५ ३८	८६ ४३	८७ ४९	८८ ५५	९० ०
१ ६	१ ५	१ ५	१ ६	१ ५	१ ६	१ ६	१ ५	१ ०

अथेष्टशंकोश्छायाकर्णसाधनम्—

क्रमान्नतोन्नतांशानां जीवा साध्या कलादिका ।
नतज्यास्वस्वशंकुघ्नी विभाज्या चोन्नतज्यया ॥ ६८ ॥
अंगुलाद्यं फलं यत्स्यात् तज्ज्ञेयं स्वस्वशंकुजम् ।
त्रिजीवा स्वस्वशंकुघ्नी छेदेनाप्ता फलं श्रुतिः ॥ ६९ ॥

व्याख्योदाहरणेनैव ॥ नतांशाः ८९ उन्नतांशः १ नतज्या ३५९९।२७ उन्नतज्या ६२।५० नतज्यां द्वादशभिः संगुण्योन्नतज्यया विभज्य लब्धं द्वादशांगुलशंकोश्छायाफलमंगुलाद्यं ६८७।२६ ॥ कर्णानयनम् ॥ त्रिज्यां ३६०० द्वादशभिः संगुण्योन्नतज्यया विभज्य लब्धमंगुलादिकर्णः ६८७।३४ पुनरपि नतज्यां सप्तभिः ७ संगुण्योन्नतज्यया विभज्य लब्धं सप्तांगुलशंकोश्छायाफलमंगुलाद्यं ४०१।० त्रिज्यां सप्तभिः ७ संगुण्योन्नतज्ययाप्तमंगुलादिकर्णः ४०१।४ एवं नवांगुलशंकोरपि छायाकर्णौ प्रसाध्यौ ॥

तिग्मांशु १२ सप्तां ७ गुलशंकुजाता
छाया भवत्युन्नतभागकानाम् ॥
चिरंतनाचार्यवरैः प्रदिष्टा
प्रदर्श्यते सद्गणकोपयुक्ता ॥ ७० ॥

स्पष्टार्थमेतत् ॥

छायाकोष्टकानां न्यासो यथा ॥ उन्नतांशानां छायांगुलानि द्वादश १२ सप्तां. ७ गुलशंकोः ।

उन्नतं.	१	२	३	४	५	६	७	८	९
शंकुः १२	६८७ २६	३४३ २९	२२८ ३८	१७१ ३६	१३७ १०	११४ १०	९० ४४	८५ ४३	७५ ४६
शंकुः ७	४०१ ०	२०० २८	१३३ २४	१०५ ३०	८० ०	६६ ३६	५७ २	४९ ४८	४४ १२

उन्नतां.	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८
शंकुः १२	६८ ३	६१ ४४	५६ २७	५१ ५९	४८ ८	४४ ४६	४१ ५१	३९ १५	३६ ५४
शंकुः ७	३९ ४०	३६ १	३२ ५६	३० १९	२८ ५	२६ ७	२४ २५	२२ ५१	२१ २३

उन्नतां.	१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७
शंकुः १२	३४ ५५	३२ १८	३१ १६	२९ ४२	२८ १६	२६ ५७	२५ ४८	२४ २७	२३ २२
शंकुः ७	२० २१	१९ २३	१८ १४	१७ २०	१६ २९	१५ ४३	१५ १	१४ २१	१३ ४४

उन्नतां.	२८	२९	३०	३१	३२	३३	३४	३५	३६
शंकुः १२	२२ ३४	२१ ४०	२० ४४	१९ ५८	१९ ३२	१८ २९	१७ १७	१७ ८	१६ ३१
शंकुः ७	१३ १०	१२ ३८	१२ ३६	११ ३९	११ १२	१० ४७	१० २२	१० ०	९ ३७

उन्नतां.	३७	३८	३९	४०	४१	४२	४३	४४	४५
शंकुः १२	१५ ५९	१५ २१	१४ ४८	१४ ३८	१३ ४८	१३ २४	१२ ५२	१२ २६	१२ ०
शंकुः ७	९ १७	८ ५७	८ ३९	० २१	८ ३	७ ४२	७ ३०	७ १८	७ ०

उन्नतां.	४६	४७	४८	४९	५०	५१	५२	५३	५४
शंकुः १२	११ ३६	११ ११	१० ४८	१० २६	१० ४०	९ ४३	९ २४	९ २३	८ ४३
शंकुः ७	६ ४५	६ ३१	६ १८	६ ५	५ ५५	५ ४०	५ २८	५ १७	५ ५

उन्नतां.	५५	५६	५७	५८	५९	६०	६१	६२	६३
शंकुः १२	८ २२	८ ६	७ ४६	७ ३०	७ १३	६ ५६	६ ३९	६ २२	६ ६
शंकुः ७	४ ५४	४ ४४	४ ३३	४ २२	४ १३	४ ३	३ ५३	३ ४३	३ ३४

उन्नतां.	६४	६५	६६	६७	६८	६९	७०	७१	७२
शंकुः १२	५ ५१	५ ३६	५ २१	५ ६	४ ५१	४ ३६	४ २२	४ ८	३ ५४
शंकुः ७	३ २६	३ १७	३ ७	२ ५९	२ ५०	२ ४१	२ ३३	२ २५	२ १६

उन्नतां.	७३	७४	७५	७६	७७	७८	७९	८०	८१
शंकुः १२	३ ४०	३ २७	३ १३	३ ०	२ ४६	२ ३३	२ २०	२ ७	१ ५४
शंकुः ७	२ ८	२ ०	१ ५३	१ ४५	१ ३७	१ २९	१ २२	१ १४	१ ७

उन्नतां.	८२	८३	८४	८५	८६	८७	८८	८९	९०
शंकुः १२	१ ४३	१ ३८	१ १६	१ ७	० ५०	० ३८	० २५	० १३	० ०
शंकुः ७	० ५९	० ५१	० ४४	० ३६	० २९	० २२	० १५	० ८	० ०

अभूद्भृगुपुरे वरे गणकचक्रचूडामणिः
कृती नृपतिसंस्तुतो मदनसूरिनामा गुरुः ॥
तदीयपदशालिना विरचिते सुयंत्रागमे
महेंद्रगुरुणा स्फुटं गणितकर्म्म पूर्तीकृतम् ॥ ७१ ॥

स्पष्टार्थः ॥

यंत्रोन्नतांशाः शिवनेत्र २ गुण्या-
दिनार्धभक्ता घटिकादिकं यत् ॥

१ इतोऽध्यायसमाप्तिपर्यंतं रा. ग. पुस्तके नास्ति।

मध्याह्नतः पूर्वगताश्च नाड्यः
परे च शेषाः कथिता मुनींद्रैः ॥ १ ॥
तिग्मांशुसप्तांगुलशंकुतर्कोच्छाया नवत्युन्नभागकानाम् ॥
चिरंतनाचार्यवरैः प्रदिष्टा प्रदर्श्यते सद्गणकोपयुत्यै ॥ २ ॥

अथ यंत्रे उन्नतांशेभ्यो द्वादशांगुलशंकुच्छाया तस्य तले सप्तांगुलशंकुच्छाया ॥

यंत्रांशाः	१	२	३	४	५	६	७	८	९
द्वादशांगुल	४८७	२४३	२२८	१७१	१३७	११४	९०	८५	७५
शंकुच्छाया	२६	२९	३८	३६	१०	१०	४४	४३	४६
सप्तांगुल	४०१	२००	१४३	१०५	८०	६६	५७	४९	४४
शंकुच्छाया	१०	२८	३४	३०	०	३६	२	४८	१२

यंत्रांशाः	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८
द्वादशांगुल	६८	६१	५६	५१	४८	४४	४१	३९	३६
शंकुच्छाया	३	४४	२७	५९	८	४६	५१	१५	५४
सप्तांगुल	३९	३६	३२	३०	२८	२६	२४	२२	२१
शंकुच्छाया	४०	१	४८	१३	५	७	२५	५१	२३

यंत्रांशाः	१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७
द्वादशांगुल	३४	३२	३१	२९	२८	२६	२५	२४	२३
शंकुच्छाया	५५	१८	१६	४२	१६	५७	४६	२७	२३
सप्तांगुल	२०	१९	१८	१७	१६	१५	१५	१४	१३
शंकुच्छाया	२१	२३	१४	२०	२९	४३	१	२१	४४

यंत्रांशाः	२८	२९	३०	३१	३२	३३	३४	३५	३६
द्वादशांगुल	२२	२१	२०	१९	१९	१८	१७	१७	१६
शंकुच्छाया	३४	४०	४४	५८	३२	२९	१७	८	३१
सप्तांगुल	१३	१२	१२	११	११	१०	१०	१०	९
शंकुच्छाया	१०	५३	३६	३९	१२	४७	२२	०	३७

यंत्रांशाः	३७	३८	३९	४०	४१	४२	४३	४४	४५
द्वादशांगुल शंकुच्छाया	१५ ५९	१५ २१	१४ ४८	१४ १८	१३ ४८	१३ २४	१२ ५२	१२ २६	१२ ०
सप्तांगुल शंकुच्छाया	९ १७	८ ५७	८ ३९	८ २१	८ ३	७ ४२	७ ३०	७ १८	७ ०

यंत्रांशाः	४६	४७	४८	४९	५०	५१	५२	५३	५४
द्वादशांगुल शंकुच्छाया	११ ३६	११ २१	१० ४८	१० २६	१० ४	९ ४३	९ २४	९ ३	८ ४३
सप्तांगुल शंकुच्छाया	६ ४५	६ ३१	६ १८	६ ५	५ ५५	५ ४०	५ २८	५ १७	५ ५४

यंत्रांशाः	५५	५६	५७	५८	५९	६०	६१	६२	६३
द्वादशांगुल शंकुच्छाया	८ २३	८ ४	७ ४६	७ ३०	७ १३	६ ५६	६ ३९	६ २२	६ ६
सप्तांगुल शंकुच्छाया	४ ५४	४ ४४	४ ३३	४ २३	४ १३	४ ३	३ ५३	३ ४३	३ ३४

यंत्रांशाः	६४	६५	६६	६७	६८	६९	७०	७१	७२
द्वादशांगुल शंकुच्छाया	५ ५१	५ ३६	५ २१	५ ६	४ ५१	४ ३६	४ २२	४ ८	३ ५४
सप्तांगुल शंकुच्छाया	३ २९	३ १०	३ ७	२ ५८	२ ५०	२ ४१	२ ३३	२ २५	२ १६

यंत्रांशाः	७३	७४	७५	७६	७७	७८	७९	८०	८१
द्वादशांगुल शंकुच्छाया	३ ४०	३ २०	३ १३	३ ०	२ ४६	२ ३३	२ २०	२ ७	१ ५४
सप्तांगुल शंकुच्छाया	२ ८	२ ०	१ ५२	१ ४५	१ ३३	१ २९	१ २२	१ १४	१ ७

यत्रांशा	८२	८३	८४	८५	८६	८७	८८	८९	९०
द्वादशांगुल शंकुच्छाया	१ ४३	१ २८	१ १६	१ ७	० ५५	० ३८	० २५	० १३	० ०
सप्तांगुल शंकुच्छाया	० ५९	० ५१	० ४४	० ३६	० २९	० २२	० १५	० ८	० ०

श्रीपीरोजशकेंद्रसर्वगणकै पृष्टो महद्दमभु
जीत सूरिवरस्तदीयचरणाभोजैकभृगद्युता ॥
सूरिश्रीमलयेंदुना विरचितेऽस्मिन्यत्रराजागमे
व्याख्याने गणिताभिध प्रथमकोऽध्याय समाप्तिं गत ॥
इति श्रीयत्रराजागमे गणिताध्याय प्रथम ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्याय ।

अथ यत्रघटनाध्यायो व्याख्यायते—

आदौ यंत्रं मृन्मयं धातुजं वा विस्तीर्णं च स्वेच्छया कारयित्वा ॥
दैर्घ्यव्यासौ पालिवृत्तस्य तस्मिन्नार्यैः कार्यौ यंत्रचक्रानुमानात् १

व्याख्या ॥ मृत्प्रसिद्धा । धातव पित्तलाद्या । मृन्मय धातुमय वा यत्र स्वेच्छया विस्तीर्णं विस्ताराद्य च कारयित्वा यत्रमुखानुमानात्तस्मिन् यत्रे पालिवृत्तस्य दीर्घव्यासौ आयामविस्तारौ आर्यै कार्यौ । विस्तीर्णमिति पद स्वेच्छयेत्यत्र योज्यम् ॥

याम्ये भागेऽस्य त्रिकोणं किरीटमीदृग् यंत्रं कोष्टकागारयुक्तम् ॥
मध्ये तस्य स्वेच्छयाक्षांशकानां पत्राण्यन्यान्युन्नतांशाश्रितानि॥२॥

अस्य व्याख्या ॥ कार्यमित्यनुवर्तते । अस्य यत्रस्य याम्ये दक्षिणे भागे त्रिकोण किरीट शिर स्थितत्वान्मुकुटसदृश कार्यम् । ईदृक् तद् यत्र कोष्टकागारमिति प्रोक्तम् । तस्य कोष्टकागारस्य मध्ये अन्यान्युन्नतांशवलयैराश्रितान्यक्षांशाना पत्राणि स्वेच्छया कार्याणि । स्वेच्छयेत्यस्य कोऽर्थ । यावता देशाना पत्राणि कर्तुमिष्टानि तावति कार्याणि । पत्रे पत्रे च उपरि भिन्नभिन्नदेशोत्पन्नोन्नतवलयानि कार्याणि ॥

एकं पत्रं चोन्नतांशस्य पत्राद् द्विघ्नं पिंडे साधनीयं ततोऽन्यत् ॥
लंकोत्पन्ना राशयो मेषमुख्याः संस्थाप्यंते यत्र धिष्ण्यैः समेताः ३

अस्य व्याख्या ॥ उन्नतांशस्य पत्रादेक पत्रमन्यत्पिंडे द्विगुण साधनीयम् ॥ यत्पत्रे लंकोत्पन्ना मेषाद्या द्वादशराशयो धिष्ण्यै सहिता स्थाप्यते ॥ इद च पत्र भचक्राधिष्ठितत्वात् भचक्रपत्रमित्युच्यते ॥

पत्राण्येवं कोष्टकागारमध्ये मुक्त्वा साध्यास्तेषु पूर्वादिकोष्टाः ॥
पृष्ठे यंत्रस्यायते द्वे भुजाग्रे सूक्ष्मे कृत्वा छिद्रमंतर्भुजं च ॥ ४ ॥
अग्रे पश्चात्तस्य चांतेऽन्धिकोणे कृत्वा छिद्रे यंत्रनेत्रे निवेश्ये ॥
छिद्रे कृत्वा मेरुकीलं दलालिं तेन क्षिप्त्वा घोटिका सन्निवेश्या ५
युग्मम् ॥

अनयोर्व्याख्या ॥ एवं पूर्वोक्तप्रकारेण पत्राणि कोष्टकागारमध्ये मुक्त्वा प्राच्यप्रतीच्यसौम्ययाम्यया च रेखया पूर्वाद्यश्चतस्रो दिशः साध्याः । ततो यंत्रस्य पृष्ठदेशे आयतां भुजां कृत्वा तदग्रे द्वे सूक्ष्मे च तयास्या भुजाया मध्ये छिद्रं च कृत्वा तस्य छिद्रस्याग्रे पश्चाच्च सच्छिद्रचतुष्कोणे यंत्रनेत्रे निवेश्य । छिद्रे भुजामध्यविवरे च मेरुसंज्ञं कीलकं च क्षिप्त्वा तेन मेरुकीलेन कोष्टकागारसहितां पत्रावलीं च विध्याग्र मेरुकीले घोटिकावक्राकारा कीलिका क्षेप्या ॥

कृत्वा छिद्रं सूक्ष्ममस्य त्रिकोणे तत्र क्षिप्त्वा कंटकं वृश्चिकाभम् ॥
तस्य प्रांते मुद्रिकां लंबिकाख्यं सूत्रं देयं यंत्रनिष्पत्तिरेवम् ॥६॥

अस्य व्याख्या ॥ अस्य यंत्रस्य त्रिकोणे किरीटसंज्ञे सूक्ष्मं छिद्रं कृत्वा तत्र वृश्चिकमुखाभं कंटकं क्षिप्त्वा तत्प्रांते मुद्रां च दत्वा मुद्राप्रांते लंबिकाख्यं सूत्रं देयम् । एवं यंत्रनिष्पत्तिर्ज्ञेया ॥

अभूद्भृगुपुरे वरे गणकचक्रचूडामणिः
कृती नृपतिसंस्तुतो मदनसूरिनामा गुरुः ॥
तदीयपदशालिना विरचिते सुयंत्रागमे
महेन्द्रगुरुणोदितं घटनकर्म यंत्रस्य तु ॥ ७ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥

श्रीपीरोजशकेन्द्रसर्वगणकैः श्रेष्ठो महेन्द्रप्रभुः
जातः सूरिवरस्तदीयचरणांभोजैकभृंगद्युता ॥
सूरिश्रीमलयेन्दुना विरचितेऽस्मिन् यंत्रराजागमे
व्याख्याने विशदे सुयंत्रघटनाध्यायो द्वितीयो गतः ॥ १ ॥
इति श्रीयंत्रराजागमे यंत्रघटनाध्यायो द्वितीयः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ॥

अथ यंत्ररचनाध्यायो व्याख्यायते—

यंत्रं प्रोक्तं षड्विधं ह्यानवत्या
एक १ द्वि २ त्री ३ ष्वं ५ ग ६ पंक्त्यंश १० कृत्या ॥

द्वेधाप्येतत्सौम्ययाम्यप्रभेदात्

तन्मिश्रत्वे मिश्रसंज्ञं परं च ॥ १ ॥

व्याख्या ॥ शान्यते ९० रेक १ द्वि २ त्रि ३ पंच ५ षट् ६ दशो १० न्नतांशपरिकल्पनया यंत्रं षड्विधं प्रोक्तम् ॥ चतुर्भिरंशैर्भजनाभवतेर्भजनं न भवतीति नोक्तम् ॥ एतदेव सौम्ययाम्यप्रभेदाद् द्वेधा स्यात् । एतन्मिश्रत्वे मिश्रसंज्ञं परं च यंत्रं प्रोक्तम् ॥

वृत्तद्वयं कर्कटकेन पृष्टे यंत्रस्य निर्माय चतुर्दिशोंऽक्याः ॥
प्राग्याम्यगाः कोष्टगतास्ततश्च स्थाप्याः खनंद९०प्रमितोन्नतांशाः २

व्याख्या ॥ पूर्वोक्तयुक्त्या घटितयंत्रस्य कोष्टकागारस्य पाश्चात्यविभागे कर्कटकाख्येन लोहयंत्रेण वृत्तद्वयमुपरितनं महदधस्तनं च लघु विधाय पूर्वाद्याश्चतस्रोऽपि दिशो रेखाद्वयेनांक्याः । तत्र पूर्वस्मिन् वृत्ते पूर्वदक्षिणदिङ्मध्यगताः केन्द्राभिमुखाः कोष्टगता नवतिप्रमिता उन्नतांशाः ईप्सितरेकाद्यंकैः स्थाप्याः ॥

अथ द्वितीयवृत्तस्य लेखमाह—

वृत्ते द्वितीये लिखितोन्नतांशा रेखा विलेख्याः प्रतिभागजाताः ॥
पक्षत्रयेऽपक्रमजाविभागाः शंकुप्रभाप्रागुदिता तथा ज्या ॥ ३ ॥

व्याख्या ॥ अधस्तनवृत्ते उपरितनलिखितानामुन्नतांशानामंकानुसारेण प्रतिभागजाता रेखा विलेख्याः । ततो दक्षिणपश्चिमांतराले अपक्रमभागा लेख्याः । तथा पश्चिमसौम्यांतराले वृत्तमध्ये सप्तांगुलच्छायां लिखित्वा तदधस्तादुभयतः पश्चिमसौम्यरेखालग्नान् द्वादशकोष्टकान् कृत्वा पश्चिमोत्तररेखातो मध्यं यावदेकादिद्वादशपर्यंतान् द्वादश द्वादशांकान् विलिख्य तेषामधस्तात् प्रतिभागजाता व्यंगुलाद्या रेखा विलेख्याः ॥ तत उत्तरपूर्वांतराले कोष्टकेषु जीवांका विलेख्याः ॥ चतुर्णां भागानां रेखाश्च केंद्रसन्मुखा एव कार्याः ॥ कदाचिद्यंत्रे शंकुद्वयस्यापि छाया विलिखिता न भवति तदा टीकायां द्रष्टव्याः ॥ एवं यंत्रस्य पृष्ठभागसाधनं संपूर्णं जातम् ॥

अथ यंत्रे कोष्टकागारस्य पूर्वपक्षसाधनमाह—

वृत्तत्रये पालिगते कृते प्रा-
ग्वृत्तेकिरीटांतरतो यदीश्च ॥
अंशानभीष्टान् खरसाग्नि ३६० संख्यान्
रेखास्तदीयास्तदधो विलेख्याः ॥ ४ ॥

व्याख्या ॥ यंत्रकोष्टकागारस्य पूर्वभागे पाल्यां कर्कटाग्रेण वृत्तत्रये कृते सति

प्रथमे नाड्याख्यवृत्ते किरीटमध्यात् सूक्ष्मा घटिका विलेख्याः ॥ तदधश्चिकोर्पित एकाद्युन्नतांशानुसारेण कोष्टकान् विधाय चतुर्दिक्षु नवति ९० नवतिरंशा ईप्सितां-शकैर्लेख्याः । उपरितनस्य वृत्तस्य नाडीरूपत्वात् तदधःस्थितद्वितीये वृत्ते पलरूपा रेखाः प्रतिकोष्टं यथोचितं लेख्याः ॥

अथ सौम्ययंत्रे इष्टाक्षांशपत्रेपून्नतवलयानां साधनमाह—

यंत्रे च सौम्ये विरचय्य कंबां पत्रानुमानेन विलिख्य तत्र ॥
भागान् खरामान् ३० रचयेत्तदंशैः कर्कादिवृत्तत्रितयं दलेषु ५

अस्य व्याख्या ॥ सौम्ये यंत्रेऽक्षांशपत्राणि काष्ठमयफलके लाक्षया दृढं संनि-वेश्य पत्रानुमानेनैकां कंबां विधाय तत्र त्रिंशदंशान् परिकल्प्य कंबास्थितैरंशैः कर्क-प्रमाणेन १२।५१ मेषतुलाप्रमाणेन १९।३८ मकरप्रमाणेन च ३० यंत्रमध्यात् कर्कटयंत्रेण वृत्तत्रयमालिखेत् ॥

दिगंकितेष्वेषु च मध्यकेंद्रादवाच्यरेखोपरि केंद्रमानैः ॥
चिह्ने कृते तच्छिरसः पृथुत्वमानेन वृत्तानि लिखेत्स्फुटानि ६

अस्य व्याख्या ॥ ततः पूर्वादिदिगंकितेषु पत्रेषु याम्यरेखोपरि केंद्रहेतवे च. त्रिंशदधिकांशस्थापनार्थं ताम्रमयीं पट्टिकां विन्यस्य मध्यकेंद्रादवाच्योपरि दक्षिणो-परि एकद्व्यादीनामंशानां प्रत्येकं केंद्रमानैः कर्कटकेन चिह्ने कृते तच्छिरसस्तन्मूर्द्धांतः पृथुत्वस्य व्यासस्य मानेन स्फुटानि वृत्तानि लिखेत् ॥

भूजाख्यमाद्यं भवतीह वृत्तं ततः परं चोन्नतमंडलानि ॥
तेषां लिखेदानवतेर्विभागान् शुद्धानिनाद्युन्नतताऽवगत्यै ॥ ७ ॥

व्याख्या ॥ एतेषु प्रथमं वृत्तं भूजाख्यं शेषाण्युन्नतांशानां वृत्तानि भवंतीति शेषः । एषु च वृत्तेषु पूर्वोक्तकष्टसाध्यकल्पनया आनवतेर्विभागानुन्नतांशान् लिखेत् । किमर्थं इनस्य सूर्यस्यादिशब्दात्प्रष्टैशानां ग्रहाणां धिष्ण्यानामुन्नतत्वावगत्यै सूर्याद्युन्नतत्वज्ञानायेत्यर्थः ॥

मध्याह्नरेखामभितोऽस्य कर्कवृत्तस्थिते प्रागपरे विभागे ॥
क्रमाल्लिखेन्नां परमं दिनं तद्देशाभिधानेन तथाक्षभागान् ॥ ८ ॥

व्याख्या ॥ मध्याह्नरेखामभित उदयतः कर्कवृत्तमध्यस्थिते प्रागपरे विभागे क्रमान्नां त्रिपुरुषदायां परमं दिनं उत्कृष्टदिनमानं च देशनाममक्षांशानपि लिखेत् स्थापयेदित्यर्थः ॥

यंत्र० ८

अथ सौम्ययंत्रे होरास्थापनमाह—

कुजादधो द्वादशधा विभज्य मृगादिकर्काह्वयमंडलेषु ॥
विधाय वृत्तान्यभितः प्रतीच्या अंकैर्निवेश्या द्विदशापि होराः ९

अस्य व्याख्या ॥ कुजादपरक्षितिजात् पूर्वक्षितिजाधाधस्तान्मकरमेषकर्काह्वयमंडलेषु द्वादशधा विभज्य स्वबुद्ध्या कर्कटेन वृत्तत्रयस्पर्शपूर्वं अभितः पूर्वापरविभागे वृत्तानि विधाय प्रतीच्याः पश्चिमादिग्विभागादेकादिभिर्द्वादशपर्यंतैरंकैर्दिनराम्योद्वादश अपि होराः स्थाप्याः । एवं सौम्ययंत्रेऽक्षांशपत्रसाधना ॥

अथ सौम्ययंत्रे भचक्रपत्रे कर्कादिवृत्तत्रयसाधनम् । भचक्रकेंद्रप्रमाणेन भमंडलसाधनं, यत्र निरक्षमेषादिलग्नानामिष्टभागानां स्थापनमाह—

भचक्रपत्रेऽपि पुरैव क्लृप्ते वृत्तत्रयेऽभ्यंतरतोऽष्टभागान् ॥
हित्वा कलाश्चाब्धिगुणा न याच्ये व्यासार्धमानेन विधाय वृत्ते १०
निरक्षमेषादिविलग्नमानात् पूर्वोदितास्प्राचि निवेश्य चैंद्याः ॥
वृत्ते द्वितीये तदधो निवेश्यास्तदंकसंख्यागणकैर्निजेष्टाः ॥ ११ ॥

अनयोर्व्याख्या ॥ कोष्टकागारपत्रस्योपरि दृढतया स्थापिते भचक्रपत्रेऽपि, पूर्ववद्विषसाधना । एवं कर्कमेषमकरप्रमाणेन वृत्तत्रये रचिते सति अभ्यंतरतो यंत्रमध्यात् याम्यभागे रेखोपरि ,भचक्रकेंद्रप्रमाणं ८।३४ मुक्त्वा तदंततो व्यासार्धमानेन २१।२६ वृत्तं विधाय तदधो लग्नांशरेखास्थापनार्थं द्वितीयं वृत्तं विधाय पूर्वस्मिन् वृत्ते पूर्वोदितान् निरक्षमेषादिलग्नमानांतश २७।५० कला इत्यादिरूपानैंद्र्याः पूर्वभागान्निवेश्य तदधःस्थिते द्वितीयवृत्ते निजेष्टाः पूर्वोक्तयुक्त्या पश्चिमयंत्रोचिता पृथक्याश्लदंशरेखाः क्रमान्निवेश्याः ॥

मेषादीनामंशादिमानं यथा—

मेषे भागा कलाश्चापि धिष्ण्यानि गगनेषवः २७।५० ॥
वृषे नंददृशोऽब्ध्यक्षा २९।५४ युग्मे दंताः षडिंदवः ३२।१६ ॥१२॥
व्युत्क्रमादेत एव स्युः कर्कसिंहकनीष्वपि ॥
कन्यादिषट्कमानं स्यात्तुलादौ वैपरीत्यतः ॥ १३ ॥

अथ भचक्रे प्रागुक्तरक्रमसंकृतनक्षत्रस्थापनमाह—

व्यासाख्यवृत्तेऽजमुखानि संति लग्नानि लंकोदयजानि यत्र ॥
रेखा ह्युडूनां प्रतिभागजातास्तत्रैव केंद्राभिमुखा विलेख्याः ॥१४॥

केंद्रात्प्रतीपं विरचय्य चिह्नं द्युज्याप्रमाणेन च कर्कटेन ॥
तत्रैव धिष्ण्यस्य यथोदितस्य निवेश्यमस्याग्रमतीव सूक्ष्मम् ॥१५॥

अनयोर्व्याख्या ॥ यंत्रव्यासवृत्ते पूर्ववत् उत्तरस्यां दिशि निरक्षाणि मेषादिलग्नानि सांशानि लिखितानि संति । तत्र पूर्वरेखामनुलक्षीकृत्य नक्षत्राणामंशप्रमाणेन केंद्राभिमुखा रेखा विलिख्य केंद्रात्प्रतीपं सौम्यस्वाहोरात्रप्रमाणेन कर्कटकाग्रेण चिह्नं विरचय्य तत्रैव चिह्नोपरि यथोद्दिष्टस्य धिष्ण्यस्य नामसहितस्यातिसूक्ष्मार्धं मुखं स्थाप्यम् ॥

धनुर्मृगांतर्निशितं विधेयं चिह्नं प्रसिद्धं मकरास्यनाम्ना ॥
यत्क्राम्यमाणं गणकेन विष्वङ्मुहुर्मुहुश्चुंवति नाडिवृत्तम् ॥ १६ ॥

स्पष्टम् ॥ एवं सौम्ययंत्रे भचक्रसाधनं संपूर्णम् ॥

अथ केवलयाम्ययंत्रेऽक्षांशापत्रेपूक्तांतावलयसाधनमाह—

याम्येऽपि यंत्रे विधिरुक्त एव व्यत्यस्य वृत्ते मृगकर्कसंज्ञे ॥
दिक्साधनापूर्वकमुन्नतांशान् याम्ये च भागे विनिवेशयेत ॥१७॥
मध्याच्च सौम्ये विरचय्य केंद्रं व्यासार्धमानेन कुजं विदध्यात् ॥
आभार्धकं दक्षिणतस्ततश्च केंद्राणि विस्तारयुतानि कुर्यात् ॥१८॥

व्याख्या ॥ याम्येऽपि यंत्रे विधिर्वृत्तसाधनादिः प्रागुक्त एव । अयं विशेषः । मृगकर्कवृत्ते व्यत्यस्य मृगवृत्तस्थाने कर्कवृत्तमिति नाम, कर्कवृत्तस्थाने मृगवृत्तनाम कृत्वा, दिक्साधनापूर्वमुन्नतांशान् दक्षिणस्यां दिशि निवेशयेत् स्थापयेदित्यर्थः । तथा यंत्रमध्यादुत्तरस्यां दिशि प्रोक्तयाम्यकेंद्रमानेन कर्कटेन चिह्नं कृत्वा, उक्तयाम्यव्यासार्धमानेन कुजवृत्तं विधीयते । एवं भार्धं यावत् मध्यात्सौम्यभागे केंद्राणि दत्वा ततः केंद्रव्यासयोरुन्नतवृत्तानि संसाध्य, ततो भार्धाधिकत्वाद्दक्षिणस्यां सविस्तराणि केंद्राणि कुर्यात् । केंद्रमानैर्व्यासमानैश्चोन्नतवलयानि संसाधयेदिति भावः । एवं केवलयाम्ययंत्रे अक्षांशपत्रसाधना संपूर्णा जाता ॥

अथ केवलयाम्ययंत्रे भचक्रसाधना—

भचक्रपत्रेऽपि च याम्ययुक्त्या कृतेषु वृत्तेष्वपि केंद्रचिह्नात् ॥
व्यासाख्यवृत्ते विहिते कुबेरभागे निवेश्यानि पुरेव भानि ॥१९॥

अस्य व्याख्या ॥ भचक्रपत्रे याम्याक्षांशपत्रवदुक्तकर्कमकरवृत्तकेंद्रे [illegible] विहितेषु दिक्साधनापूर्वं यंत्रमध्यादुत्तरविभागे भचक्रकेंद्रमानेन [illegible] चिह्नं कृत्वा तदुपरि व्यासार्धवृत्ते २१।२६ विहिते पूर्ववत् निरक्षाणि [illegible] भानि नक्षत्राणि च पुरेव सौम्ययंत्र इव, याम्यस्वाहोरात्रमानेन [illegible]

स्थाप्यानि । सौम्ययंत्रे सौम्यस्वाहोरात्रयुक्तानि लिख्यंते । अत्र तु याम्यस्वाहोरात्रयुक्तानीति भावः ॥

अथ मिश्रभेदेषु फणींद्रयंत्रेऽक्षांशपत्रे उन्नतवलयसाधनमाह—

तन्मिश्रभेदेषु फणींद्रयंत्रे वृत्तत्रयं सौम्यवदेव कार्यम् ॥
कर्क्यंततः खाग्निलवैर्विभज्य वृत्तद्वयं याम्यवदेव शेषम् ॥ २० ॥

व्याख्या ॥ तन्मिश्रभेदेषु सौम्ययाम्यात्मकयंत्रभेदेषु फणींद्रयंत्रे उन्नतांशपत्रे सौम्ययंत्र इव वृत्तत्रयं मकरमेषकर्काख्यं कार्यम् । ततः कर्कवृत्तमेव १२।५१ युक्ता शिवद्वंशैर्विभज्य याम्ययंत्र इव शेषं वृत्तद्वयं मेषमकराख्यं आमध्यं कार्यम् । एतावता मध्यात्क्रमेण वृत्तपंचकं मकरमेषकर्कमेषमकराख्यं समुत्पन्नम् । को भावः सौम्यध्रुवात् कर्क आसन्नः, मध्ये मेषः, बहिर्मकरः । ततः सौम्ययंत्रे कर्कवृत्तमादौ, तथा याम्यध्रुवान्मकरो निकटः । मेषो मध्ये । कर्कटो बहिः । ततो याम्ययंत्रे मकरवृत्तमादौ इदं तद् द्वयात्मकमिति तथैव वृत्तरचनोक्ता ॥

अथ फणींद्रयंत्रे अक्षांशपत्रे उन्नतवलयसाधनमाह—

कर्कस्य वृत्तादुपरि प्रसाध्य सौम्योक्तयुक्त्योन्नतमंडलानि ॥
याम्यानि कुर्यात्तदधः स्थितानि संजातशुद्धीनि हि याम्यभागे२१

व्याख्या ॥ अक्षांशपत्रे पूर्ववद्दिक्साधनं कृत्वा याम्यदिग्भागे कर्कवृत्तादुपरि मकरवृत्तपर्यंतं सौम्यद्वोन्नतमंडलानि प्रसाध्य कर्कादधो याम्ययंत्र इव मिलितान्युन्नतमंडलानि कार्याणि । एषां केंद्रव्यासादिप्रक्रिया प्राग्वत् ॥ एवं फणींद्रयंत्रेऽक्षांशपत्रसाधना संपूर्णा जाता ॥

अथ फणींद्रयंत्रे भमंडलसाधनम्—

प्राग्वद्भचक्रेऽस्य सपंचवृत्ते मेषादिषट्कं विनिवेश्य सौम्ये ॥
याम्येऽल्पभागैर्विनिवेशनीयं प्राक्पश्चिमांते च तुलादिषट्कम् २२

व्याख्या ॥ अस्य फणींद्राख्यमिश्रयंत्रस्य भपत्रे भचक्रपत्रे प्राग्वदक्षांशपत्रवद् सपंचवृत्ते रचितपंचवृत्तके सौम्ययंत्रवन्मध्याद्याम्यरेखोपरि बृहत्केंद्रांशैः । ८।३४ सौम्यदिग्विभागे प्राक्पश्चिमलग्नरेखालग्नं व्यासवृत्तं विरचय्य मेषादिराशिषट्कं निवेश्य, ततो याम्ययंत्रवन्मध्यात् सौम्यरेखोपरि लघुकेंद्रांशैः ८।३४ याम्यदिग्भागे पश्चिमपूर्वरेखालग्नं व्यासवृत्तं विरचय्य तुलादिषट्कं निवेशनीयम् ॥

अथास्मिन्नेव पत्रे भमंडलांशैर्नक्षत्रस्थापनमाह—

सौम्यानि भानीह कुलीरबाह्ये लेख्यानि सौम्यद्युगणोदितानि ॥
याम्यानि चैतानि कुलीरमध्ये शेषाणि याम्यद्युगणोदितानि २३

व्याख्या ॥ इह पूर्वोदिते फणींद्रयंत्रे भचक्रपत्रे सौम्यानि भानि सौम्यध्रुवगणोदितानि प्रोक्तसौम्यस्याहोरात्रान्वितानि कर्कवृत्ताद्वाह्ये आमकरं सौम्ययंत्रवल्लेख्यानि ।

अथ भचक्रपत्रस्य घटनाशिक्षामाह—

आधारवृत्तं परिरक्षणीयं पत्रे भचक्रार्धमपास्य शेषम् ॥
फणींद्रयंत्रं गदितं मयैतत् ज्ञेयानि यंत्राण्यखिलान्यपीत्थम् २४

व्याख्या ॥ भचक्रपत्रे शेषं पत्रमपास्य हित्वा राशिनक्षत्रस्थितिहेतोराधारवृत्तं परिरक्षणीयम् । शेषं स्पष्टम् । एवं फणींद्रयंत्रे भचक्रसाधना संपूर्णा जाता ॥

अथ किमपि प्रस्तुतं सविशेषमाह—

केंद्रव्यासेभ्यो यानि उन्नतवलयानि संपादितानि संति तानि केवलसौम्ये केवलयाम्ये मिश्रे च सर्वदा याम्यभागे एव भवंति । तथा केवलयाम्ययंत्रादपि सौम्ययंत्रवद्घटिकादिकालनियमोऽक्षोदिष्टभूभागस्थानेषु सर्वदा सौम्यदिग्भागे तुल्यमेवायाति । परं यंत्रविद्भिर्लंकाभिधनिरक्षस्थानादुत्तरध्रुवाभिमुखं ह्रस्वकेंद्रव्यासेभ्यः साधितसौम्योन्नतवलयैः सौम्यनक्षत्रसहितैः सौम्ययंत्रसाधनाचक्रे याम्ययंत्रसाधना तथाभिधा न कारिता । तत्र को हेतुः । यतो याम्यकेंद्रव्यासैर्दीर्घतरैर्याम्योन्नतमंडलानि भृशं दुर्घटानि पृथुलप्रमाणत्वाद्बहुविस्तराणि । अतएव साधितुमशक्यानि । तद्विवसंधीनि नक्षत्राण्यपि लोकांतराणि निरुपयोगीनि च । अतस्तैस्तत्रांगीचक्रे । अतस्तद्याम्ययंत्रं विहाय सौम्ययंत्रांगीकारः कृतः । लंकात उत्तरध्रुवाभिमुखं परमक्रांतिपर्यंतं अस्मादेव सौम्ययंत्राद्घटिकादिकालनिर्णयः सुखोपलभ्यः सुखावबोधश्च प्रमाणीकृतः । तथा तैरेव गणकाचार्यवर्यैर्गणितज्ञानकौतुकार्थं सौम्ययाम्योन्नयेन गणितागमेन उभयोः सौम्ययाम्यगणितयोर्युक्त्याऽनेकानि मिश्रयंत्राणि तथा चक्रिरे यथायथानयोः सौम्ययाम्ययंत्रयोः सौम्ययाम्यविभागे स्वस्वाक्षस्थाने घटिकादिसमयज्ञानमेभ्यो मिश्रयंत्रेभ्य एव सर्वदा सत्वरमायाति । विशेषश्चायम् । यतः फणींद्राभिधे मिश्रयंत्रे वृत्तपंचकत्वात्सौम्ययाम्योन्नयेन गणितागतेन उन्नतमंडलैर्वृत्तसंपाते शुद्धिः स्यात् । परमन्येषु वृत्तत्रयत्वाशेनैव गणितागतेन उन्नतमंडलानि पृथक् पृथग्जायंते । अतस्तेषु संपातशुद्धिर्नसंजाघटीति ॥

अथाक्षांशेभ्यः परमदिनानयनम्—

द्विष्टाक्षांशा जिनैर्भक्ता लब्धमक्षाद्विशोधितम् ॥
शेषमर्धं हृतं दिग्भिः पश्चात्सं द्विगुणीकृतम् ॥ २५ ॥
तन्नाडिका विनाड्यादि ऊर्ध्वांकं त्रिंशतायुतम् ॥
नृयुग्मांते रवौ प्रोक्तं पलेभ्यः परमं दिनम् ॥ २६ ॥

व्याख्योदाहरणमेव—

तथथा ॥ दिस्यामक्षांशाः २८।३९ द्विस्थाः २८।३९ चतुर्विंशत्या भक्ता लब्धं १।११।३८ अक्षांशात्पात्यते । शेषं २७।२७।२२ अर्धितं १३।४३।४१ दशगुणं ३७।१७ पश्यासं २।१७।१७ द्विगुणं ४।३४।३४ उपरि त्रिंशद्भि ३० र्युतं जातं दिष्ट्यां परमदिनं ३४।३४।३४ एवमनया रीत्या त्रिंशदंशांशपर्यंतमायाति । अग्रेऽवरं करोति । एवं सर्वत्र ॥

अथ परमद्दिनाद्विपुवच्छायानयनम्—

हीनं खरामैः परमं दिनं च
शेषं नगघ्नं गुणितं च पष्ट्या ६० ॥
भक्तं त्रिगोबाहुभि २९३ रंगुलादि-
च्छाया स्फुटा स्याद्विपुवद्वयस्य ॥ २७ ॥

अत्रोदाहरणमेव व्याख्या ॥ अथात्र परमदिनं ३४।३४।३४ विपुवद्दिनमानेन ३० हीनं ४।३४।३४ सप्तगुणं ३२।११।५८ कलापिंडः ११३११५८ कल्पित २९३ भाग-हारार्थ विपुवच्छाया ६।३३ कलापिंडशेषं १६६ अनया युक्त्या छायानयनं कार्यम् ॥

अभूद्भृगुपुरे वरे गणकचक्रचूडामणिः
कृती नृपतिसंस्तुतो मदनसूरिनामा गुरुः ॥
तदीयपदशालिना विरचिते सुयंत्रागमे
महेन्द्रगुरुणोद्धृते रचनकर्मजातं स्फुटम् ॥ २८ ॥

स्पष्टार्थः ॥

श्रीपीरोजमहेन्द्रसर्वगणकैः पृष्टो महेन्द्रप्रभु-
जीवः सूरिवरस्तदीयचरणांभोजैकभृंगश्रुता ॥
सूरिश्रीमलयेन्दुना विरचिते श्रीयन्त्रराजागमे
व्याख्याने रचनाभिधेऽतिविशदोऽध्यायतृतीयोगतः ॥ ३ ॥

इति श्रीयन्त्रराजागमे यंत्ररचनाध्यायस्तृतीय ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ यंत्रशोधनाध्यायो व्याख्यायते—

निष्पन्नयंत्रमुलंब्य रंध्रे कीलं प्रवेशयेत् ॥
तदग्रे लंबयेत्सूत्रं सूक्ष्मं भारेण संयुतम् ॥ १ ॥
मध्यरेखां स्पृशेच्चेत् ज्ञेयं शुद्धं तथाहि तत् ॥
अन्यथाधिकमस्यांगं घर्षित्वा शोधयेत्ततः ॥ २ ॥

अनयोर्व्याख्या ॥ निष्पन्नयंत्रमुल्लंब्य तत्किरीटच्छिद्रे लोहमयं कीलं प्रवेशयेत्। तदग्रेऽधोभारेण युतं सूत्रं सूक्ष्मं लंबयेत्। सूक्ष्मं लंबमानं कुर्यादित्यर्थः। तल्लंबमानं सूत्रं चेद्यंत्रस्य मध्ये रेखामात्रं स्पृशेत्तदा तद्यंत्रं शुद्धं, समं ततो भारशुद्धं ज्ञेयमित्यर्थः। अन्यथा अशुद्धं यदि स्यात्तदाऽस्य यंत्रस्य वामं दक्षिणं वाधिकमंगं घर्षयित्वा पुनः शोधयेत्। सूत्रस्पर्शेनेति शेषः॥

अथ कुजादिवृत्तानां शोधनमाह—

मेषद्युजीवाग्रग्रेखायोगस्पर्शात्कुजे स्फुटे ॥
केंद्रव्यासांतरैः शुद्धैः शोधयेदुन्नतांशकान्॥ ३ ॥

व्याख्या॥ मेषद्युजीवाग्रग्रेखयोर्योगे संनिपाते उभयतस्तयोः स्पर्शात् कुजवृत्त-कुजाख्यवृत्ते स्फुटे भवतः। तथा पूर्वोक्तैः केंद्रव्यासांतरैरुन्नतांशान् अर्थादुन्नतांशवृत्तानि शोधयेत्॥ शुद्धानि कुर्यादित्यर्थः॥

उदाहरणम्—तद्यथा। मध्यात् षडुन्नतांशानां केंद्रप्रमाणेन २०।३२ चिह्नं कृत्वा तदुपरि व्यासमानेन ३३।२८ वृत्ते कृते षडुन्नतांशानां वलयं निष्पन्नं। ततो यंत्र-मध्यात् मध्याह्नरेखोपरि उन्नतवलयं यावत् केंद्रव्यासांतरं ३।७ कलाभागैः प्रमीयमानं यदि स्यात्तदा तद्वलयं शुद्धम्। एवं शेषाण्युन्नतवलयानि शोध्यानि॥

अथ सांशानां द्वादशलग्नानां शोधनमाह—

उदयास्तोदीच्ययाम्यरेखाग्रे सदृशांशता ॥
प्राक् सप्ततुर्यदिक्संख्यलग्नानां स्याद्विशुद्धता ॥ ४ ॥

व्याख्या॥ उदये पूर्वक्षितिजे अस्ते परे क्षितिजे उदीच्यरेखाग्रे याम्यरेखाग्रे च प्रथमसप्तमचतुर्थदशमानां मेषतुलाकर्कमकराणां सदृशांशता तुल्यांशता यदि स्यात्तदा तेषां चतुर्णां लग्नानां शुद्धता ज्ञेया। तद्वैपरीत्येऽशुद्धता च। एवं शेषाण्यपि लग्नानि अंशैः शोधनीयानि॥

अथ दृक्कर्मशुद्धस्थापितनक्षत्रांशान् परमोन्नतांशैर्नक्षत्रचंचुशोधनमाह—

मध्यरेखास्थिते स्वस्वराश्यंशे संस्पृशेद्यदि ॥
भास्यं स्वान्परमानंशान् तदा तच्चंचुशुद्धता ॥ ५ ॥

व्याख्या॥ यन्नक्षत्रं यस्य यस्य राशेर्यस्मिन्यस्मिन्नंशेऽस्ति तस्मिन् तस्मिन् भागे मध्यरेखोपरि स्थिते सति तस्य तस्य नक्षत्रस्यास्यं चंचुस्थानं स्वान्परमोन्नतांशान् यदि स्पृशति तदा तस्य नक्षत्रस्याऽऽस्यशुद्धिः स्यात्। तदभावे चंचोर्हानिर्वृद्धिर्वा कार्येति शेषः। यथा शुद्धं रोहिणीनक्षत्रं मिथुनस्य तृतीयांशे भवति। तस्मिन्नंशे मध्यरेखोपरि स्थापिते यदि रोहिण्यास्यं स्वीयान्परमोन्नतांशान् ७० स्पृशति तदा रोहिण्या आस्यशुद्धिर्भवति। एवं शेषाण्यपि नक्षत्रास्यानि शोधनीयानि॥

अथ यंत्रपृष्ठस्थितभुजाशोधनं पाददृयशोधनं चाह—

भुजाग्रयुग्मं शुद्धं स्याद्रेखास्थं परपूर्वयोः ॥
तन्मध्यरेखोपरिगं शुद्धं पादद्वयं तथा ॥ ६ ॥

व्याख्या ॥ यंत्रपृष्ठे भुजाग्रयुग्मं पूर्वापररेखोपरिगं यदा स्यात्तदा भुजाग्रं शुद्धम् । तथा पादद्वयं तस्याभुजाया मध्यरेखोपरिस्थितं शुद्धं भवति ॥

अभूद्भृगुपुरे वरे गणकचक्रचूडामणिः
कृती नृपतिसंस्तुतो मदनसूरिनामा गुरुः ॥
तदीयपदशालिना विरचिते सुयंत्रागमे
महेंद्रगुरुणोद्धृतेऽजनि सुशोधनं यंत्रजम् ॥ ७ ॥

स्पष्टार्थः ॥

श्रीपीरोजशाकेंद्रसर्वगणकैः पृष्टो महेंद्रप्रभु-
र्जातः सूरिवरस्तदीयचरणांभोजैकभृंगप्रभुता ॥
सूरिश्रीमलयेंदुना विरचितेश्रीयंत्रराजागमे
व्याख्याने स्फुटशोधनादिकथनाध्यायश्चतुर्थोऽभवत् ॥ ४ ॥

इति श्रीयंत्रराजागमे यंत्रशोधनाऽध्यायश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

पंचमोऽध्यायः ।

अथ यंत्रविचारणाध्यायो व्याक्रियते—

अथ रवेः शेषग्रहाणां नक्षत्राणां चोन्नतांशानयनमाह—

करेऽपसव्ये विनिवेश्य यंत्रं ज्योतिर्विदा भास्करसन्मुखेन ॥
तथा भुजाग्रं परिचालनीयं यथा विशेच्छिद्रयुगेऽर्कतेजः ॥ १ ॥

अस्य व्याख्या ॥ अपसव्ये दक्षिणे तथाच्छिद्रयुगे इति भुजः पादसंबंधः । शेषं स्पष्टम् ॥

पूर्वेऽहनि प्राक्ककुभो भुजाग्रं स्पृष्टा रवेरुन्नतभागकाः स्युः ॥
त एव मध्यंदिनतोऽपरांशा रात्रौ ग्रहोडुष्वपि चैवमेव ॥ २ ॥

व्याख्या ॥ पूर्वेऽहनि पूर्वाह्ने प्राक्ककुभः पूर्वस्या दिशो भुजाग्रं स्पृष्टा एकाद्या नवतिपर्यंता रवेरुन्नतभागाः स्यु भवेयुः । एवं मध्यंदिनतो मध्याह्नादूर्ध्वमपरोन्न-तांशाः स्युः । तथा रात्रौ गणकेन दक्षिणनेत्रं निमील्य वामनेत्रोपरिस्थेन यंत्रेण दृष्टस्य इष्टग्रहस्य धिष्ण्यस्य वा वेधे भुजाग्रस्पृष्टा अंशाः पूर्वापरदिग्गतत्वेन पूर्वोन्न-तांशा अपरोन्नतांशा ज्ञेयाः ॥

अथ रविसंबद्धपूर्वापरोन्नतांशेभ्यो दिनगतशेषघटिकानयनं लग्नानयनं चाह—

रव्यंशकं प्रागपरे च भूजे धृत्वोन्नतांशोपरिगे कृतेऽस्मिन् ॥
द्विस्थानसंलग्नमृगास्यमध्ये कालांशकैः पंक्ति १० पलप्रमाणैः ॥३॥
पङ्क्ति ६ विभक्तैर्दिवसस्य यातं शेषं च घट्यादि परिस्फुटं स्यात् ॥
तथोन्नतांशस्पृशि भास्करांशे प्राग्भूजगः सायनलग्नभागः ॥ ४ ॥

अनयोर्व्याख्या ॥ इष्टदिने सायनमेषादिराशिस्थितसूर्यांशं पूर्वाह्णे प्राचि भूजे अपराह्णे अस्तभूजे च कृत्वाऽस्मिन्नेव सूर्यांशे क्रमाद्विद्धे च पूर्वापरोन्नतांशोपरिगे कृते सति क्रमाद्विस्थानसंलग्नमृगास्यमध्यस्थितैः कालांशकैर्दशपलप्रमाणैः पङ्क्ति ६ भंक्तैर्दिनस्यातीतं घट्यादि परिस्फुटं स्यात् । तथा पूर्वोक्त एव भास्करांशे विद्धपूर्वापरोन्नतांशस्पृशि पूर्वक्षितिजगतः सायनमेषादिलग्नांशः स्पष्टः स्यात् ॥

अथ दिवाहोरानयनम्—

एवं रवेः सप्तमराशिभागो यत्रैव होरावलयेऽस्ति सैव ॥
होराद्युनाथाच्च ततः स्वषष्ठषष्ठस्य गण्यापरभूजवृत्तात् ॥ ५ ॥

एवमिति कोऽर्थः ॥ पूर्ववद्भास्करांशे इष्टोन्नतांशोपरि स्थापिते सति तस्माच्च सप्तमराश्यंशो यस्मिन् होरावलयेऽस्ति सैव तद्दिने आद्यादिनवारादिहोरा । ततो दिनवारहोरातः षष्ठस्य द्वितीयाद्या द्वादशपर्यंता होरा ज्ञेया । आद्या दिनवारतो वारोपलक्षितग्रहस्य षष्ठषष्ठस्य द्वितीया । परमियमाज्ञायहोरापरभूजवृत्ताद् गण्या ॥

अथ दिनगतशेषघटीभ्यो रव्युन्नतांशानयनम्—

रव्यंशकं प्राक् क्षितिजे निवेश्य चिह्नं मृगास्ये विदधीत पश्चात् ॥
अभीष्टकाले घटिकोपरिस्थं तदेव कृत्वा परिचिंतनीयम् ॥ ६ ॥
रव्यंशको यत्र हि तुंगवृत्ते तदंकसंख्यास्तपनोन्नतांशाः ॥
मध्याह्नतोऽस्तक्षितिजात्तथैव ते बोधनीयाः सुधियाऽवशिष्टाः ७

अनयोर्व्याख्या ॥ रव्यंशकं प्राक्क्षितिजे निवेश्य मृगास्ये चिह्नं विरच्य पश्चादभीष्टकाले घटिकोपरिस्थं तदेवमृगास्यं कृत्वा गणकेन विलोकनीयम् । यस्मिन् तुंगवृत्ते रव्यंशः स्थितोऽस्ति तावदंकप्रमाणाः पूर्वतः सूर्योन्नतांशास्तावतीषु घटीषु जाता इति शेषः । तथा मध्याह्नतोऽस्तक्षितिजात्तथैव पूर्वोक्तरीत्या सुधिया विदुषा अवशिष्टास्विष्टघटीषु अवशिष्टा उन्नतांशा बोधनीयाः ॥

अथ रात्रौ विद्धनक्षत्रोन्नतांशेभ्यो रात्रिगतशेषघटिकानयनमाह—

विद्धोन्नतांशोपगते च भास्ये रव्यंशकेऽस्तेंद्रकुजस्थिते च ॥
चिह्नद्वयांतर्गतशेषनाडीपलानि पूर्वापररात्रिभागे ॥ ८ ॥

रात्रौ भुजाग्रेणेष्टनक्षत्रे विद्धे प्राच्याः प्रतीच्या वा ये उन्नतांशाः प्राप्यंते। तेषू-न्नतवलयस्थितेषु विद्धोन्नतांशेषु विद्धे नक्षत्रमुखे धृते, सूर्यांशे अस्तकुजस्थे ऐंद्रकु-जस्थे वा पूर्वापररात्रिभागे क्रमान्मकरमुखचिह्नद्वयांतर्गतं शेषं नाडीपलादि-स्फुटं स्यात् ॥

अथ रात्रौ लग्नहोरानयनमाह—

तत्रैव नक्षत्रमुखे निविष्टे प्राग्भूजगं सायनमेति लग्नम् ॥
सूर्यांशकाधिष्ठितवृत्तसंस्था तदात्र होरापि निशि स्फुटा स्यात् ९

व्याख्या ॥ तत्रैव विद्धोन्नतांशेष्वेव विद्धनक्षत्रमुखे निविष्टे पूर्वरात्रौ अपररात्रौ प्राग्भूजगं सायनं लग्नमेति। यदा तस्मिन् काले सूर्यांशकाधिष्ठितवृत्तसंस्था होरा निशि रात्रौ स्फुटा स्यात्। लग्नकाले यस्मिन् वलयेऽर्कः स्थितोऽस्ति तद्वलये तद्-दहोरा भवतीत्यर्थः ॥

अथ रात्रिगतेष्टघटीभ्यो नक्षत्राक्रांतोन्नतांशानयनम्—

सूर्यांशकेऽस्तक्षितिजस्थितेऽर्कं कृत्वा मृगास्ये गतनाडिकासु ॥
निवेशितेऽत्रोन्नतवृत्तगाः स्वाः प्राच्यप्रतीच्योडुभवोन्नतांशाः १०

व्याख्या ॥ सूर्यांशकेऽस्तक्षितिजस्थिते सति मृगास्ये अंकं कृत्वा पश्चाद्गतेष्टना-डिकासु मृगास्ये निवेशिते सति उन्नतांशवृत्तस्थिताः स्वकीयाः प्राच्यप्रतीच्योडुभवाः पूर्वापरकपालस्थितनक्षत्राक्रांता उन्नतांशाः स्फुटा भवंतीति शेषः ॥

अथ दिनरात्रिगतघटीभ्यो लग्नानयनमाह—

प्रागस्तभूजोपगतेऽर्कभागेऽ-
किते मृगास्ये गतनाडिकासु ॥
स्थिते च तस्मिन् द्युनिशोः क्रमात्स्या-
त्प्राग्भूजगः सायनलग्नभागः ॥ ११ ॥

व्याख्या ॥ दिने सूर्यांशे प्राक्क्षितिजोपगे मृगास्ये चिह्निते ततो गतनाडि-कासु तस्मिन्मृगास्ये स्थिते सति प्राक्क्षितिजस्थः सायनो लग्नभागः स्यात् ॥ एवं रात्रावस्तक्षितिजस्थे सूर्यांशे मृगास्यं चिह्नयित्वा ततो रात्रिगतघटीषु मृगास्ये आरो-पिते प्राक्क्षितिजगतः सायनो लग्नभागो भवति ॥

अथ द्वादशभावसाधने भावचतुष्टयसाधनम्—

पूर्वास्तभूजोत्तरदक्षिणासु
प्राक् सप्त ७ तुर्या ४ वर १० लग्नभागाः ॥

लग्ने भवेत्केंद्रचतुष्कमिष्टे
यत्र स्थिताः स्युर्बलिनो ग्रहेंद्राः ॥ १२ ॥

व्याख्या ॥ इष्टे तात्कालिके लग्ने पूर्वभूजास्तभूजोत्तरदक्षिणासु समकालं संभवंतः प्राक्सप्तचतुर्थांबरलग्नभागाः प्रथमसप्तमचतुर्थदशमलग्नांशाः केंद्रचतुष्कं भवेत् । यत्र केंद्रचतुष्के स्थिता ग्रहेंद्रा बलिनो भवेयुरिति ॥

पुनर्भावचतुष्टयोत्पादनमाह—

अंकेशहोरादिगते तु लग्ने खमध्यगौ नैधनधर्मभावौ ॥
द्वितुर्यहोरास्पृशि सप्तमांशे खमध्यगावेव शिवार्कसंख्यौ ॥ १३ ॥

व्याख्या ॥ लग्नभागे तात्कालिकलग्नांशे, अंके ९ श ११ होरायुजि, नवमैकादशहोरावलयाद्यभागस्थे सति खमध्यगौ याम्यरेखोपरि गतौ क्रमान्नैधनधर्मभावौ स्तः । तथा सप्तमांशेऽस्तस्थिते सप्तमलग्नांशे द्वितीयचतुर्थहोराप्रांतरेखास्पृशि पूर्ववत् खमध्यगावेव एकादशद्वादशभावौ भवतः ॥

अथैभ्यः शेषभावचतुष्टयोत्पादनमाह—

यस्वादिभावा रसराशियुक्तास्त्रिजास्त्रिजास्सप्तमसप्तमाः स्युः ॥
संयोज्य भावद्वितयं समीपस्थितं तदर्धं विहितं च संधिः ॥१४॥

व्याख्या ॥ अष्टमनवमैकादशद्वादशभावानां राशिषड्योजनाद् द्वादशकपातनाच्च शेषा द्वितीयपंचमषष्ठभावा भवेयुः ॥ अथ संधेरानयनम् ॥ भावयोगार्द्धं संधिरिति च वचनात् । द्वादशप्रथमयोर्योग एकत्रमेलनं पश्चात्तलमर्धं प्रथमसंधिः । एवं प्रथमद्वितीयभावयोर्मेलनाधेकरणेन द्वितीयसंधिः । एवं द्वादशापि संधयः स्युः ॥

अथ भावफलम्—

पूर्णं च मिश्रं च फलं ग्रहेंद्रः समांशको यच्छति भावसंध्योः ॥
हीनाधिको वा कथितः स संधेरतीतगम्यारमफलप्रदायी ॥ १५ ॥

व्याख्या ॥ भावसंध्योः समांशको ग्रहेंद्रः पूर्णं च मिश्रं च फलं प्रयच्छति । कोऽर्थः । भावसमांशको यो ग्रहः स संपूर्णं फलं संधिसमांशकश्च मिश्रफलं ददाति । तथा स एव ग्रहेंद्रः संधेर्हीनांशकः सत्तीतभावस्य फलदायी । संधेरधिकांशकश्चेद्गतंत आगामिभावस्य फलदायी भवति ॥

अथ खेटस्य संधेः सकाशान्न्यूनाधिकस्य विंशोपकार्थं फलानयनमाह—

न्यूनाधिकत्वे विधिरेष कार्यः खेटांशसंध्यंतरयातशेषे ॥
हत्वा नखैर्भावजसंधिजांशांतरेण भक्ते परिलभ्यते यत् ॥ १६ ॥

तस्माद् द्विधा भावफलं ग्रहस्य प्रहीयमानं परिवर्धमानम् ॥
इदं तदा यच्छति च ग्रहेशो यदा भवेत्कालजवृत्तगश्च ॥ १७ ॥

अनयोरर्थव्योदाहरणमेव । संधेः सकाशाद्ग्रहस्य न्यूनाधिकत्वे एष विधिः कार्यः । कोऽर्थः । षेटांशसंध्यंतरयोः पाते कृते यच्छेषं तदंशैः २० विंशत्या २० संगुण्य भावजसंधिजांशांतरेण भक्ते यत्फलं लभ्यते तद्ग्रहस्य द्विधा हीयमानवर्द्धमानभावभेदाख्यफलं भवेत् । इदं फलं ग्रहेशस्तदा प्रयच्छति यदा कालवृत्तगो भवति ॥

अथ यंत्रेण षड्भिर्भकांशरेखोपरिगतमध्यस्थरव्यंशज्ञानमाह—

आद्यंतरेखे रसभागजाते धृत्वा कुजे प्राचि मृगेंकिते द्विः ॥
अंशान्द्विचिह्नांतरजान्विभज्य षड्भिर्विलब्धाश्च षडंशनीयाः ॥१८॥
ततोऽकतः प्राक्तनतोऽशकेषु स्पृष्ट्वा मृगास्ये निहितेऽनुयत्नम् ॥
प्राच्ये कुजे सूर्यलवः स्फुटं स्याच्छेषेषु खेटेष्वपि चेत्थमेव ॥१९॥

अनयोर्व्याख्या ॥ यंत्रस्य भमंडले रसभागजाते षड्वायमिते आद्यंतरेखे प्राचि कुजे धृत्वा, मृगास्ये स्थानद्वयस्थे चिह्नद्वयं कृत्वा, तदंतरभागांशान् षड्भिर्विभज्य लब्धांशाः षडंशनीयाः । मृगास्यचिह्नद्वयमध्ये षड्स्थाने स्थापनीयाः । षड्गुणाः कार्याः । ततः प्राक्कुजात् मृगास्यचिह्नांतरषड्भागेषु मृगाननेऽनुयत्नं निवेशिते सति प्राक्कुजे सौरो लवः स्फुटो भवति । इत्थमन्येष्वपि खेटेषु चिंतनीयम् ॥

अथ षड्भक्तोन्नतवृत्तमध्यगतोन्नतांशस्थानज्ञानार्थमाह—

षड्भतांशेषु मुखे तथाऽते रव्यंशमध्यास्य मृगेऽङ्किते द्विः ॥
षड्भिर्द्विचिह्नस्थलवान्विभज्य लब्धेषु भागेषु कृतेषु षोढा ॥ २० ॥
पूर्वोक्तरीत्यांशधृते मृगास्ये भत्युन्नतांशं रविभागयोग्यम् ॥
स्थानं भवत्युन्नतभागकानामेवं विधेयं निशि चान्यमानाम् २१

अनयोर्व्याख्या ॥ अक्षांशाभावेषु षड्भतांशेष्वारंभे च सूर्यांशं निवेश्य एतेऽभ्यास्य, मृगास्ये स्थानद्वयोपरि चिह्निते सति तदंतरस्थानेनान् षड्भि विभज्य लब्धांशेषु षोढा स्थापितेषु प्रागुक्तरीत्या मृगमुखेषु स्थापितेषु मत्युन्नतांशं रव्यंशयोग्यमुन्नतांशानां स्थानं भवति ॥ एवमन्येषामपि भानामुन्नतांशा गम्या मेयाः । कोऽर्थः । यथा रव्यंशेन उन्नतांशज्ञानमुक्तं तथा नक्षत्रपुंजस्थानुन्नतांशाज्ञानम् ॥

अथ रात्रेर्यामचतुष्टयलग्ननक्षत्रोन्नतांशानयनमाह—

तृतीयहोरांतगतेऽर्कभागे यामोऽग्रिमः प्राक्कुजगं विलग्नम् ॥
रात्रौभवेदुन्नतवृत्तमध्ये धिष्ण्याग्रतश्चोन्नतभागकाः स्युः ॥ २२ ॥
एवं षडंकांतिमहोरिकासु प्रांतेऽर्कभागे परिशेषयामाः ॥
लग्नानिधिष्ण्योन्नतभागकाश्च विवेचनीया गणकैः स्वबुद्ध्या ॥ २३ ॥

अनयोर्व्याख्या ॥ अथ रात्रावस्तकुजेऽर्कभागं निवेश्य मकरमुखे चिह्नं कृत्वा अक्ष-पत्रस्थहोरावलयानां मध्ये तृतीयहोरांतेऽर्कभागे स्थापिते पुनर्मृगास्ये चिह्निते चिह्नद्वयांतराले कालसूत्रे घटीपलात्मकः प्रथमो यामो भवति ॥ तथैव समकालं प्राक्कुजे लग्नं भागाद्यं स्यात् ॥ उन्नतवलयमध्ये धिष्ण्यचंचुवास्यगता उन्नतभागा अपि स्युः । एवं षष्ठनवमद्वादशहोरांते रव्यंशे क्रमेण स्थापिते शेषयामत्रयं लग्नानि नक्षत्राणामुन्नतभागाश्च गणकैः स्वधिया विचार्याः ॥

अथ रविस्पष्टीकरणमाह—

मध्यंदिनांशाँस्तपनस्य विध्वा ते मध्यरेखोपरि चिह्नीयाः ॥
सम्यक्तदूर्ध्वस्थितभांशको यः स सायनार्कस्य सदा स्फुटः स्यात् २४

व्याख्या ॥ रवेर्मध्याह्नसंबंधिन उन्नतांशान् यंत्रेण विध्वा मध्याह्नरेखोपरि तत्प्रमितोन्नतांशेषु चिह्ने कृते भचक्रे भ्राम्यमाणे यो राशिभागस्तत्र निविशति तस्मिन् दिने तदंशः सायनार्कस्य स्फुटो भवति ॥ अत्रोदाहरणम्—इष्टदिने मध्याह्नसमये यंत्रेण मध्याह्नस्योन्नतांशा- प्राप्ताः ६० तत्र मध्याह्नरेखोपरि चिह्ने कृते तदनु चक्रे भ्राम्यमाणे तदुपरि मेषराशिद्वादशांशः सायनो लग्नः । अतो ज्ञातमिष्टदिने रविर्मेषद्वादशभागे सायनो वर्तते । अयनांशैर्विहीनो निरयनो भवति ॥

अथ धिष्ण्यशेषग्रहाणां स्फुटीकरणमाह—

रात्रौ खमध्यस्थितभग्रहाणां
परोन्नतांशव्यधचिह्नितानाम् ।
मध्यस्थरेखोपरि भांशका ये
तत्र स्थितास्ते निखिलाः स्फुटाः स्युः ॥ २५ ॥

रात्रिसमये आकाशमध्यस्थितनक्षत्रग्रहाणां परमोन्नतांशान् यंत्रे विध्वा उन्नत-वलये तत्प्रमितांशेषु मध्यरेखोपरि चिह्नितेषु भचक्रे भ्रमिते नक्षत्रचंचौ स्थापिते नक्षत्रराश्यंशे च स्थापिते ग्रहांशाः स्फुटा भवंति ॥ अत्रोदाहरणं स्फुटीकरणविधौ ज्ञेयम् ॥

अथ प्रकारांतरेणेष्टकाले नक्षत्रोन्नतांशेभ्यो भौमादिस्पष्टीकरणम्—

रात्रावभीष्टग्रहऋक्षयोश्च ज्ञात्वोन्नतांशान्निजभागसंस्थे ॥
भास्ये ग्रहांशोन्नतभागभांशः स्फुटो भवेत्तस्य तदा खगस्य ॥२६॥

व्याख्या ॥ रजन्यामिष्टग्रहस्येष्टनक्षत्रस्योन्नतांशान् ज्ञात्वा भमुखे निजोन्नतांशेषु स्थापिते सति, लब्धेषु पूर्वापरकपालस्थितग्रहोन्नतांशेषु यो राशिभाग उपविशति तत्र ग्रहः सायनः स्फुटो भवति ॥

अत्रोदाहरणम्—संवत् १४३५ प्रथमज्येष्ठशुक्लपंचदशी १५ गुरौ रात्रिगतघट्यः ६ पलानि १० समये चित्रानक्षत्रस्य परोन्नतांशाः ५५ तत्काले परकपाले भौमोन्नतांशाः ३० एवं चित्रानक्षत्रचंचौ लब्धोन्नतांशानामुपरि न्यस्ते त्रिंशदुन्नतांशानामुपरि सिंहलग्नस्य दशमोंऽशो लग्नः । अतो ज्ञातं भौमः सिंहराशेर्दशमे भागे सायनो वर्तते ४।१०।० । अयनांशविहीनः ३।२६।० कर्कटे भवति । एवं सर्वेऽपि ग्रहाः समानीयंते ॥

अथ ग्रहभुक्त्यानयनम्—

प्रसाध्यते कालयुगे मते चेत्स्पष्टो ग्रहस्तर्हि तदंतरं यत् ॥
षड्भिर्हतं तद्द्युदलोद्धृताप्तं दिक्संगुणं तस्य गतिः कलाद्या ॥२७॥

व्याख्या ॥ मते अभीष्टे कालयुगे पूर्वप्रहरांते चतुर्थप्रहरादौ च यदि ग्रहस्पष्टतानीयते, तदा तदंतरं यदस्ति, तत् षड्भिर्हत्वा द्युदलेनोद्धृत्य तत्राप्तं दशगुणं कुर्यात्, एवं कृते सति तस्य ग्रहस्य कलाद्या गतिः स्यात् ॥

अत्रोदाहरणम्- संवत् १४३५ ज्येष्ठसुदि १५ गुरौ प्राच्योन्नतांशाः रवेः ७२ । दिनगतघटी ८ पल २६ समये स्फुटोऽर्कः सायनः २।०।३१।५१ तृतीयप्रहरांते दिनगतघटी २५ पल १८ समये स्फुटोऽर्कः सायनः २।०।४६।९। इष्टकालार्कयोरंतरं ०।०।१४।१८ रसगुणिते जातं ८५।४८ दिनार्धेन १६।५२ भक्तं लब्धं कलादिफलं ५।५१ दशगुणं कुर्यात् । एवं कृते जाता रवेः स्फुटा गतिकला ५८।२० एवं सर्वत्रानेतव्यम् ॥

अथ इष्टांशे परमचरदलानयनम्—

निरक्षभूजेऽथ कुजेऽर्कभागं
दत्त्वा मृगे चिह्नमिह द्वयं स्यात् ॥
चरं हि तन्मध्यगतं च सौम्यं
याम्यं भवेन्मेषतुलादितः स्यात् ॥ २८ ॥

निरक्षभूजात्पुरतोऽथ साक्षभूजांतमध्यस्थगतं चरार्धम् ॥
मार्गं स्पृशेद्यत्र च कालवृत्ते ते स्युर्लवाः षड्हृताश्चनाड्यः ॥२९॥
यथा यथा साक्षकुजं निरक्षात्पुरो व्रजेत्तत्र चरार्धवृद्धिः ॥
एवं कुजं याम्यदिशोंऽतगं स्यान्मृगादितस्तत्र परं चरार्धम् ॥३०॥
चरे परे पंचदशात्र नाड्यश्चैकं दिनं षष्टिघटीप्रमाणम् ॥
निशापि तावत्प्रमितैव भूयः सौम्यं त्वजादेर्वणिजाच्च याम्यम् ३१

एषां व्याख्या सुगमा ॥

अथ दिनरात्रिमानानयनम्—

सूर्यांशकं प्राक्क्षितिजेऽपरे च मुक्त्वा ततो मार्गमुखे कृते द्विः ॥
आद्यंतचिह्नांतगतं दिनं स्याच्छेपास्तमिता घटिकाः समस्ताः ३२

व्याख्या ॥ सूर्यांशं प्राक्क्षितिजेऽपरे क्षितिजे च मुक्त्वा ततो मार्गमुखे स्थानद्वयं प्रापिते चिह्नद्वये च विहिते पूर्वापरचिह्नांतर्गतं कालवृत्ते दिनप्रमाणं घटिकात्मकं भवति । तथैवाधःस्थितं शेपं रात्रिमानस्य घटिकादिकं स्यात् ॥

अथायनांशानयनम्—

यंत्रेंद्रमध्योन्नतभागकेभ्यो देशे निजे योऽस्ति परिस्फुटोऽर्कः ॥
सिद्धांतयुक्त्यापि च साधितो यस्तद्विप्रयोगादयनांशकाः स्युः ३३

व्याख्या ॥ इष्टदिने यंत्रेण मध्याह्नोन्नतांशेभ्योऽर्के स्फुटीकृते सिद्धांतयुक्त्यापि स्फुटीकृते उभयोर्यदंतरं भागाद्यं तदेव तत्र देशे अयनांशका भवंति ॥

अथ ग्रहयुत्यानयनम्—

शीघ्रस्य मंदस्य च खेचरस्य लब्धोन्नतांशांतरमेकगत्योः ॥
गत्यंतरेणापहरेत्तयोश्च विभिन्नगत्योर्गतियोगकेन ॥ ३४ ॥
लब्धं फलं वासरनाडिकाद्यं मंदाद्गतं स्यादधिकांशकस्य ।
शीघ्रस्य हीनांशयुतस्य गम्यं युतिक्षणः स्यादनयोः स एव ॥३५॥

अनयोर्व्याख्या ॥ शीघ्रग्रहस्य मंदग्रहस्य चोन्नतांशान् गृहीत्वांतरं विधाय एकगत्योर्यद्वक्रयोर्गत्यंतरेण तदंतरं विभजेत् । भिन्नगत्योश्च गतियोगेन हरेत् ॥ इत्थं लब्धं फलं दिनाद्यं भवति । इदमेव मंदग्रहाच्छीघ्रग्रहेऽधिकांशके सति गतं, शीघ्रग्रहे हीनांशके सति गम्यं च फलं वेदितव्यम् । अनयोर्मंदशीघ्रयोर्युतिकालः स एव ॥

अत्रोदाहरणम्-संवत् १९२७ पौषसुदि १५ भौमे सायनः स्फुटो गुरुः ७।२०

५४।५४ भुक्तिः १।११ शुक्रः ७।१७।० भुक्तिः ६५।० एतस्मिन् दिने रात्रिशेषे घट्यः ३ पलानि ३० समये शुक्रशीघ्रमहस्योन्नतांशाः प्राच्याः २५ एतस्मिन्काले मंदो जीवस्तदुन्नतांशाः प्राच्याः २२ उभयोरंतरं ३ सवर्ण्यं १८० द्वयोर्मार्गस्थात्कुक्षेर्यंतरेण ५४ भागे लब्धो दिनादिकालः ३।२० अत्र मंदाच्छीघ्रस्य हीनांशकत्वादेष्यकालः । एतावता तृतीयदिवसे शुक्रवासरे दिनगतघट्यः २० पलं ० समये शुक्रगुर्वोर्युतिकालः ॥

अथ वर्तमानवर्षलग्नादागामिवर्षलग्नानयनम्—

पूर्वे कुजेऽभीप्सितवर्षलग्नं
निवेश्य मार्गाननमंकयित्वा ॥
· ततोऽशकेऽब्यंक ९३ मिते धृतेऽस्मिन्
भाव्यब्दलग्नं स्फुटमैंद्रभूजे ॥ ३६ ॥

व्याख्या ॥ पूर्वे कुजेऽभीप्सितवर्षलग्नं निवेश्य मार्गाननमंकयित्वा मृगमुखं चिह्नयित्वा अब्ध्यंकमिते त्रिनवति ९३ प्रमितेंऽशके अस्मिन् मकरानने धृते सति भावि वर्षलग्नमैंद्रभुजे स्फुटं भवति ॥

अत्रोदाहरणम्-संवत्१४३४ सायनमेषसंक्रांतिदिने मध्याह्ने सायनोऽर्कः ११।२९।४७ एवमुदयात् घट्यः २७ पलेषु ३० संक्रमणकालस्तदा यत्सायनं लग्नं तद्वर्षं लग्नं समुच्यते ५।२१।२१।१९ अस्मादग्रिमवर्षे १४३५ सायनमेषसंक्रांतिदिने सायनलग्नमानीयते । लग्नांशे ५।२१ प्राक्कुजे निहिते मकराननेऽष्टमस्याभिकस्तत १६८ कोष्टकांते लग्ने चिह्ने च कृते तद्ग्रे वह्निनंद ९३ प्रमितेष्वंशकेषु गुणितेषु २६1 प्रमितानामुपरि मकरमुखे समानीते प्राक्कुजेऽभीष्टवर्षस्य सायनं धनुर्लग्नमुपविष्टम् ॥ ८।१०।५५।५२ तदागामिवर्षलग्नं ज्ञेयम् । एवं सर्वाण्यपि समानेयानि ॥

अथ देशांतरसंस्कारेण स्फुटलग्नानयनम्—

मध्यस्थरेखात ऋणं धनं स्यात्पलादिपूर्वापरदिग्विभागे ॥
तत्र स्थिते प्रागपरे च भागे कुर्वीत चिह्नं मकराननाग्रे ॥ ३७ ॥
पश्चात्पुरश्चास्य ऋणे धने च तदंशमानेन धृते मृगास्ये ॥
प्राग्भूजभागे स्वपुरे विलग्नं तदा हि देशांतरसंस्कृतं स्यात् ॥३८॥

"युग्मम्"

अनयोर्व्याख्या ॥ निरक्षकरणोक्तविधिना पद्भ्यादीनां ग्रहाणां देशांतरे पलाग्र-

१ "ततः स्थिते प्राक्क्षितिजे सभागे" द. पाठः ।

कमुक्तं तल्लंकातो मेरुपर्यंतं, मध्यरेखातोऽभीष्टस्थानस्य प्रागपरदेशेन ऋणं धनं भवति। अत्र यद्वदेदेशांतरं पलात्मकमागतं लग्नस्यापि तदेव ज्ञेयम्। ततः प्राक्कुजे भभागे लग्नांशे स्थिते सति मकरमुखं चिह्ननीयम्। ततो यदि देशांतरमृणगतं भवति तदा रविदेशांतरमानेन पश्चाच्चिह्नं कार्यम्। धनगतं चेत्पुरस्ताच्चिह्नं कार्यम्। एवमुभयोर्मध्ये एकत्र मृगानने धृते सति प्राक्कुजे देशांतरसंस्कृतमिष्टपुरस्य लग्नं भवति॥

अथ नक्षत्राणां सौम्ययाम्यक्रांतिज्ञानम्—

मध्याह्नरेखोपरि भस्य वक्त्रं कुलीरमेषांतगतं यदि स्यात्॥
सौम्या तदा क्रांतिरिदं च मेषमृगांतरस्थं यदि दक्षिणा स्यात् ३९

व्याख्या॥ यंत्रस्य मध्याह्नरेखोपरि भचक्रं नक्षत्रचंचुं धृत्वा विलोकनीयम्। यदि तत्कर्कमेषांतरस्थं स्यात् तदा तस्य नक्षत्रस्य सौम्योत्तरा क्रांतिः। इदमेव नक्षत्रमुखं यदि मेषमकरांतरगं स्यात् तदा तस्य नक्षत्रस्य दक्षिणा क्रांतिः स्यादिति ३९

अथ यंत्रस्थिताक्षांशेभ्य इष्टाक्षांशानां लग्नानयनम्—

यंत्रस्थिताक्षांशगणादभीष्टाक्षांशैर्विलग्नस्य विधिं ब्रवीमि॥
लग्नं च तत्रोन्नतभागकेभ्यः प्राग्वत्ततः क्रांतिरियं च गुण्या ४०
अक्षांशयोरंतरकेन भक्ता परापमेनाप्तमितं लवादि॥
मृगाननात्प्राक्पुरतः प्रदेयं सौम्यापमे यंत्रभवाक्षभागात्॥४१॥
न्यूनाधिकेऽभीष्टपलांशके तदिष्टाक्षजं प्राक्कुजगं विलग्नम्॥
याम्यापमे व्यत्ययतः समस्तमिदं विचार्यं गणकोत्तमेन॥४२॥

एषां व्याख्या॥ त्रिभिर्विशेषकम्। यंत्रस्थिताक्षांशगणाद्यथा इष्टाक्षांशैर्लग्नमायाति तथा ब्रवीमि कथयामि। तत्र लग्नं प्राग्वदुन्नतांशेभ्यः समानीय मृगानने चिह्नं कृत्वा स्थाप्यम्। ततो लग्नात्सौम्ययाम्यक्रांत्यानयनम्। इयं क्रांतिरक्षांशयोरंतरकेन गुण्या। कोऽर्थः। यंत्रस्थिताक्षांशानां तयेष्टाक्षांशानामंतरेण हन्यात्। ततः परमापमेन परमक्रांत्या भाज्या। ततः प्राप्तमंशादिफलं मृगाननात्प्राक् पुरतश्च देयम्। कोऽर्थः। यंत्रभागानीतलग्नसमये मृगास्यं लग्नं भवति। तच्चिह्नात् पृष्ठतोऽग्रतश्च देयमित्यर्थः। सौम्यापमे सौम्यक्रांतौ यंत्राक्षांशान्न्यूनाधिके इष्टाक्षांशे मृगाननात्प्राक् पुरतश्च चिह्नं कार्यम्। एवं कृते सति प्राक्कुजे यल्लग्नमुपविशति तदिष्टाक्षांशजं लग्नं भवतीति। इदं समस्तं पूर्वोक्तं याम्यापमे विपरीतम्। कोऽर्थः। याम्यापमे यंत्राक्षांशेभ्य इष्टांशे न्यूनाधिके सति पूर्वकृतमृगास्यचिह्नात् पुरतः प्राक् प्रदेयमिति गणकोत्तमेन ज्योतिर्विदुत्तमेन विचार्यम्॥

यंत्र० १०

अस्योदाहरणम्—

यंत्रस्थिताक्षांशाः २८।३० इष्टाक्षांशाः २४।० अत्र सूर्योन्नतांशाः ६६ प्राप्ताः। एभ्यो लग्नं साधितं वृषादौ सूर्ये सति १।०।०।० कर्कलग्नं च ३।०।२ प्राकुजे निविष्टमकरमुखे चिह्नं कार्यम्। अस्याक्रांतिरुत्तरा १२१५।५४ अंशात्मिका २०। १५।५४ एषा यंत्राक्षेष्टाक्षांशयोर्वियोगेन ४।३० हता जाता ९१।११ पराप्रमेन २३।२५ भक्ता लब्धमंशादिफलं ३।३८।३९ यत्र प्राग्लग्नानयनसमये मकराननमुप-विष्टमस्ति तस्माच्चिह्नादिदं फलं यंत्रस्थिताक्षात् २८।३९ इष्टाक्षे न्यूने २४।० प्राक् पूर्वलब्धिह्ने मकरमुखे धृते प्राकुजे कर्कलग्नं सायनं ३।८।०।० एवमन्यत्रापि समा-नेयम् ॥

अथ सदोदितनक्षत्रेभ्योऽभीष्टदेशस्याक्षांशानयनम्—

सदोदितर्क्षे तलगोर्ध्वगं सद्विध्वा द्विवाराप्ततदुन्नतांशान् ॥
ज्ञात्वाथ संयोज्य च तैः पलांशा अर्धीकृतैरिष्टपुरे भवंति ॥ ४३ ॥

व्याख्या। इष्टपुरे भक्षांशा भवंति। कया रीत्या। सदोदितर्क्षं तलगोर्ध्वगं च यदा भवति। कोऽर्थः। यदा ध्रुवमंडलं भ्रममाणमधः समायाति तदा सदोदितनक्षत्रं परमोन्नतांशज्ञानार्थं मुहुर्मुहुर्विध्वा पुनस्तदेव ध्रुवमंडलं भ्रममाणं यदा ऊर्ध्वं गच्छति तदा पुनरपि परमोन्नतांशज्ञानार्थं मुहुस्तदेव सदोदितं विध्वा पुनस्तदेव सदोदितर्क्षं विध्वा स्थानद्वयासानुन्नतांशानेकीकृत्यार्धीकरणे इष्टदेशाक्षांशा भवंति। विशेष-भावम्। अक्षांशज्ञानं ध्रुवात् ध्रुवस्थानं तु केंद्रभूतमतिसूक्ष्मत्वेन दुर्लक्ष्यमतस्तस्या-नज्ञानार्थं सदोदितनक्षत्रवारैकैककल्पनया याद्वयबोधनाच्च केंद्राभिधमक्षज्ञानमा-नीतमिति तात्पर्यार्थः॥

उदाहरणम्—इष्टस्थाने ध्रुवमंडले ऊर्ध्वगे यंत्रेण सदोदितनक्षत्रवेधनात्प्राप्ता उन्नतांशाः ३१ तथैव तस्मिन्नेवाधोगते पुनरपि सदोदितर्क्षवेधनात्प्राप्ता उन्नतांशाः २५ उभयोर्योगे ५६ अर्धीकृते २८ अतो ज्ञातं योगिनीपुरे अक्षांशाः २८ विद्यंते। एवं सर्वत्र ज्ञेयम्॥

अथ दृक्कर्मसंस्कृतनक्षत्रानयनम्—

मध्याह्नरेखोपरि भास्यभागे न्यस्तेऽत्र योऽशोऽस्ति भमंडलस्य ॥
सुसंस्कृतं तत्र हि राशिभागे स्फुटं भवेत्सायनकं तदृक्षम् ॥४४॥
भूजद्वयस्योपरि भास्यदेशे धृते भवेद्यः खलु राशिभागः ॥
तदृक्षसंबंधवशेन तस्य स्यातां क्रमेणाभ्युदयास्तलग्ने ॥ ४५ ॥

अनयोर्व्याख्या॥ यंत्रे मध्याह्नरेखायां भास्यभागे नक्षत्रचक्रप्रदेशे धृते सति

भमंडलस्य योंऽशोऽस्ति तत्र राशिभागे तदक्षं नक्षत्रं सुसंस्कृतं सायनं दृक्कर्मशुद्धं भवति । तथैव तस्मिन् नक्षत्रचक्रे पूर्वापररेखोपरि धृते सत्युभयत्रापि यो राशिभागो लगति तदक्षसंबंधवशेन भस्य नक्षत्रस्योदयास्तलग्ने क्रमेण स्याताम् ॥

अथ यंत्रेण तिथिनक्षत्रयोगानयनम्—

कुजे निरक्षे रविचंद्रभागाभ्यस्येन्मृगास्यद्वितयस्य चिह्ने ॥
कृते द्युमध्यात्परतोऽरुणोने चंद्रेऽर्क १२ भक्ते तिथयो विलब्धाः ४६
द्युमध्यरेखांकशशांकचिह्नांतरे त्रिनिघ्ने खचतुर्विभक्ते ॥
यदाप्यते तद्भगणो मृगाग्रात्फलं गतं स्यात्किल कालवृत्ते ॥ ४७ ॥
रव्यंकपीयूषकरांकयोगे रामाहते खाब्धिभिरुद्धृते च ॥
आशाद्गतं स्यात्किल योगवृंदे शोध्यं भचक्राभ्यधिके चक्रम् ४८
गतं विशुद्धं निजभागहाराद्देय्यं भवेत्तन्निहतं च षष्ठ्या ॥
चंद्रार्कभुक्त्यंतरभक्तमेव लब्धं दिनाद्यं सकलं तिथेस्तु ॥ ४९ ॥
एष्यत्यतीतेऽथ भजे खषड्भि ६० र्हते त्रिनिघ्नेंदुविभुक्तिभक्ते ॥
दिनादिकं स्यात्किल योगजे च षष्ठ्या हते सूर्यशशांकभुक्तेः ५०
योगेन रामापहतेन भक्ते लब्धं दिनाद्यं फलमेवमेव ॥
ग्रहे भवेदौदयिकेऽर्धरात्रे भवेच्च मिश्रेण सुसंस्कृतं तत् ॥ ५१ ॥

एषां व्याख्या ॥ निरक्षे कुजे भागपररेखायां स्पष्टरव्यंशं चंद्रांशं च कालवृत्ते निधेय स्थानद्वयास्ते मृगास्ये चिह्नं कार्यम् । गणना द्युमध्यात् मध्याह्नरेखायाः परतः पश्चाद्दशादिक्रमेण कार्या ॥ "चंद्रेऽरुणोने" कोऽर्थः सूर्यांशे निरक्षभूजोपरि धृते सति मकराननं यत्र लगति तदंकप्रमिताः सूर्यांशाः कथ्यंते ॥ एवं चंद्रांशे निरक्षभूजस्थे यत्र मृगास्यं स्यात् ते चंद्रांशाश्चंद्रांशकेभ्यो रव्यंशकाः पात्यंते यदि न पतंति तदा खषड्ग्निशत् ३६० संयोज्य पात्यंते द्वादशभिर्भज्यंते लब्धाः शुक्लप्रतिपदादितिथयो भवंति । " अथ नक्षत्रानयनम् " । " द्युमध्यरेखांकशशांकचिह्नांतरे " कोऽर्थः । कालवृत्ते मध्याह्नरेखातो यत्र मृगाननं लग्नं तावंतश्चंद्रांशा लब्धाः संति, तेषु त्रिघ्नेषु चत्वारिंशता ४० भक्तेषु यत्फलमाप्यते तदेवाश्विन्यादिगतर्क्षाणि भवंति ॥

---

१ " त्रिघ्नेदय मार्गद्वितयस्य चिह्ने " इति पाठांतरम् । २ " तद्भगणोऽश्विभिष्ण्यात्फलं " इति पाठांतरम् ।

" अथ योगानयनम् " काळवृत्ते मकराननाभास्सूर्यांकचंद्रांकयोर्योगे साधिते, त्रिहते चत्वारिंशद्विभक्ते, यल्लब्धं तदेव योगवृंदे विष्कुंभादयो योगा गता भवंति । यदि योगे कृते सति भचक्राभ्यधिकं भवति षष्ट्यधिकशतत्रयाधिकं जायते, तदा चक्रमप्यवशोध्यम् षष्ट्यधिकत्रिशती पात्येत्यर्थः ॥

" अथ तिथ्यादिघटिकानयनम् " " गतं विशुद्धं निजभागहारात् " कोऽर्थः । तिथिनक्षत्रयोगादीनामानयनसमये तिथ्यादिषु लब्धेषु यच्छेषं तत्क्रमेण तेषां गत-मभिधीयते । तन्निजनिजभागहाराद्विशोधितं आगामितिथ्यादीनां क्रमात् गम्यं भवति तद्गतं गम्यं च षष्ट्याहतं रविचंद्रभुक्त्यंतरेण भज्यते एतस्मिन् लब्धं तिथे-र्दिनाद्यं दिनघटीपलात्मकं भवतीति तिथयः ॥ " अथ नक्षत्रम् " । एष्यति गम्ये अतीते गते भजे नक्षत्रजे लवपङ्क्तिः षष्ट्या ६० गुणिते त्रिताडितया चंद्रभुक्त्या भक्ते सति लब्धं नक्षत्रदिनादिकं भवति ॥

" अथ योगः " योगस्य गते गम्ये च षष्ट्याहते सूर्येन्द्वर्कगतियोगेन रामा-पहतेन भक्ते लब्धं दिनाद्यं योगस्य भवति । एतद्दिनाद्यं फलमौदयिके ग्रहे एव-मेवार्धरात्रिके तु ग्रहे मिश्रेण संस्कृतं कार्यम् । " गतं विशोधयेन्मिश्राद्गम्यं मिश्रे नियोजयेत् " दिनादिना संस्कृतं कार्यमित्यर्थः ॥

" अथ तिथ्यानयने उदाहरणम् " ॥ सं. १४३३ वर्षे चैत्रवदि ३० भौमे पंत्रेण स्फुटौ रविचंद्रौ अर्धरात्रसमये साधितौ । तत्र निरयणोऽर्कः ११।१४।४३ भुक्तिः ५९।२१ चंद्रः ११।२०।२६ भुक्तिः ८३१।६ रव्यंशो निरक्षभूजोपरि धृते सति मक-राननं काळवृत्ते मध्यरेखातः षष्ट्या चतुश्चत्वारिंशदधिकशतत्रयांशेषु ३४४।४३ लग्नं । एवं चंद्रांशे निरक्षभूजे न्यस्ते मकरमुखं काळवृत्ते पंचाशदधिकशतत्रयांशेषु ३५०।२६ लग्नं । एवं रव्यंशाः ३४४।४३ चंद्रांशेभ्यः ३५०।२६ पातिता जातं अंतरं ५।४३ एतद्द्वादशभिः १२ भक्तं लब्धं तिथिस्थाने शून्यं एतावताऽमावास्या तिथिः । शेषं ५।४३ " अत्र गतेन प्रयोजनं " गतं षष्ट्या ६० संगुण्य जातं ३४३ रविचंद्रभु-क्त्यंतरेण ७७१।४५ भक्तं लब्धं दिनादिफलं ०।२६।५० । एतद्गतदिनघटातादि-नमिश्रात् ४४।५८ विशोध्यते जातं चैत्र्यमावास्याप्रमाणं घट्यादि १८।३८ एवं सर्वत्राप्यानेतव्यम् ॥

" अथ नक्षत्रानयनोदाहरणम् " । तिथ्यानयने पूर्वं ये चंद्रांशाः ३५०।२६ आनीताः संति ते त्रिगुणा जाताः १०५१।१८ एते चत्वारिंशता ४० भक्ता लब्ध-मश्विन्यादिगतनक्षत्राणि २६ शेषं अस्य गतं ११।१८ एतत्षष्टिघ्नं जातं ६७८ एतत्त्रिगुणेंदुभुक्त्या २४९३ विभज्य लब्धं दिनाद्यं फलं ०।१६।१९ एतद्गतघटात-दिनमिश्राद् ४४।५८ विशोध्य जातं चैत्रामावास्यायां उत्तराभाद्रपदनक्षत्रं घटी २८ पलानि ३९ प्रमाणं प्राप्तं एवं सर्वत्रापि ॥

अथ योगानयनोदाहरणम्—पूर्वानीतरव्यंशाः २४४।४२ चंद्रांशाः २५०।२६ उभयोर्योगः ६९५।९ अत्र चक्राधिकत्वात् चक्रांशानपास्य शेषांशाः ११५।९ एते त्रिगुणिता जाताः १०५।२७चत्वारिंशता भक्ताः प्राप्ता विष्कुंभाद्यो गतयोगाः २५ अस्य गतं ५।२७ एतत्सवर्णितं जातं ३२७ एतत्त्रिगुणेंद्वर्कभुक्तियोगेन २६७१ विभज्यते लब्धं दिनाद्यं ०।१७।२० एतद्गतघटात्स्वदिनमिश्रात् ४४।५८ अपास्य जातं चैत्रामावास्यायां ब्रह्मा नाम योगो घ. ३७।३८ एवं सर्वत्र ॥

अथ तद्दिने सूर्यसिद्धांते चैत्रअमावास्या घटी १७ पलानि १५ उत्तराभाद्रपदनक्षत्रं घ. २७।३७ ब्रह्मा घ. ३६।४० प्रमाणं वर्तते, तिथ्यंतरं पलानि ५३ "नक्षत्रांतरं पलानि ५८" प्रमाणमस्ति, परं ग्रंथांतरत्वान्न दोषः ॥ एवं सर्वत्रापि ज्ञेयम् ॥

अथ द्वादशांगुलशंकुतः सप्तांगुलशंकुच्छायानयनं त्रैराशिकेन—

शंकुप्रभा मुनि ७ हता रविभि १२ र्विभक्ता-
प्राप्तं यदत्र सकलं फलमंगुलाद्यम् ॥
द्विःस्थं च तद्भवति सप्त ७ मितस्य शंको-
श्छायाफलं स्फुटतरं गणकैर्निबद्धम् ॥ ५२ ॥

व्याख्या ॥ द्वादशांगुलशंकोश्छाया फलज्याकोष्टकात् या प्राप्ता ११४।१० सा सप्तभिर्गुण्या जाता ७९९।१० द्वादशभिर्विभज्यते च ततः प्राप्तमंगुलादिफलं सप्तांगुलशंकोश्छाया भवति ॥

उदाहरणम् । द्वादशांगुलशंकोश्छाया फलज्याकोष्टकात्प्राप्ता सा ११४।१० सप्तभिर्गुणिते जाता ७९९।१० द्वादशभिर्विभक्ते लब्धमंगुलाद्या सप्तांगुलशंकोश्छाया ६६।३६ एवं सर्वत्रापि ज्ञेयम् ॥

व्याख्या ॥ इष्टोन्नतांशांश्च नवते ९० र्विशोध्य पातयित्वा तच्छायां फलज्यायाः कोष्टकद्वयाद् गृहीत्वा तया निजं निजं शंकुभवं वर्गं विभजेत् । एवं शंकुद्वये कृते इष्टोन्नतांशानां शंकुद्वयस्य व्यंगुलाद्या छाया भवति ॥

अत्रोदाहरणम् ॥ इष्टोन्नतांशा १२ एतेषां द्वादशांगुलशंकोश्छाया कियती भवति । उन्नतांशाः १२ एते नवतेः ९० च्युता ७८ एतेषां छाया पुस्तके लिखितफलज्यातः मासांगुलाद्या २।३२ अनया द्वादशांगुलशंकुवर्गं १४४ विभजेल्लब्धा द्वादशोन्नतांशानां द्वादशांगुलशंकोश्छायांगुलाद्या ५६।२८ ॥ नवतेः ९० च्युता ७८ एतेषां छाया पुस्तके लिखितफलज्यातः मासांगुलाद्या १।२९ अनया सप्तांगुलशंकुवर्गं ४९ भजेल्लब्धं द्वादशोन्नतांशानां सप्तांगुलशंकोश्छायांगुलाद्या ३३।२ एवमन्यत्र शंकुवर्गेऽपि समानेयम् ॥

अथ यंत्रेण पर्वतप्राकारदेवालयतोरणस्तंभवृक्षादीनां दूरदर्शनादुच्चताज्ञानमाह—

स्तंभादिकानामनुविध्य चाग्रं यंत्रेण नक्षत्रवदुच्चतायाः ॥
ज्ञात्वा स्वपादाग्रभुवं भुजाग्रमथोऽङ्कयित्वा च तदुन्नतांशान् ॥५५॥
ज्ञात्वा च कोष्टद्वितयाच्च शंकोश्छायां गृहीत्वान्यतरस्य चैकम् ॥
क्षिपन्विकर्णं स्वधियात्र भूयो भुजाग्रभागेन तदेव विध्वा ॥५६॥
समंकयेद्भूमिमथापि चिह्नद्वयांतरं सप्तसमाहतं च ॥
सूर्याहतं वा निजमानयुक्तं कृत्वा वदेदीहिततुंगतां ज्ञः ॥ ५७ ॥

एवं व्याख्या ॥ स्तंभादीनामग्रं यंत्रेण नक्षत्रवद्विध्वा तुंगतायाः तदंशं ज्ञात्वा, स्वपादाग्रभूमिं भुजाग्रं च चिह्नयित्वा, तदुन्नतांशान् स्तंभादीनामुन्नतांशान् ज्ञात्वा, तावतामुन्नतभागानां शंकुद्वयस्य मध्यादन्यतरस्यैकस्य छायामन्यतरकोष्टकतो गृहीत्वा तत्र व्यंगुला एकं क्षिपन्वा ततो विकर्णमुपरि तदुन्नतांशान् ज्ञात्वा भूपृष्ठोपरि भुजाग्रमारोप्य भूमिस्थचिह्नादग्रतः पृष्ठतश्च समभागस्थादेव स्तंभादीनामग्रं भुजाग्रस्थचिह्नेन विध्वा चिह्नद्वयान्तरं हस्तवितस्त्यंगुलाद्यं परिमाणेन ज्ञात्वा समयेत् । यदि सप्तांगुलशंकोश्छाया गृहीता भवेत् तदंतरं सप्तभिर्हन्यात् यद्यन्यतरा तदा द्वादशभिः । एवं कृते सति यन्निजदेहमानं तत्र नियोज्य सः पंडितः ईहितस्य स्थानस्य तुंगतां वदेत् ॥

अत्रोदाहरणम्—तोरणादेः शिखरे नक्षत्रवद्विध्वा ज्ञाता उन्नतांशाः ६६ तदा दैवयोगेन [illegible] विलिखिते फलज्याकोष्टकेषु दृष्टेषु षड्षष्टिभागानां द्वादशांगुलशंकोश्छायांगुलाद्या लब्धा ५।२१ [illegible] व्यंगुला क्षिप्ता जाता छाया ६।२१ अत्र फलज्याकोष्टके ईदृशी छाया भवति न कोष्टके शेषः । तदुपर्युन्नतांशा

वर्तते ततोऽत्र षण्णामंगुलानामुपरि प्राप्ता उन्नतांशाः ६२ एषून्नतांशेषु भुजाग्रमारोप्य पूर्वस्थानादग्रतः पश्चाद्वा तथाकृष्यते यथा भूयोऽप्युच्चस्थानस्य शिरो नक्षत्रं विध्यते पुनः स्वपादाग्रे चिह्निते पूर्वापरचिह्नयोरंतरं प्राप्तं "गजः" ६ एतस्मिन् द्वादशभिः १२ हते ७२ स्ववपुर्मानं गज ३ युक्तं संजाता- ७५ एतदीहितस्थानस्य प्रोच्चतामानमागतम्। एवं सर्वत्र करणीयम् ॥

अथ यंत्रेण भौमादिपंचकस्योदयज्ञानमाह—

सौरं लवं प्राक् क्षितिजे निधाय चिह्नं मृगाग्रादथ कालवृत्ते ॥
कुर्यादभीष्टस्य खगस्य कालांशकेषु वामं मकराननं च ॥ ५८ ॥
कृत्वाऽकयेत्पूर्वकुजे भवेद्यत्तल्लग्नमक्षोदयगं ग्रहस्य ॥
ग्रहेऽथ चक्रे विभजेद्रखेटांतरं खगोष्णांशुविभुक्तियुक्त्या ॥ ५९ ॥
मार्गस्थिते तीक्ष्णगभस्तिखेटभुक्त्यंतरेणाप्तमिदं च कुर्यात् ॥
लब्धो दिनादिस्तु फलं ग्रहस्य कालः स च स्यादुदयाभिधानः ६०

व्याख्या ॥ त्रिभिर्विशेषकं । सौरं लवं सूर्यांशं प्राक् क्षितिजे उदयरेखायां निधाय कालवृत्ते यत्र मृगाग्रं लग्नं भवति तत्र चिह्नं कुर्यात्। तदनु तस्माच्चिह्नादभीष्टग्रहस्य कालांशेषु वामं अप्रदक्षिणं चिह्नं कृत्वा मकराननं स्थापयेत्। एवं कृते प्राक् कुजगलग्नं सायनांशं लगति। तल्लग्नं तस्य ग्रहस्याक्षोदयगं सायनांशं भवति। तत्र कालांशज्ञानमिदं। शुक्रगुरुबुधार्किकुजाः कालांशैर्नवमुत्तरोत्तरैर्नवभिः शु. ९ गु. ११ बु. १३ श. १५ मं. १७ एते उदयकालांशा ज्ञेयाः ॥

"अथ गतगम्यघटीपलानयनम्" ॥ ततो लग्नग्रहयोरंतरं वक्रायक्रस्थिते ग्रहे खेटरविभुक्तियोगेनांतरेण वा विभज्यते। तत्र लब्धोऽभीष्टग्रहस्योदयो गम्यमानो दिनादिकालः स्यात्। लग्नादूने ग्रहे गतकालः। अधिके गम्यकाल इति भावार्थः। इदमग्रे वक्ष्यते ॥

अत्रोदाहरणम्—सं. १९३४ वर्षे आश्विन सुदि १५ गुरौ अर्धरात्रसमये सायनौ रविशुक्रौ साधितौ। रविः ६।२।२९।१०। भुक्तिः५९।२८ शुक्रः ५।१८।३२।० । भुक्तिर्वक्रिता २४।४२ रव्यंशे प्राक् क्षितिजोपरिस्थिते मकराननं चतुःसप्तत्यधिकशते १७४ लग्नं तत्र चिह्ने कृते शुक्रोदयवशान्माननमहत्त्वं मानमहत्त्वेऽष्टौ कालांशास्तान् पूर्वचिह्नात्प्राक् पृष्ठभागे गणयित्वा मकराननं स्थाप्यम्। तत्र जाताः १६६ भागा एवं कृते प्राक्कुजे कन्यालग्नं सायनं ५।२४ उपविष्टं एतत् शुक्रस्याक्षसंबंध्युदयाख्यं लग्नमुच्यते। लग्नशुक्रयोरंतरं ५।७ भागादिकं च सवर्णितं ३०० वक्रत्वाद्रविशुक्रभुक्तियोगेन ८४ भक्तं ततो लब्धो दिनादिकालः ३।३४।१७ यदि

1 "स्ववपुर्मानं दशाधिकयुक्तं" इति पाठांतरम् रा. ग. पुस्तके।

वर्तते ततोऽत्र षण्णामंगुलानामुपरि प्राप्ता उन्नतांशाः ६२ एषून्नतांशेषु भुजाममारोप्य पूर्वस्थानादग्रतः पश्चाद्वा तथाक्रम्यते यथा भूयोऽप्युच्चस्थानस्य शिरो नक्षत्रवद्विध्यते पुनः स्वपादाग्रे चिह्निते पूर्वापरचिह्नयोरंतरं प्राप्तं "गजः" ६ एतस्मिन् द्वादशभिः १२ हते ७२ स्ववपुर्मानं गेज ३ युक्तं संजाता ७५ एतदीहितस्थानस्य प्रोच्चतामानमागतम् । एवं सर्वत्र करणीयम् ॥

; अथ यंत्रेण भौमादिपंचकस्योदयज्ञानमाह—

सौरं लवं प्राक् क्षितिजे निधाय चिह्नं मृगाग्रादथ कालवृत्ते ॥
कुर्यादभीष्टस्य खगस्य कालांशकेषु वामं मकराननं च ॥ ५८ ॥
कृत्वांऽकयेत्पूर्वकुजे भवेद्यत्तल्लग्नमक्षोदयगं ग्रहस्य ॥
ग्रहेऽथ चक्रे विभजेद्भखेटांतरं खगोष्णांशुविभुक्तियुक्त्या ॥ ५९ ॥
मार्गस्थिते तीक्ष्णगभस्तिखेटभुक्त्यंतरेणाप्तमिदं च कुर्यात् ॥
लब्धो दिनादिस्तु फलं ग्रहस्य कालः स च स्यादुदयाभिधानः ६०

व्याख्या ॥ त्रिभिर्विशेषकं । सौरं लवं सूर्यांशं प्राक् क्षितिजे उदयरेखायां निधाय कालवृत्ते यत्र मृगाग्रं लग्नं भवति तत्र चिह्नं कुर्यात् । तदनु तस्माच्चिह्नादभीष्टग्रहस्य कालांशेषु वामं अपदक्षिण चिह्नं कृत्वा मकराननं स्थापयेत् । एवं कृते प्राक् कुजगलग्नं सायनांशं लगति । तल्लग्नं तस्य ग्रहस्याक्षोदयगं सायनांशं भवति । तत्र कालांशज्ञानमिदं । शुक्रगुरुज्ञार्किकुजाः कालांशैर्भ्युत्तरोत्तरैर्नवभिः शु. ९ गु. ११ बु. १३ श. १५ मं. १७ एते उदयकालांशा ज्ञेयाः ॥

"अथ गतगम्यघटीपलानयनम्" ॥ ततो लग्नग्रहयोरंतरं चक्रावक्रस्थिते ग्रहे खेटरविभुक्तियोगेनांतरेण वा विभज्यते । तत्र लब्धोऽभीष्टग्रहस्योदयो गम्यमानो दिनादिकालः स्यात् । लग्नादूने ग्रहे गतकालः । अधिके गम्यकाल इति भावार्थः । इदमग्रे वक्ष्यते ॥

अत्रोदाहरणम्—सं. १९३४ वर्षे आश्विन सुदि १५ गुरौ अर्धरात्रसमये सायनौ रविशुक्रौ साधितौ । रविः ६।२।२९।१० । भुक्तिः५९।२८ शुक्रः ५।१८।३२।० । भुक्तिर्वक्रिता २४।४२ रव्यंशो प्राक् क्षितिजोपरिस्थिते मकराननं चतुरुत्तराधिकशते १०४ लग्नं तत्र चिह्ने कृते शुक्रोदयवशान्मानमहत्त्वं मानमहत्त्वेऽष्टौ कालांशास्तान् पूर्वचिह्नात्प्राक् पृष्ठभागे गणयित्वा मकराननं स्थाप्यम् । तत्र जाताः १६६ भागा एवं कृते प्राक्कुजे कन्यालग्नं सायनं ५।२४ उपविष्टं एतत् शुक्रस्याक्षसंपंग्युदयाख्यं लग्नमुच्यते । लग्नशुक्रयोरंतरं ५।० भागादिकं च सवर्णितं ३०० वक्रत्वाद्रविशुक्रभुक्तियोगेन ८४ भक्तं ततो लब्धो दिनादिकालः ३।३४।१७ यदि

---

१ "स्ववपुर्मानं हस्तत्रययुक्तं" इति पाठांतरम् ख. ग. पुस्तके ।

लग्नादूनो ग्रहस्तदा गतकालः यदि लग्नाधिकस्तदैष्य इति गते ३।३४।१७ मिश्रांत् ४५।५ एवं रूपाद्विशोधिते तत्राश्विन सु० ११ सोमे उदयात् घटी १० प. ४८ समये शुक्रोदयो जात इति सिद्धम् ॥

" अथ यंत्रेण भौमादीनामस्तज्ञानम् " ।

इष्टेऽहनीष्टस्य खगस्य चास्तकाले गृहीत्वोडुभवोन्नतांशान् ॥
धिष्ण्याननं तेषु निवेश्य विंद्याद्भुजे परेऽभीष्टखगास्तलग्नम् ६१
ततोऽकयित्वा मकरास्यमंशोर्भागं निधायापरभूजभागे ॥
पुनर्मृगाग्रे प्रविधाय चिह्नं चिह्नद्वयस्यांतरगान् विभागान् ॥६२॥
कालांशकैरिष्टखगस्य हीनान् कृत्वाथ शेषं विभजेत्पुरावत् ॥
रवेः खगश्चेदधिकस्तदैष्यकालो भवेद्धीनतरे गतोऽस्मिन् ॥ ६३ ॥

एषां व्याख्या ॥ इष्टदिने इष्टग्रहस्यास्तसमये इष्टनक्षत्रोन्नतांशान् ज्ञात्वा तस्य नक्षत्रस्य चंचुं तेषु उन्नतांशेषु निवेश्यापरक्षितिजस्थं इष्टग्रहस्यास्तलग्नं विंद्यात् जानीयात् । ततो मकराननमंकयित्वांशोः सूर्यस्य भागमंशमपरभुजे निवेश्य पुनर्मृगानने चिह्नं कृत्वा चिह्नद्वययोः पूर्वापरचिह्नयोरंतरोद्भवानंशानिष्टग्रहस्य कालांशकैर्विहीनान्कृत्वाथ शेषं पुरावद्विभजेत् । रवेश्चेदधिको ग्रहो भवति तदा एष्यकालः । अथ चेद्धीनो भवति तदा गतकालः ॥

अत्रोदाहरणम्—संवत् १४२४ वर्षे आश्विन वदि ३० गुरौ अर्धरात्रसमये स्फुटौ रविशुक्रौ यंत्रेण साधितौ रविः सायनः । ५।१८।५४ । भुक्तिः ५८।४० । शुक्रः ५।२६।४६ भुक्तिर्ऋणरूपा २७।३५ तत्कालशुक्रास्तसमये श्रवणनक्षत्रोन्नतांशाः ६० प्राच्याः । तत्र नक्षत्राननं समानीते अपरकुजे शुक्रस्यास्तलग्नं सायनं ५।२७ वर्तते मकराननं तु ३५७ उपरि लग्नं वर्तते तत्र चिह्नं कृत्वा रव्यंशमपरकुजे निधाय मकरास्यं ३५५ उपरि लग्ने सति चिह्नद्वयांतरे ११२ शुक्रस्य कालांशाः ९ पात्यंते यहुरवास्तं पतति तद्भ्रागांस्तेयमेवांतरं सवर्ण्य षष्ट्याप्त भुक्तियोगेन ८६।१५ विभज्य लब्धो दिनादिकालः १।२४।४२ यदि रवेरधिको ग्रहस्तदैष्यकालः । हीनश्चेद्गतकालः । अत्रैष्यकालः १।२४।४२ एष्यघटिमिश्रः ४५ मध्ये योज्यते । जातं २।१०।७ पूर्वावता आश्विन सुदि २ शनिदिने घटि १० पलानि ७ समये शुक्रास्तः पश्चिमे भविष्यति ॥

परःशतं संतु कवीश्वराणां स्वार्थोपपत्त्यै गणितप्रबंधाः ॥
अस्माकमेतत्किल केवलाय परोपकाराय विधानमत्र ॥ ६४ ॥

ग्रंथेऽस्मिन् यंत्रराजस्य गंभीरेंऽभोनिधाविव ॥
दुर्बुद्धयो निमज्जंति कुग्राहपरिपीडिताः ॥ ६५ ॥
गुरूपदेशं प्रवलं पानपात्रमिवाश्रिताः ॥
सद्बुद्धयस्तरंत्येव वितत्य गणितं पदम् ॥ ६६ ॥
अभूद्भृगुपुरे वरे गणकचक्रचूडामणिः
कृती नृपतिसंस्तुतो मदनसूरिनामा गुरुः ॥
तदीयपदशालिना विरचिते सुयंत्रागमे
महेन्द्रगुरुणोद्धृताजनि विचारणा यंत्रजा ॥ ६७ ॥

स्पष्टार्थः ॥

श्रीपीरोजनृपेंद्रसर्वगणकैः पूज्यो महेंद्रप्रभु-
र्जातः सूरिवरस्तदीयचरणांभोजैकभृंगप्रभुता ॥
सूरिश्रीमलयेंदुना विरचितेऽस्मिन्यंत्रराजागम-
व्याख्याने प्रविचारणादिकथनाध्यायोऽगमत्पंचमः ॥ ५ ॥
इति श्रीयंत्रराजागमे विचारणाध्यायः पंचमः ॥ ५ ॥

विद्येयं महती प्रोक्ता गहने गणितागमे ।
कुशिष्याय कृतघ्नाय दुष्टायैव न दीयते ॥ १ ॥
श्रीयंत्रराजोपनिपद्वियण्णा कंठे सतां मौक्तिकमालिकेव ।
तनोति शोभां परमां गुणाढ्यान् परीक्षकांल्लोकगुरुत्वं नयंती ॥ २ ॥
सूर्याचंद्रमसौ यावद्दीपायेते जगद्गृहे ।
ग्रंथोऽयं यंत्रराजस्य तावन्नंद्याद् गुरूदितः ॥ ३ ॥

श्रीः ।

यन्त्रशिरोमणिः ।

श्रीविघ्नेशपदारविन्दयुगलं नत्वा सुसिद्धिप्रदं
विघ्नाद्योघविमर्दनैकचतुरं सत्यं परं दैवतम् ॥
वागीशां च पृथक् खगान् रविमुखान् ब्रह्मेशलक्ष्मीधरान्
ब्रूते यन्त्रशिरोमणिं सुविशदं विश्रामसंज्ञः स्फुटम् ॥ १ ॥

यन्त्रात्सर्वं ज्ञायते भूमिखस्थं स्पष्टाद्यं वै भग्रहाणां तथैव
नानायंत्रैरन्वितं ये वदन्ति तेषां दिव्यं ज्ञानभाण्डं करस्थम् ॥२॥

ते ते ग्रन्थभरा न सन्ति किमहो ये खर्वगर्वोद्धतैः
सम्बद्धा गणकोत्तमैः प्रतिगृहं कालस्य विज्ञप्तये ॥
किन्तु क्वापि हि कालबोधनकरं कुत्रापि लग्नादिकं
नो स्पष्टादि दिवौकसां स्फुटतरं ज्ञानं तदत्रोच्यते ॥ ३ ॥

चलन्ति खेटा हि पितामहाद्यैः प्रोक्ताश्च कालेन हि किंचिदेव ॥
तज्ज्ञापनार्थं हि पितामहेन वेधाय यंत्रा विविधाः कृता वै ॥ ४ ॥

ये यन्त्रसिद्धाः खचराः स्फुटास्ते फलप्रदा भूस्थितमानवानाम् ॥
वेधोत्थसिद्धान्तजयोर्वियोगं तदेव बीजं परिकल्पनीयम् ॥ ५ ॥

वेधोत्थखेटाः खलु दृक्पथस्थाः शुभाशुभव्यक्तिकराः सवादौ ॥
पुंसां हि तज्ज्ञानकरं सुबोधं यन्त्रेश्वरं सम्प्रति कीर्तयामः ॥ ६ ॥

अथ शङ्कुयन्त्रमाह—

शङ्कुः शिवो भा प्रकृतिस्वरूपा ताभ्यां समुत्थं भखगोद्भवं यत् ॥
ज्ञानं समग्रं हि तदेव चिन्त्यं पुनः पुनः प्रौढधियादरेण ॥ ७ ॥

शङ्कुर्धातुभवः सुदारुजनितो वा दन्तिदन्तोद्भवः
सूच्यग्रः सरलः सुवृत्तसहितो मूले पृथुस्तुंगकः ॥
पण्नंदा ९६ गुलसंमितैरविलवैः क्लृप्तो विधेयो बुधै-
स्तुंगस्यांगलवेन विस्तृततलस्तत्केन्द्रचिह्नान्वितः ॥ ८ ॥
पट्टीं धातुमयीं विधाय सरलां शंकंगुलैरङ्कितां
तुल्यैर्द्वादशभिस्तदादिवलयं कार्यं चतुर्द्वाङ्कितम् ॥
तस्याप्यादिलवं शरेंदुलवकैर्युक्त्या समं चांकयेत्
छायाग्रावधि चांगुलादिकमितिं सैकां नराङ्का वदेत् ॥ ९ ॥
समीकृतेऽम्ब्वादिभिरुत्तमस्थले सुधाप्रलिप्ते सुदृढं विधेयम् ॥
शङ्कोस्तलव्यासदलेन वृत्तं तन्मध्यगं शङ्कुतलं यथा स्यात् ॥१०॥
स्थाप्यस्तथा शंकुवरस्तथान्यद्द्विपादशङ्कुप्रमितं हि वृत्तम् ॥
तद्द्विभवाङ्काच नराग्रयातैः सपादशङ्कुप्रमितैश्चतुर्भिः ॥ ११ ॥
यष्ट्यादिकैः शङ्कुसमत्वमादौ विलोकनीयं विविधैः प्रकारैः ॥
तस्मिन् दिने भाकृशतां प्रपद्य वृद्धोन्मुखी यत्र तदग्रचिह्नात् १२
केन्द्रोपरिस्थं हि यदत्र सूत्रं याम्योत्तरं तद्भवमत्स्यतः स्यात् ॥
पूर्वापरां दिक्प्रभवां विदध्याद्रेखां दृढां शङ्कुजकेन्द्रमध्यात् १३
दीर्घां सूक्ष्मतरां मुहुः सुगणकैर्दिक्साधनं प्रस्फुटं
कार्यं भास्करतोऽपि वा हिमकराद्वान्यैः प्रकारान्तरैः ॥
छायाग्रं हि यमोत्तराख्यदिशिजां रेखां यदा संविशेत्
मध्यस्थं हि तदा तदेव खचरं छायापि सा मध्यजा ॥१४॥

अथ ज्योत्पत्तिः—

त्रिज्यामानं शंकुमाने प्रकल्प्य यावत्तावच्छंकुमानेन वृत्तम् ॥
केन्द्रे कृत्वा भांशकैरङ्कयित्वा प्रत्यंशज्या सूत्रपाताद्विधेया ॥१५॥
त्रिज्यातुल्यैश्चांशकैर्युक्तपट्ट्या मित्वा प्रत्यंशज्यका स्थापनीया ॥
तद्वत्स्थाप्या खांकभागाद्विलोमप्रत्यंशज्या चक्रतुर्याशकानाम् १६

अथात्र विंशत्यधिकशतप्रमितां त्रिज्यां प्रकल्प्य प्रत्यंशानवति-
भागानां क्रमज्या तथोत्क्रमज्याः समानीय स्थापिताः ॥
क्रमज्येयं सान्तरा—

०	१	२	३	४	५	६	७	८	९
०	२	४	६	८	१०	१२	१४	१६	१८
०	५	११	१६	२२	२७	३२	३७	४२	४६
०	४०	१६	५०	१४	३०	३६	२८	२	२०
२	२	२	२	२	२	२	२	२	२
५	५	५	५	५	५	४	४	४	३
४०	३६	३४	२४	१६	६	५२	३४	१८	५६

१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८
२०	२२	२४	२६	२९	३१	३३	३५	३७
५०	५३	५६	५९	१	३	४	५	४
१६	५०	५८	३८	५०	३०	३६	४	५६
२	२	२	२	२	२	२	१	१
३	३	२	२	१	१	०	५९	५९
३४	८	४०	१२	४०	६	२८	५२	१०

१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७
३९	४१	४३	४४	४६	४८	५०	५२	५४
४	२	०	५७	५३	४८	४२	३६	२८
६	३२	१६	१२	१८	३०	५२	१६	४४
१	१	१	१	१	१	१	१	१
५८	५७	५६	५६	५५	५४	५३	५२	५१
२६	४४	५६	६	१२	२२	२४	२८	२८

२८	२९	३०	३१	३२	३३	३४	३५	३६
५६	५८	६०	६१	६३	६५	६७	६८	७०
२०	१०	०	४८	३५	२१	६	४९	३२
१२	३८	०	१६	२६	२४	१२	४४	२
१	१	१	१	१	१	१	१	१
५०	४९	४८	४७	४५	४४	४३	४२	४१
२६	२२	१६	१०	५०	१८	३२	१८	१

३७	३८	३९	४०	४१	४२	४३	४४	४५
७२ १३ ४	७३ ५२ ४६	७५ १ ६	७७ ८ ४	७८ ४३ ३८	८० १७ ४४	८१ ५० २२	८३ २१ ३२	८४ ५१ ८
१ ३९ ४२	१ ३८ २०	१ ३६ ५८	१ ३५ ३४	१ ३४ ६	१ ३२ ३८	१ ३१ १०	१ २९ २६	१ २८ ६

४६	४७	४८	४९	५०	५१	५२	५३	५४
८६ १९ १४	८७ ४५ ४४	८९ १० ३८	९० ३३ ५४	९१ ५५ ३०	९३ १५ २६	९४ ३३ ४०	९५ ५० १०	९७ ४ ५४
१ २६ ३०	१ २४ ५४	१ २३ १६	१ २१ ३६	१ १९ ५६	१ १८ १४	१ १६ ३०	१ १४ ४४	१ १२ ५८

५५	५६	५७	५८	५९	६०	६१	६२	६३
९८ १७ ५२	९९ २९ ४	१०० ३८ ३६	१०१ ४५ ५६	१०२ ५१ ३६	१०३ ५५ २२	१०४ ५७ १६	१०५ ५६ १४	१०६ ५५ १४
१ ११ १२	१ ९ २२	१ ७ ३०	१ ५ ४०	१ ३ ४९	१ १ ५४	० ५९ ५८	० ५८ ०	० ५६ ६

६४	६५	६६	६७	६८	६९	७०	७१	७२
१०७ ५१ २०	१०८ ४५ २४	१०९ ३७ ३२	११० २७ ३८	१११ १५ ४४	११२ १ ४६	११२ ४५ ४८	११३ २० ४७	११४ ७ ३६
० ५४ ४	० ५२ ८	० ५० ६	० ४८ ६	० ४६ २	० ४४ २	० ४१ ५६	० ३९ ५२	० ३७ ४४

७३	७४	७५	७६	७७	७८	७९	८०	८१
११४	११५	११५	११६	११६	११७	११७	११८	११८
४५	२१	५४	२६	५५	२२	४७	१०	३१
२०	६	४०	८	२८	४०	४२	३८	२२
०	०	०	०	०	०	०	०	०
३५	३३	३१	२९	२७	२५	२३	२०	१८
४६	३४	२८	२०	१२	२	५६	४४	३४

८२	८३	८४	८५	८६	८७	८८	८९	९०
११८	११९	११९	११९	११९	११९	११९	११९	१२०
४९	६	२०	३२	४२	५०	५५	५८	०
५६	२०	३४	३८	२८	८	३९	५४	०
०	०	०	०	०	०	०	०	०
१६	१४	१२	९	७	५	३	१	०
२४	१४	४	५०	४०	२८	१८	६	०

शाकमज्या सान्तरा—

०	१	२	३	४	५	६	७	८	९
०	०	०	०	०	०	०	०	१	१
०	१	४	९	१७	२७	३९	५३	१०	२८
०	६	२४	५२	३१	१२	२६	४०	४	३८
०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१	३	५	७	९	१२	१४	१६	१८	२०
६	१८	२८	४०	५०	४	१४	२४	३४	४४

१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८
१	२	२	३	३	४	४	५	५
४९	१२	३७	४	३३	५	३८	१४	५२
४२	१८	२०	३२	५२	२०	५४	४०	२४
०	०	०	०	०	०	०	०	०
२२	२५	२७	२९	३१	३३	३५	३७	३९
५६	२	१२	२०	२८	३४	४६	४४	५२

૧૯	૨૦	૨૧	૨૨	૨૩	૨૪	૨૫	૨૬	૨૭
૬	૭	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩
૩૨	૧૪	૫૮	૪૪	૩૨	૨૨	૧૪	૮	૪
૧૬	૧૨	૧૪	૧૬	૨૨	૨૮	૩૬	૪૦	૪૬
૦	૦	૦	૦	૦	૦	૦	૦	૦
૪૧	૪૪	૪૬	૪૮	૫૦	૫૨	૫૪	૫૬	૫૮
૪૬	૨	૨	૬	૬	૮	૪	૬	૦

૨૮	૨૯	૩૦	૩૧	૩૨	૩૩	૩૪	૩૫	૩૬
૧૪	૧૫	૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦	૨૧	૨૨
૨	૨	૪	૮	૧૪	૨૧	૩૦	૪૨	૫૫
૪૬	૪૪	૩૮	૨૪	૪	૩૪	૫૬	૮	૬
૦	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧
૫૯	૧	૩	૫	૭	૯	૧૧	૧૨	૧૪
૫૮	૫૪	૪૬	૪૦	૩૦	૨૨	૧૨	૫૮	૪૪

૩૭	૩૮	૩૯	૪૦	૪૧	૪૨	૪૩	૪૪	૪૫
૨૪	૨૫	૨૬	૨૮	૨૯	૩૦	૩૨	૩૩	૩૫
૯	૨૬	૪૪	૮	૨૬	૪૯	૧૪	૪૦	૮
૫૦	૨૦	૩૪	૪૦	૬	૨૨	૧૬	૪૬	૫૨
૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧
૧૬	૧૮	૧૯	૨૧	૨૩	૨૪	૨૬	૨૮	૨૯
૩૦	૨૪	૫૬	૩૬	૧૬	૫૪	૩૦	૬	૩૬

૪૬	૪૭	૪૮	૪૯	૫૦	૫૧	૫૨	૫૩	૫૪
૩૬	૩૮	૩૯	૪૧	૪૨	૪૪	૪૬	૪૭	૪૯
૩૮	૯	૪૨	૧૬	૫૧	૨૮	૭	૪૬	૨૭
૨૮	૩૮	૧૬	૨૨	૫૬	૫૪	૧૪	૫૬	૫૮
૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧
૩૧	૩૨	૩૪	૩૫	૩૬	૩૮	૩૯	૪૧	૪૨
૧૦	૩૮	૬	૩૪	૫૮	૨૦	૪૨	૨	૧૮

५५	५६	५७	५८	५९	६०	६१	६२	६३
५१ १० १६	५२ ५३ ४८	५४ ३८ ३६	५६ २४ ३४	५८ ११ ४४	६० ० ०	६१ ४९ २२	६३ ३९ ४८	६५ ३१ १६
१ ४३ ३२	१ ४४ ४८	१ ४५ ५८	१ ४७ १०	१ ४८ १६	१ ४९ २२	१ ५० २६	१ ५१ २८	१ ५२ २८

६४	६५	६६	६७	६८	६९	७०	७१	७२
६७ २३ ४४	६९ १० ८	७१ ११ ३०	७३ ६ ४२	७५ २ ४८	७६ ५९ ४४	७८ ५७ २८	८० ५५ ५४	८२ ५५ ४
१ ५३ २४	१ ५४ २२	१ ५५ १२	१ ५६ ६	१ ५६ ५६	१ ५७ ४४	१ ५८ २६	१ ५९ १०	१ ५९ ५२

७३	७४	७५	७६	७७	७८	७९	८०	८१
८४ ५४ ५६	८६ ५५ २४	८८ ५६ ३०	९० ५८ १०	९३ ० २२	९५ ३ २	९७ ६ १०	९९ ९ ४४	१०१ १३ ४०
२ ० २८	२ १ ६	२ १ ४०	२ २ १२	२ २ ४०	२ ३ ८	२ ३ ३४	२ ३ ५६	२ ४ १८

८२	८३	८४	८५	८६	८७	८८	८९	९०
१०३ १७ ५८	१०५ २२ ३२	१०७ २७ २४	१०९ ३२ ३०	१११ ३७ ४६	११३ ४३ १०	११५ ४८ ४४	११७ ५४ २०	१२० ० ०
२ ४ ३४	२ ४ ५२	२ ५ ६	२ ५ १६	२ ५ २४	२ ५ ३४	२ ५ ३६	२ ५ ४०	- -

अथज्यानयनम्—

कलादिकं चेल्लवकादधः स्या-
त्तदन्तरघ्नं खरसैर्विभक्तम् ॥
लब्धेन युक्ता हि तदूर्ध्वगा ज्या
तथा विलोमापि हि सिंजिनी स्यात् ॥ १७ ॥

अथ ज्यातः धनु साधनम्—

संशोध्य जीवां ह्यवशेषकं यत् षड्घ्नाहतं तद्विवरेण भक्तम् ॥
लब्धैः कलाद्यैः सहितास्तदूर्ध्वलवाःस्फुटाश्चापलवा भवन्ति ॥१८॥

अथ यन्त्रेण विरश्मिग्रहनक्षत्रादीनां छायाज्ञानं तथा मध्यनतांशज्ञानं तथा नक्षत्रायज्ञानमाह—

पात्रं धातुभवं च नातिविततं वृत्तं समंबुधैः ।
कार्यं वेदयवोच्चकं हि परिधौ द्वारं यवार्धोन्नतम् ॥
मूलाद्वेदयवोदरैश्च विततं सत्तोयपूर्णं बुधैः
तद्द्वाराग्रगतं विरश्मिखचराद्यं प्रस्फुटं दृश्यते ॥ १९ ॥
दृष्ट्वा ग्रग्रगया यथा विरचयेत्ता सौम्ययाम्याह्वये
सूत्रे मध्यभवे सदा जलमुखात्केन्द्रावधिर्भा भवेत् ॥
अस्तात्तोयभवाहता ध्रुवभवा भा त्रिज्यया १२० चोद्धृता
भाकर्णेन हि तद्धनुःस्फुटतरा लंबांशकाख्यांकतः ॥ २० ॥
शोध्यास्तेऽक्षलवा भवन्ति हि निजास्त्रिज्यार्कघाताद्धृतात्
कर्णः स्वाक्षगुणेन नृश्रुतिभवाद्वर्गांतराद्यत्पदम् ॥
सा ज्ञेया ध्रुवभा सदोदयभतोऽप्येवं नतांशाश्च ये
ह्यूर्ध्वाधःप्रभवास्तदंतरदलाढ्या ऊर्ध्वनतांशकाः॥ २१ ॥
सांकच्युताः स्वाक्षलवा भवन्ति वा यद्वमाणेन हि तुर्यकेण ॥
सदोदयर्क्षोन्नतभागकाश्च मध्योद्भवाश्चोर्ध्वगतास्तथाधः ॥ २२ ॥
तदंतरार्धेन युतास्त्वधःस्थाः स्वाक्षांशकाः स्पष्टतरा भवन्ति ॥

अथ परमोन्नतभागतः परमोन्नतांशानयनम्—

मध्योद्भवा भा तरणेर्विलोक्या यावत्क्षयत्वं परमं व्रजेद्धि ॥२३॥

૧૯	૨૦	૨૧	૨૨	૨૩	૨૪	૨૫	૨૬	૨૭
૭	૭	૪	૮	૮	૯	૯	૧૦	૧૦
૨૯	૫૧	૧૪	૩૭	૫૯	૨૧	૪૪	૬	૨૭
૨	૫૩	૩૬	૧૧	૩૬	૫૫	૪	૩	૫૪
૦	૦	૦	૦	૦	૦	૦	૦	૦
૨૨	૨૨	૨૨	૨૨	૨૨	૨૨	૨૧	૨૧	૨૧
૫૧	૪૩	૩૫	૨૫	૧૯	૯	૫૯	૫૧	૩૯

૨૮	૨૯	૩૦	૩૧	૩૨	૩૩	૩૪	૩૫	૩૬
૧૦	૧૧	૧૧	૧૧	૧૨	૧૨	૧૨	૧૩	૧૩
૪૯	૧૧	૩૨	૫૩	૧૪	૩૫	૫૫	૧૫	૩૬
૩૩	૩	૨૨	૨૮	૧૫	૯	૪૦	૫૯	૪
૦	૦	૦	૦	૦	૦	૦	૦	૦
૨૧	૨૧	૨૧	૨૦	૨૦	૨૦	૨૦	૨૦	૧૯
૩૦	૧૯	૬	૫૦	૪૪	૩૧	૧૯	૫	૫૧

૩૭	૩૮	૩૯	૪૦	૪૧	૪૨	૪૩	૪૪	૪૫
૧૩	૧૪	૧૪	૧૪	૧૫	૧૫	૧૫	૧૬	૧૬
૫૫	૧૫	૩૪	૧૪	૧૩	૩૧	૫૦	૮	૨૬
૫૫	૩૯	૫૯	૫	૧	૪૪	૨	૯	૧
૦	૦	૦	૦	૦	૦	૦	૦	૦
૧૯	૧૯	૧૯	૧૮	૧૮	૧૮	૧૮	૧૭	૧૭
૩૫	૨૦	૭	૫૫	૫૩	૧૮	૭	૫૨	૩૩

૪૬	૪૭	૪૮	૪૯	૫૦	૫૧	૫૨	૫૩	૫૪
૧૬	૧૭	૧૭	૧૭	૧૭	૧૮	૧૮	૧૮	૧૮
૪૩	૦	૧૭	૩૪	૫૦	૬	૨૨	૩૮	૫૩
૩૪	૪૮	૪૯	૨૯	૫૦	૫૩	૩૮	૨	૬
૦	૦	૦	૦	૦	૦	૦	૦	૦
૧૭	૧૭	૧૬	૧૬	૧૬	૧૫	૧૫	૧૫	૧૪
૧૪	૧	૪૦	૨૦	૩	૪૫	૨૪	૪	૪૪

५५	५६	५७	५८	५९	६०	६१	६२	६३
१९	१९	१९	१९	२०	२०	२०	२०	२०
७	२२	३६	५०	३	१६	२८	४१	५३
५०	१५	१९	२	२०	२०	५७	११	१
०	०	०	०	०	०	०	०	०
१४	१४	१३	१३	१३	१२	१२	११	११
२५	४	४३	१८	०	३७	१४	५०	२८

६४	६५	६६	६७	६८	६९	७०	७१	७२
२१	२१	२१	२१	२१	२१	२२	२२	२२
४	१५	२६	३६	४६	५५	४	१३	२१
२९	३५	१०	३४	२७	५४	५९	३७	५३
०	०	०	०	०	०	०	०	०
११	१०	१०	९	९	९	८	८	७
६	४५	२४	५३	२७	५	३८	१६	४९

७३	७४	७५	७६	७७	७८	७९	८०	८१
२२	२२	२२	२२	२२	२३	२३	२३	२३
२९	३७	४४	५०	५६	२	७	१२	१६
४२	५	१	३२	३५	१४	२७	१४	३२
०	०	०	०	०	०	०	०	०
७	६	६	६	५	५	४	४	३
३३	५६	३१	३	३९	१३	४७	१८	५३

८२	८३	८४	८५	८६	८७	८८	८९	९०
२३	२३	२३	२३	२३	२३	२३	२३	२३
२०	२३	२६	२९	३१	३२	३४	३४	३५
२५	५०	४६	१८	२२	५८	५	४७	०
०	०	०	०	०	०	०	०	०
३	२	२	२	१	१	०	०	०
२५	५६	३२	४	२६	७	४२	१३	०

अथेष्टदिने मध्यच्छायातो नतांशक्रांत्यंशयोरानयनम्—

एवं खमध्यस्थनतांशकाश्च तथापमांशाः सुधिया प्रसाध्याः ॥
दिने दिने चेष्टदिने यथेष्टं प्रत्यंशजाः क्रांतिलवाः प्रसाध्याः ॥२८॥

प्रत्यंशजा ज्या परमापमांशज्यया हता चान्त्यगुणेन भक्ता ॥
लब्धस्य चापप्रतिभागकस्य क्रान्तेर्लवा वा परिसाधनीयाः ॥२९॥

अथ चन्द्रादीनां परमक्रांतिज्ञानमाह—

एवं हि चंद्रादिकखेचराणां खमध्यभातोऽपि परापमांशाः ॥
तथैव भानां परमोनवृद्धभाभूतनम्रांशकजाः स्फुटास्ते ॥ ३० ॥

अथाक्षांशज्ञानेऽक्षप्रभानयनम्—

त्रिज्यार्कघातो निजलंबभागगुणेन भक्तः पलकर्णकः स्यात् ॥
तद्वर्गतुर्वर्गवियोगमूलं पलप्रभा स्याद्विपुवद्दिनार्द्धे ॥ ३१ ॥
अक्षप्रभातोऽपि नतांशका ये तेऽक्षांशकास्ते विषये भवंन्ति ॥
देयाक्षभा शंकुजकेन्द्रतश्च सौम्ये विभागे हि तदग्रचिह्नम् ॥३२॥
अक्षाह्वयैवं परिचिंतनीयं तस्मात्प्रपुष्टा यदि मध्यभा स्यात् ॥
गोलस्तु याम्यस्त्वपरोऽन्यथा वै तुल्ये तदादिस्तरणे सदैवम् ३३

अथ मध्यच्छायोद्भवक्रान्त्युत्पन्नभुजात्स्पष्टसूर्यानयनम्—

मध्यप्रभोत्थापमजीवया घ्नी त्रिज्या परक्रान्तिगुणेन भक्ता ॥
तच्चापजांशाःखगुणैर्विभक्ता माध्योभुजोऽर्कस्य परिस्फुटः स्यात्३४
एवं द्वितीये दिवसे प्रसाध्यो भुजो यदा पूर्वभुजाधिकः स्यात् ॥
भुजेतिसूर्यः खलु सौम्यगोले याम्ये रसाढ्योऽन्यभुजोनकश्चेत् ३५
भुजोनपङ्क्तं तरणिः स्फुटः स्यात्सौम्येऽथ याम्येऽर्कभतश्च्युतः सः ॥
भुजान्तरं स्पष्टतरा गतिः स्यादेवं प्रसाध्या प्रतिवारजाता ॥ ३६ ॥
यावद्भचक्रभ्रमणं करोति तदन्तरालप्रभवादिना ये ॥
सौराब्दमानं सकलं पुनश्च मध्याब्दमानं खलु मध्यगत्या ॥३७॥
पराधिकोनयोर्गत्योर्योगार्धं मध्यमा गतिः ॥
ततोऽनुपाततो ज्ञेया भगणाः कल्पजाः स्फुटाः ॥ ३८ ॥

परमोनगतिर्यत्र तत्र मध्यसमः स्फुटः ॥
तदर्कस्तद्दशं ज्ञेयं मन्दोच्चं राशिपूर्वकम् ॥ ३९ ॥

यदा मध्यसमा भुक्तिस्तदा मध्यस्फुटार्कयोः ॥
अन्तरांशकजा जीवा ज्ञेया सान्त्यफलज्यका ॥ ४० ॥
चक्रे खेटाः स्पष्टगत्या व्रजन्ति तस्मात्स्पष्टा यंत्रसिद्धाः खगेंद्राः ॥
दुःसाध्यास्ते सर्वथा मानवानां पूर्वैर्यंत्रान्मध्यतुंगादिकाश्च ॥४१॥

युक्त्या कृत्स्नाः स्थापिता भास्कराद्यैः
स्वे स्वे तंत्रे स्पष्टताज्ञाप्रनार्थम् ॥
तस्मात् यंत्रान्मध्यतुंगादिकानां
स्पष्टं ज्ञानं किंचिदुक्तं मयात्र ॥ ४२ ॥

अथरवेर्मन्दोच्चगतिज्ञानमाह—

मध्यस्पष्टसमे भानौ मध्यभुक्तिं नियोजयेत् ॥
तस्याग्रिमदिनस्पष्टसूर्ययोरन्तरं फलम् ॥ ४३ ॥
तज्ज्या त्रिज्याहता भक्ता फलं प्रांतज्यया ततः ॥
तच्चापलवका ज्ञेया बुधैः केन्द्रभवा गतिः ॥ ४४ ॥
मध्यगत्याधिकोने वै युतोना मध्यमागतिः ॥
भवेदुच्चगतिश्चैवं चन्द्रादीनां प्रसाधयेत् ॥ ४५ ॥

अथ केन्द्रतो मन्दफलानयनम्—

उच्चोनखचरं केन्द्रं तद्दोर्ज्यान्त्यफलज्यया ॥
हता चान्त्यज्यया भक्ता लब्धं चापफलांशकाः ॥ ४६ ॥
धटमेपादिके स्वर्णं कार्यं मन्दस्फुटो भवेत् ॥

अथापनांशपरिगति —

स्पष्टे मध्यसमो भानुर्यस्मिन् मध्यंदिने भवेत् ॥ ४७ ॥
तदादिदिवसादग्रे खषड्राम ३६० मिते दिने ॥
मध्यगत्यानुपातोत्थमध्यात्स्पष्टं प्रसाधयेत् ॥ ४८ ॥
अन्यं छायोद्भवं कृत्वा तयोर्यच्चांतरं भवेत् ॥
छायोद्भवेऽधिकोने स्यान्मध्योत्थं स्वर्णसंज्ञकम् ॥ ४९ ॥

मध्यगत्या हृताचक्रकलाद्यं वासरादिकम् ॥
तद्वर्जमानं विहितं विवरघ्नं विभाजितम् ॥ ५० ॥
खषड्रामै ३६० अलांशस्य गतिर्वर्षोद्भवा भवेत् ॥
या स्पष्टमध्ययोर्वर्षमानयोर्विवराद् गतिः ॥ ५१ ॥
मध्यमाब्दानुपातेन कल्पाब्दाः कल्पवासराः ॥
कल्पादिवारतः सिद्धा मध्यादिष्टदिने स्फुटम् ॥ ५२ ॥
कृत्वान्ययंत्रतः स्पष्टं तयोर्यद्विवरं भवेत् ॥
अयनांशाः स्फुटास्ते च धनर्णाश्चाधिकोनके ॥ ५३ ॥
कल्पसिद्धाद्युधैरवं प्रतिवर्षं प्रसाधयेत् ॥
पूर्ववर्षाद्यदा न्यूनास्तदा पूर्वोद्भवायनाः ॥ ५४ ॥
परमास्ते तु विज्ञेयाः कल्पे कल्पानुपाततः ॥
परायनभवं ज्ञानं बहुभिर्वत्सरैर्भवेत् ॥ ५५ ॥
इदं दिव्यभवं ज्ञानं योगिनां दीर्घजीविनाम् ॥
अतींद्रियाणां साध्यं यत्तदेव प्रकटीकृतम् ॥ ५६ ॥

अथ रव्यादीनां यंत्रसिद्धकोटयुपरि स्वाहोरात्रानयनं तथा
दिनार्धरात्र्यर्द्धयोरानयनम्—

क्रान्त्यूनशून्यांक ९० मितस्य या ज्या
द्युज्यापमज्याक्षगुणेन निघ्नी ॥
लंबज्ययाप्ता क्षितिसंज्ञिता सा
त्रिज्याहता द्युज्यकया विभक्ता ॥ ५७ ॥
तच्चापजांशाश्च खचन्द्रनिघ्नाः
पलात्मकं क्रांतिजदिक् चरं स्यात् ॥
निजोदयघ्ना खखसर्पचंद्रै १८००-
र्भक्ता गतिस्तच्चरणेन युक्ता ॥ ५८ ॥
पंचेंदुनाड्यश्चरनाडिकाभिर्युक्ता विहीना दिनरात्रिखंडे ॥
याम्ये विलोमं हि निजोदयाय व्यक्षोदयस्यानयनं ब्रुवेऽद्य ॥५९॥

एकद्विरामाख्यभजाः पृथक्स्थास्त्रिभद्युमौर्व्यार्धहता विभक्ताः ॥
स्वद्युज्यया तत्प्रभवाणि यानि चापानि तानीह दशाहतानि ६०
क्रमादधोधः परिशोधितानि
मेषात्रिरक्षे द्युदया भवन्ति ॥
सत्र्यंशयुक्ता गजसप्तदस्राः २७८।२०
सपट्लवा गोनयदस्रकाश्च २९९।१० ॥ ६१ ॥
सार्धा द्विदंताश्च ३२२।३० पयोत्पथस्थाः
स्वदेशजैर्हीनयुताश्चराख्यैः ॥
क्रमोत्क्रमस्थैः शकलैर्निजाः स्यु-
र्मेषादिषण्णां च तुलाद्विलोमम् ॥ ६२ ॥

अथेष्टच्छायातो गतेष्टनाड्यानयनम्—

अभीष्टभा कर्णहता त्रिभज्या सूर्या १२ हता शंकुगुणोहतः सः ॥
त्रिभज्यया लंबगुणेन भक्तश्छेदः सनिघ्नोऽन्त्यगुणेन भक्तः ॥६३॥
स्वद्युज्यया तद्धनुरुन्नतांशाः पङ्क्तिविभक्ता गतगम्यनाड्यः ॥
प्राक्पश्चिमार्धेऽर्कमुखादिकानामथोन्नताद्भानयनं ब्रवीमि ॥ ६४ ॥
रसाहताः स्वेष्टगतेष्टनाड्यस्तद्व्योन्नतज्यानिहता द्युमौर्व्या ॥
त्रिभज्ययाप्ता भवतीह हारो लंबज्यया भ्रस्त्रिगुणेन भक्तः ॥६५॥
स्याच्छंकुजीवा हि तया विभक्ता त्रिज्यार्कघाताद्भवतीष्टकर्णः ॥
तद्वर्गशंकु (?) कृतिजांतरालात्पदं प्रभेष्टा परिवेदितव्या ॥ ६६ ॥

अथ चन्द्रस्पष्टाज्ञानमाह—

दृष्टे दिने वा तमसि शशांकं खमध्यगं मध्यभया विचिन्त्यम् ॥
तत्कालतो वालुकतोयनाडीयंत्रेण शुद्धेन च नाडिकायाः ॥ ६७॥
इनोऽर्धनिर्गमोदयमेति यावद्विलोमतश्च घटिकाभिराभिः ॥
तात्कालिकार्काच्च निजोदयैर्यत्तत्तुल्यकं यं हिमगोः सुखं स्यात् ६८
घार्कोत्थकालाद्यदि मध्यगानां या नाडिकास्ताभिरिनाः सश्चात् ॥
धनाह्वयं यद्धि निजोदयैः स्याल्लग्नं च तेनैव [illegible]मं सुखं वै ॥ ६९ ॥

सुखाद् व्यक्षोदयैर्व्यस्तं लग्नं स्वद्युदलोन्मितैः ॥
नाडिकाभिर्भवेद्यद्वै तत्तुल्यो हिमगुः स्फुटः ॥ ७० ॥
अन्येऽपि खेटाः शशिवत्प्रसाध्यास्तथैव नक्षत्रभवाध्रुवाश्च ॥
मध्यप्रभोत्थापमभागकास्ते ध्रुवोद्भवैः क्रांतिपलैर्युतोनाः ॥ ७१ ॥
भिन्नैकदिक्के सति वाणभागत्रिभाढ्यखेटापमजीवया घ्नाः ॥
खांकच्युतापक्रमजीवयाप्ता लवा धनर्णाः खचरे विधेयाः ॥ ७२ ॥
एकान्यदिकेऽपमवाणयोस्तु तस्मात्पुनः क्रांतिशरादिकं वै ॥
मुहुर्मुहुः सद्गणकेन कार्यं यावत्स्थिरत्वं खचरादिके स्यात् ॥७३॥
एवं विदध्युर्भखगास्तथान्ये दिने दिने वै परिसाधनीयाः ॥
खेटास्तथा क्रांतिलवाः शरांशा एवं भचक्रक्रमणांतकाँश्च ॥ ७४ ॥
यस्मिन् दिने यस्य खगस्य वाणः शून्यस्तदातद्ग्रहतुल्यपातः ॥
विलोमकश्चेत्परवासरो वा ग्रहोद्भवा भाग्रभवाः परांशाः ॥ ७५ ॥
न्यूनाधिकाश्चांतकसौम्यजातास्तद्वैपरीत्ये स्वभाधिकः सः ॥
शून्याच्छरादग्रदिने शरज्यात्रिज्याहता प्रांत्यशरज्ययाप्ताः ॥७६॥
तच्चापमंशादिगतिः सपाता खगस्य चैवं हिमगोर्विशेषात् ॥
यन्मध्यगत्यादि समग्रकं तदर्कोक्तवद्वै परिचिंतनीयम् ॥ ७७ ॥
चंद्रोचपातप्रभवाश्च कल्पेऽनुपाततो वै भगणा भवंति ॥
भौमादिकानां बहुभिश्चवर्षैर्मध्यादिबोधो भवतीह पुंसाम् ॥ ७८ ॥
यदा रविर्मेपमुखं प्रपन्नस्तद्वासरे भौममुखाः प्रभोत्थाः ॥
साध्याः स्फुटास्तच्छकनामपूर्वाः पत्रे विलेख्याः खलु मूलसंज्ञाः ७९
एवं प्रसाध्याः प्रतिवर्षजाता गच्छंति यावद्धि समत्वमत्र ॥
मूलोद्भवैस्तद्विवरेऽनुपाताद्भमंडलास्ते विहृता गताब्दैः ॥ ८० ॥
मूलांकजैर्वपगतैर्ग्रहाणां मध्या चलांशैः सहिता विचिंत्याः ॥
सा संस्कृता चायनवर्षगत्या विलोमया वर्षगतिस्वतश्च ॥ ८१ ॥
कल्पेऽनुपाताद्भगणाः प्रसाध्यास्ततोऽपि मध्यागतवर्षजाताः ॥
मध्याच्चवक्रादिगतास्ततश्च मध्या विधेयाः प्रतिवारजाताः ॥ ८२ ॥

यदा हि मध्यार्कसमाः कुजेज्यमंदाश्चलांशैः सहितास्तदा ये ॥
छायोद्भवास्तद्विवरे फलांशाः पुनः पुनस्ते प्रविलोकनीयाः ॥८३॥
यावत्फलांशाः परमा भवंति भज्यांत्यसंज्ञाः स्वफले विचिंत्याः ॥
त्रिभाधिकोनेन हि मध्यमेन तुल्यं तदोचं खलु मध्यखेटात् ॥८४॥
न्यूनाधिके वै सकले ग्रहेंद्रे वा मध्यतुल्यं स्फुटखेचरश्च ॥
मध्येन तुल्यं हि तदा तदुचं फलांशकात्पूर्ववदेव भुक्तिः ॥ ८५ ॥
यदा शरः शून्यसमस्तदा यो मन्दस्फुटस्तत्सदृशो हि पातः ॥
मंदस्फुटाः स्वांत्यफलज्यकाभिः साध्या बुधैस्तेऽनुदिनं विदग्धैः ८६
मंदस्फुटात्स्पष्टखगोऽतिवृद्धस्तदा तयोर्यद्विवरं फलांशाः ॥
तज्ज्यांत्यसंज्ञाः फलपूर्वकास्ते ततोऽनुपातात्खलु केंद्रभुक्तिः ॥८७॥
विद्गुत्येज्यौ मध्यमौ नैव दृश्यौ सूर्यासन्नत्वाद्दिवा सर्वदैव ॥
सूर्यस्यास्ते घोष्मगे यातगम्यास्तच्छायातो नाडिकाःपूर्ववद्वै ॥८८॥
धनर्णकं तद् घटिकाभिरंगं निजोदयैर्भास्करतो विधेयम् ॥
तत्तुल्यकस्तत्खचरः स्फुटः स्यादेवं विधेयौ भृगुचंद्रपुत्रौ ॥८९॥
ततश्च पूर्वोदितभौमयुक्त्या वर्षादिभुक्तिः परिचिन्तनीया ॥
भौमादिकानां प्रविलोकनीयं वर्षे च वर्षे ह्युदयास्तकं हि ॥९०॥
मूलस्फुटत्वे समतां व्रजन्ति तावच यावत्प्रमिता भवन्ति ॥
तावन्मितास्तद्भगणाश्च दोष्यास्ततोऽनुपाताच्चलजा तु भुक्तिः ९१

भौमोऽकसम ७९ प्रमितैश्च वर्षै-
स्तर्काब्धि ४६ तुल्यैः शशिसंभवश्च ॥
गुरुर्गुणेभै ८३ र्भृगुजो गजैश्च ८
नंदेषु ५९ संख्यं रविनन्दनश्च ॥ ९२ ॥
स्पष्टकतां याति तथैव पर्ययाः ?
कुजादिकानां क्रमशोऽभिधास्ये ॥
दयाब्धयोऽ ४२ गाब्धि ४६ मिता नगाश्च ७
गजाश्च दस्रा २ स्त्वनुमानतिज्ञाः ॥ ९३ ॥

अथांबुयंत्रं प्रवदामि सम्यक्कालावबोधाय सतां हिताय ॥
पलैस्तु शुल्वैर्दशभिर्विधेयं पात्रं हि गोलार्धसमं सुवृत्तम् ॥ १ ॥
अर्कांगुलव्यासयुतं यथास्यात्तथा च षष्ट्यंबुपलैः प्रपूर्णम् ॥
सत्र्यंशमापत्रयनिर्मिता या वृत्ता समुद्रांगुलमानदीर्घा ॥ २ ॥
शलाकया मध्यविभागकेषु छिद्रं विधेयं सुधिया विमृश्य ॥
हेमांबुलिप्तं सकलं विधेयं ततश्च कुंडे सजले निधेयम् ॥ ३ ॥
तन्मज्जनैका घटिका विचिंत्या पुनः पुनश्चैव तथा पुनश्च ॥
सूर्योदयादन्यदिनोदयांतं चेत् षष्टितुल्या हि तदातिशुद्धम् ॥४॥
न्यूनाधिके संस्कृतरंध्रकेण शुद्धं विधेयं सुधिया सुयुक्त्या ॥
निर्वातदेशे विमले जले वै या नाडिका सातिपरिस्फुटा स्यात् ५
अथांबुयन्त्रस्य निमज्जनानि यावन्मितानीह दिनांतरे स्यात् ॥
तेनैव भक्ता खखषड्गुणाश्च लब्धांकचिह्नं हि तदेव यंत्रम् ॥ ६ ॥
तावत्पलाख्यं हि ततोऽनुपातात्सर्वत्र नाड्यः परिचिंतनीयाः ॥
तथैव युक्त्या खलु वालुकाख्यं यंत्रं विधेयं सुधियाऽऽदरेण ॥७॥
इति यंत्रशिरोमणौ शुभे परमज्ञानकरे विपश्चिताम् ॥
रचिते पुरुषोत्तमात्मना जलयंत्राख्यमणिर्द्वितीयकः ॥ ८ ॥

इति श्रीगणकचमत्चूडामणिपुरुषोत्तमात्मजेन श्रीविश्रामेण विरचिते
यन्त्रशिरोमणौ जलयंत्राख्यो मणिर्द्वितीयः ॥

श्रीविघ्नराजं मनसा विचिंत्य श्रीयंत्रराजं रचयामि रम्यम् ॥
स्वल्पं सुबोधं च सतां हिताय सिद्धांतसारं जनमोहनाय ॥ १ ॥
मात्सर्यमुत्सार्य हि यंत्रजातं दैवज्ञकैर्गर्वभराभियुक्तैः ॥
ज्ञानं मनस्तुष्टिकरं सुदिव्यं कार्यं च कार्यं पुनरेव कार्यम् ॥ २ ॥
तथा सुयंत्रेण विना न भांति ज्योतिर्विदो ज्योतिषपारगा वै ॥
नृपांगणे प्रौढरणोत्कटोऽपि शस्त्रैर्विहीनः सुभटो यथैव ॥ ३ ॥

अथ यन्त्रघटनाप्रकारः—

सुदारुजं धातुमयं च यंत्रगृहं सुवृत्तं शुभपालिकाख्यम् ॥
याम्ये विभागे शिखरं त्रिकोणं सरंध्रकं कंटकमुद्रिकाख्यम् ॥ ४ ॥

स्वदेशदेशांतरजाक्षभागसंभूतपत्रस्य गृहं तदेव ॥
कालाववोधाय च धारणाय शोभार्थमेवं रचयेत्सुयंत्रम् ॥ ५ ॥
चेत्सूक्ष्मकालाद्यववोधनेच्छा तदेकपत्रं रचयाशु रम्यम् ॥
अत्यंतविस्तारविराजमानं याम्ये किरीटादियुतं दृढं हि ॥ ६ ॥
तथा विधेयानि सुपत्रकाणि सुखेन यंत्रोदरमाविशेयुः ॥
पत्रेऽपि कार्यं खलु याम्यभागे मुखं यथा यंत्रमुखे विशेच्च ॥ ७ ॥
पत्राणि तावत्प्रमितानि यावन्मितैश्च यंत्रोदरपूरणं स्यात् ॥
भचक्रपत्रं सुदृढं तथैव पत्रोपरिस्थं सुधिया विधेयम् ॥ ८ ॥

अथ यंत्रागारांकना—

यंत्रागारे पालिवृत्ते सुवृत्तं
कृत्वा चांक्याः पश्चिनाग्रोऽस्य चक्रात् ॥
तस्याधो वै चक्रभागाः समाना-
स्तत्पृष्ठे वै त्रीणि वृत्तानि कुर्यात् ॥ ९ ॥

तस्मिन् दिगंकाः खलु याम्यभागमध्याद्भवेयुश्चतुरंशका वै ॥
तत्पश्चिमांकात् खनवोन्नतांशाः सांकाः समा याम्यदिशांतमेव ॥
तथैव जीवा द्वितये विभागे क्रांतिस्तृतीये नरभा चतुर्थे ॥
भत्यंशजातश्च भुजो विधेयो ह्यधस्थवृत्तश्रुतिसंमितश्च ॥ ११ ॥
तथा विधेयो हि यथा दिशांके समानतामेति च सूचिकाग्रः ॥
तत्प्रांतयोर्नेत्रयुगं समांशे समांशरंध्रेण युतं विधेयम् ॥ १२ ॥
भुजाद्र्चक्रांतकर्केंद्रविष्टो मेषाख्यकीलोपरि रंध्रयुक्तः ॥
तद्रंध्रकेऽन्योऽपि तथा विधेयो यथा भचक्रं दृढतां भजेद्धि ॥ १३ ॥

पत्रे भचक्रेऽपि तथा दिशोंऽक्या-
स्ततस्तु तद्व्यासममां च यष्टिम् ॥
विधाय तस्यां हि रसद्विभागान्
युक्त्या समानाश्च समांकनीयाः ॥ १४ ॥

अपाच्यरेखा मृगवृत्तयोगे तीक्ष्णं विधेयं मृगवक्रचिह्नम् ॥
यद् भ्राम्यमाणं गणकेन सम्यक् नोज्झेत्तु नाड्याह्वयमंडलं वै २६
भचक्रवृत्ते खलु राशिवृत्ते नक्षत्रचंचवादिकधारकाँश्च ॥
वृत्तान्विहायाथ परे त्वपास्यं युक्त्या सुतीक्ष्णेन हि लोहकेन ॥२७॥
एतच्च सौम्याह्वययंत्रभेदमार्गेण सिद्धिः सकलाऽत्ररम्या ॥
भवेन्नराणां नियतं च यस्माद्याम्याख्यमिश्राह्वययंत्रभेदः ॥ २८ ॥
ग्रंथस्य भूयस्त्वभयान्मयात्र नोकाश्च नावश्यककारणाद्वै ॥
यंत्रस्य निर्माणमिदं यदुक्तं संक्षेपतोऽन्यद्गुरुसंप्रदायात् ॥ २९ ॥

अथ द्युज्यानयनम्—

मेषप्रमाणेन हतोत्क्रमज्या भुजांशकानां क्रमजीवयाप्ता ॥
द्युज्याभवेदानयतेर्लवानां ततोऽधिकांशक्रमजीवयाढ्या ॥ ३० ॥
त्रिज्याजमानेन हता विभक्ता तदूनखांकक्रमजीवया वै ॥
एवं हि चक्रार्धकभागकानां द्युज्याफलं स्पष्टतरं विधेयम् ॥ ३१ ॥
प्रत्यंशजातं च लवादधश्चेत्कलादिकं तद्विवरेण निघ्नम् ॥
पष्ट्याप्तयुक्तं शकलं दिनस्य स्पष्टं भवेद् व्यासकर्केंद्रसिद्ध्यै ॥३२॥

अंशाः	०	१	२	३	४	५	६	७	८	९
द्युज्या-फलं	० ०	० ११	० २१	० ३२	० ४२	० ५२	१ २	१ १२	१ २२	१ ३२
अंतरम्	० १०	० १०	० ११	० ११	० १०	० १०	० १०	० ११	० ११	० १०

अंशाः	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८
द्युज्या-फलं	१ ४३	१ ५४	२ ४	२ १४	२ २५	२ ३६	२ ४६	२ ५६	३ ७
अंतरम्	० ११	० १०	० ११	० ११	० ११	० १०	० १०	० ११	० १०

यंत्र० १४

अंशाः	१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७
भुज्या-फलं	३ १७	३ २८	३ ३८	३ ४९	४ ०	४ १०	४ २१	४ ३२	४ ४३
अंतरम्	० ११	० १०	० ११	० ११	० १०	० ११	० ११	० ११	० ११

अंशाः	२८	२९	३०	३१	३२	३३	३४	३५	३६
भुज्या-फलं	४ ५४	५ ५	५ १६	५ २७	५ ३८	५ ४९	६ ०	६ १२	६ २३
अंतरम्	० ११	० ११	० ११	० ११	० ११	० ११	० १२	० ११	० ११

अंशाः	३७	३८	३९	४०	४१	४२	४३	४४	४५
भुज्या-फलं	६ ३४	६ ४५	६ ५७	७ ९	७ २१	७ ३३	७ ४४	७ ५६	८ ८
अंतरम्	० १२	० १२	० १२	० १२	० १२	० १२	० १२	० १२	० १२

अंशाः	४६	४७	४८	४९	५०	५१	५२	५३	५४
भुज्या-फलं	८ २०	८ ३२	८ ४४	८ ५७	९ १०	९ २२	९ ३५	९ ४८	१० १
अंतरम्	० १२	० १२	० १२	० १३	० १३	१९ १३	० १३	० १३	० १३

अंशाः	५५	५६	५७	५८	५९	६०	६१	६२	६३
भुज्या-फलं	१० १४	१० २०	१० ४०	१० ५३	११ ६	११ २०	११ ३४	११ ४८	१२ २
अंतरम्	० १३	० १३	० १३	० १३	० १४	० १४	० १४	० १४	० १४

अंशाः	६४	६५	६६	६७	६८	६९	७०	७१	७२
भुज्या- फलं	१२ १६	१२ ३२	१२ ४६	१३ १	१३ १६	१३ ३१	१३ ४६	१४ १	१४ १६
अंतरम्	० १५	० १५	० १५	० १५	० १५	० १५	० १५	० १५	० १६

अंशाः	७३	७४	७५	७६	७७	७८	७९	८०	८१
भुज्या- फलं	१४ ३२	१४ ४८	१५ ४	१५ २१	१५ ३८	१५ ५५	१६ १२	१६ २९	१६ ४६
अंतरम्	० १६	० १६	० १७	० १७	० १७	० १७	० १७	१० १७	० १८

अंशाः	८२	८३	८४	८५	८६	८७	८८	८९	९०
भुज्या- फलं	१७ ४	१७ २२	१७ ४१	१८ ०	१८ १९	१८ ३९	१८ ५९	१९ १९	१९ ३९
अंतरम्	० १८	० १९	० १९	० १९	० २०	० २०	० २०	० २०	० २०

अंशाः	९१	९२	९३	९४	९५	९६	९७	९८	९९
भुज्या- फलं	२० ०	२० २१	२० ४१	२१ ४	२१ २६	२१ ४९	२२ १२	२२ ३५	२३ ०
अंतरम्	० २१	० २१	० २२	० २२	० २३	० २३	० २३	० २५	० २५

अंशाः	१००	१०१	१०२	१०३	१०४	१०५	१०६	१०७	१०८
भुज्या- फलं	२३ २५	२३ ५०	२४ १६	२४ ४३	२५ १०	२५ ३७	२६ ५	२६ ३४	२७ ३
अंतरम्	० २५	० २६	० २७	० २७	० २७	० २८	० २९	० २९	० २९

अंशाः	१०९	११०	१११	११२	११३	११४	११५	११६	११७
द्युज्या-फलं	२७ ३२	२८ २	२८ ३४	२९ ७	२८ ४१	३० १५	३० ५०	३१ २७	३२ ४
अंतरम्	० ३१	० ३१	० ३३	० ३४	० ३४	० ३५	० ३७	० ३७	० ३९

अंशाः	११८	११९	१२०	१२१	१२२	१२३	१२४	१२५	१२६
द्युज्या-फलं	३२ ४३	३३ २२	३४ २	३४ ४४	३५ २७	३६ ११	३६ ५७	३७ ४५	३८ ३४
अंतरम्	० ३९	० ४०	० ४२	० ४३	० ४४	० ४६	० ४८	० ४९	० ५१

अंशाः	१२७	१२८	१२९	१३०	१३१	१३२	१३३	१३४	१३५
द्युज्या-फलं	३९ २५	४० १७	४१ ११	४२ ८	४३ ५	४४ ८	४५ १२	४६ १८	४७ २९
अंतरम्	० ५२	० ५४	० ५७	० ५७	१ ३	१ ४	१ ६	१ ८	१ १२

अंशाः	१३६	१३७	१३८	१३९	१४०	१४१	१४२	१४३	१४४
द्युज्या-फलं	४८ ३८	४९ ५३	५१ ११	५२ ३३	५३ ५९	५५ २८	५७ २	५८ ४४	६० २८
अंतरम्	१ १५	१ १८	१ २२	१ २६	१ २९	१ ३४	१ ४२	१ ४४	१ ५१

अंशाः	१४५	१४६	१४७	१४८	१४९	१५०	१५१	१५२	१५३
द्युज्या-फलं	६२ १९	६४ १७	६६ २०	६८ ३२	७० ५१	७३ २०	७५ ५९	७८ ४९	८१ ५१
अंतरम्	१ ५८	२ ३	२ १२	२ १९	२ २९	२ ३९	२ ५०	३ २	३ २१

अथ नक्षत्रस्याहोरात्रानयनम्—

स्वमध्यवेधोद्भवभापमांशैर्याम्योत्तरैः खांकलवा युतोनाः ॥
द्युज्याफलं तल्लवतो हि यत्स्यात्तदेव नक्षत्रमुखं विचिंत्यम् ॥३८॥
नक्षत्रमध्योन्नतभागकाश्च नरप्रभा चोन्नतभागकानाम् ॥
यंत्रेश्वरात्सर्वमिदं विचिंत्यं भानां ध्रुवांशानयनं तथात्र ॥ ३९ ॥
दस्रस्य पूर्वो ऽथधतारकश्च ब्रह्माजपादादितिजा हि याम्याः ॥
पित्र्येऽभिजिद्धे त्वपरौ च सौम्योऽहिर्बुध्न्यमे मध्यभवश्रुतेश्च ॥४०॥
आर्द्रामृगव्याधकलुब्धकानां चित्रानिलस्यापि शुभैकतारा ॥
मूलानुराधान्यधतारकास्तु स्थूलाश्च यंत्रे विनिवेशनीयाः ॥ ४१ ॥

अथ वेधोन्नतांशज्ञानमाह—

धृत्वा करे यंत्रवरं हि याम्ये ज्योतिर्विदार्कप्रमुखेन युक्त्या ॥
यथार्करश्मिः प्रविशेच्च रंध्रयुग्मे भुजाग्रं हि तथैव कार्यम् ॥ ४२ ॥
ते ह्युन्नतांशास्तरणेर्भुजाग्रयाताश्च पूर्वापरसंभवाश्च ॥
रात्रौ हि भानां च खगस्य बिंबं नेत्रेण रंध्रद्वितये प्रपश्येत् ॥४३॥
तथा भुजाग्रं परिचालयित्वा तदग्रगाश्चोन्नतसंज्ञभागाः ॥
खमध्यभागात्परपूर्वभागस्थिते ग्रहे भे परपूर्वकाः स्युः ॥ ४४ ॥

अथार्कोन्नतांशेभ्यो गतैष्यकालस्य तथा लग्नादिभावानां तथा होराया ज्ञानमाह—

सूर्यांशं क्षितिजे हि पूर्वपरके धृत्वोन्नतांशेषु च
द्विःस्थाने मृगवक्रलग्नविवरे नाड्यो गतैष्या रवेः ॥
वेधांशोपरिगे रवौ निजकुजे पूर्वं विलग्नं स्फुटं
लग्नं चास्तविलग्नगं परकुजे याम्योत्तरे खांबुभम् ॥ ४५ ॥
लग्नांशे विधृतेंऽकरुद्रवलये होराभिधे मध्यगौ
भागौ नैधनधर्मकौ रसयुतौ तौ द्वित्रिसंख्यौ क्रमात् ॥
होराद्वयवन्धियुते हि सप्तमलये मध्याश्रितौ भावकौ
रुद्रांत्यौ रससंयुतौ शररसौ चैवं स्फुटा द्वादश ॥ ४६ ॥

संधिर्योगदलात्तयोर्विरचयेच्छेषं हि यंत्रेश्वरात्
 ज्ञेयं भावभवं स्फुटं रविलवे वेधोन्नतांशोपगे ॥
अर्कात्सप्तमभांशकेन सहिता होरा तदेवापरात्
 होरेशास्तदधीश्वराद्विगणयेत्षष्ठस्य षष्ठस्य वै ॥ ४७ ॥

अथेष्टघटिकोपरि उन्नतभागज्ञानं तथा कालाल्लग्नज्ञानं लग्नात्कालज्ञानमाह—

धृत्वा प्राक् क्षितिजे रविं मृगमुखस्यांकाच्च नाड्यंकके-
 ऽभीष्टे नक्रमुखं विधाय रवियुग्वृत्तोन्नतांशा रवेः ॥
एवं स्वेष्टघटीयुते मृगमुखे लग्नादि पूर्वोक्तवत्
 भावाश्चेष्टघटीभवाः स्फुटतरा वार्कांगयोरंतरे ॥ ४८ ॥

अथ नक्षत्रोन्नतांशेभ्यो रात्रौ कालादिज्ञानमाह—

भास्यं चोन्नतवेधभागसहितं कृत्वार्कभागं कुजे
 धृत्वा प्रागपरे च नक्रवदनच्छिःस्थानलग्नांतरे ॥
नाड्यः शेषगताः स्युरत्र निशिजा लग्नादिपूर्वोक्तवत्
 भावाः सूर्यलवे युते हि वलये होरा तु होराभिधे ॥ ४९ ॥

अथ गतरात्रितो नक्षत्रोन्नतांशज्ञानमाह—

अर्कांशेऽस्तकुजे स्थिते मृगमुखात्स्वाभीष्टनाडीगतं
 कृत्वा नक्रमुखं तदा भवदने लग्नास्तु तुंगांशकाः ॥

अथाभीष्टांशोत्पन्नरेखांतराले दृगंशयोगज्ञानमाह—

याभीष्टांशभवा हि राशिवलये रेखा हि पूर्वापरा
 धृत्वेष्टे क्षितिजे तयोर्मृगमुखस्यांतर्गता ये लवाः ॥ ५० ॥
प्राग्भेदात्सलवाधिकेन गुणिताः स्वाभीष्टभागैर्हृता
 लब्धांशैः सहितं हि नक्रवदनस्याद्यं हि चिह्नं बुधैः ॥
तस्मिन्नक्रमुखे धृते रविलवाः स्वे स्वे कुजे प्रस्फुटाः
 र्थेवं स्वोन्नतभागकेऽपि रविभस्यांशे स्फुटत्वं भवेत् ॥५१॥

अथार्कभ्रमणज्ञानम्—

ये मध्योन्नतभागका रविभवाल्लंभेष्वरेखांकिता
 स्तत्राद्ये भवलये रविर्भवलयः संभ्राम्यमाणात्स्फुटः ॥

रात्रौ भोद्ध्यकैः खमध्यलवकैर्मध्योपरि त्वांकितै-
स्तत्राढ्ये भमुखे हि खाढ्यभलवाः स्पष्टा उडोस्तेऽत्र वै ॥५२॥

अथ भौमादिस्पष्टीकरणमाह—

रात्रावुन्नतभागकान् भखगयोर्ज्ञात्वेष्टयोः प्रस्फुटान्
भास्ये स्वोन्नतभागकेषु सहिते खेटोन्नतांशाढ्यकः ॥
भांशः स्पष्टतरः खगस्य च गतिः कालद्वयोत्पन्नका
ज्ञेया तद्विवरेण कालविवरात्स्पष्टानुपातेन वै ॥ ५३ ॥

अथ चरज्ञानं दिनरात्रिज्ञानं चाह—

प्रोच्याढ्यलंकाक्षितिजे निधाय ततोऽर्कभागे क्षितिजे धृते स्वे ॥
द्विस्थाननक्रास्यविशेषभागा दिग्घ्ना पलाद्यं हि चरार्धकं स्यात् ५४
कुजे हि पूर्वापरकेऽर्कभागे धृते मृगास्ये विवरस्य चिह्नम् ॥
तत्पूर्वचिह्नात्परचिह्नकांतं दिनं तमिस्रा घटिका परा च ॥५५॥

अथायनांशादि तथा तुल्यायनांशानमाह—

यंत्रेश्वरे तत्सकलं विचिंत्यं यच्चायनांशानयनादिकं वै ॥
वेधोन्नतांशांतरकं विधाय चराचरस्यैव भजेत् खगस्य ॥ ५६ ॥
गत्योर्वियोगेन तदेकगत्योर्भेदे जवैक्येन दिनादिलब्धैः ॥
तयोर्युतिः स्यात्खगयोश्च गम्यैर्न्यूने चरे वक्रगतौ विलोमम् ॥५७॥

अथोदयास्तसाधनम्—

इष्टेऽह्नीष्टखगस्य वास्तसमये विध्वेष्टभोच्चांशकान्
धिष्ण्यास्यं विनिवेश्य तेषु च परे लग्नं खगास्तांगकम् ॥
तन्नक्राग्रपरास्तकांशमृगवक्रांतर्गतांशास्त्रिजै-
र्हीनान्कालवलवैर्भजेत्क्रमगतौ गत्यंतरेणान्यथा ॥ ५८ ॥
भुक्त्यैक्येन च लब्धवासरमितैर्गम्येत ? कैश्चास्तकः
खेटोऽर्कादधिकोनके नवलवाः कालांशकाद्युत्तराः ॥
शुक्रेज्यज्ञयमारजाश्च कुटिले रूपोनितास्ते स्फुटाः
धृत्वा प्राक् क्षितिजे रविं मृगमुखे चिह्नं प्रकुर्यात्ततः ॥५९॥

---

१ सेपायभार्ग इति पाठः ।

तस्मात्स्वेष्टखगस्य कालल्वकैर्वामं हि नक्राननम्
कृत्वा प्राक्क्षितिजे ग्रहोदयभवं लग्नं विलग्नं भवेत् ॥
तत्खेटांतरभागकैश्च विहृतैः पूर्वोक्तवद्वासरैः
खेटेंऽगादधिकोनकेष्यगतकैः खेटोदयः स्यात्स्फुटः ॥ ६० ॥

* अथ स्तम्भादिकोच्चज्ञानमाह—

यंत्रेंद्रेण हि पर्वतादिशिखरं विध्वा स्वपादांकतो-
ऽग्रे गत्वा च पुनस्तदंतरगता भूर्भास्करैश्चाहता ॥
भक्ता चोन्नतभांतरेण हि तदौच्चं स्यात्समानान्वितं
ज्ञेयं सद्गुरुसंप्रदायवशतो नोक्तं मया यत्तु वै ॥ ६१ ॥
इति यंत्रशिरोमणौ शुभे परमज्ञानकरे विपश्चिताम् ॥
रचिते पुरुषोत्तमात्मना त्रितयो यंत्रकराद्व मणिः स्फुटः ॥६२॥

इति श्रीगणकचक्रचूडामणिपुरुषोत्तमात्मजेन ज्योतिर्विदा विश्रामेण
विरचिते यन्त्रशिरोमणौ यन्त्रराजाभिधानो मणिस्तृतीय

---

* अथ राजकौतुकार्थं वृक्षादेरुच्छ्रायज्ञानोपाय —
अतिविततमतिर्महीपतिश्चेद् गणकवरं परिपूज्य हेमरत्नै ॥
यदि किल परिपृच्छतीह मानान् गणक ! विचार्य वदाशु तालदैर्घ्यम् ॥ १ ॥
तुरीययन्त्रादुत चापुत्राच्च वेध प्रकुर्वंति निमील्य नेत्रम् ॥
नेत्रद्वये सत्यपि नेत्रनाश प्रश्ने किलैतन्नहि युक्तियुक्तम् ॥ २ ॥
प्रश्ने हि मांगल्यविधौ यतो हि अथ च पशु परिवर्जयति ॥
यत्तात्स्वकीय च निमील्य नेत्र वेध प्रकुर्वंति नमोऽस्तु तेभ्य ॥ ३ ॥
तुरीययन्त्र प्रविहाय हस्तादन्यात्करादकुशाक विहाय ॥
तत्सुदरं नेत्रयुग प्रकाश्य प्रवाच्यमस्मात्खलु तालवेधम् ॥ ४ ॥
नैतत्प्रकाश्य खलु दुर्जनेषु यतो हि यन्त्राख्य किमत्र वेध ॥
एतत्प्रबुध्वा कुलजातिदेशान् गुणान्वितस्यापि जितेंद्रियस्य ॥ ५ ॥
वृक्षभा रविहृता च शकुमानाजिता भवति तालमितिर्वै ॥
दैववित् किल च वृक्षपताक दाक्षतस्त्विदमुवाच हि दैर्घ्यमिति ॥ ६ ॥

मुहुर्मुहुर्विघ्नहरं प्रणम्य चापाख्ययंत्रं रचयामि रम्यम् ॥
दिनत्रियामासमयादिबोधमदं ततः कालविदां हिताय ॥ १ ॥
सौदारवं धातुमयं च कृत्वा चापाकृतिं वृत्तदलाधिकं वै ॥
तस्योर्ध्वके नेत्रयुगे सरंध्रे युक्त्या निवेश्ये गुरुसम्प्रदायात् ॥२॥
समानवृत्तार्धकतो विधेया रेखा च पूर्वापरसंज्ञका तु ॥
तन्मध्यकेंद्राच्छरवच्च याम्याद्वृत्तत्रयं कर्कमुखं च केंद्रात् ॥ ३ ॥
मृगाख्यवृत्तोपरि वृत्तयुग्मं कृत्वा तु पूर्वापरयोस्तु मध्ये ॥
नाड्यः समाः खाग्निमितास्तथान्या यंत्रांतकं ज्यौतिषिकैर्विधेयाः ४
तदंशरेखास्तदधः समानास्तथोक्तवत्स्वाक्षकर्णभवैश्च ॥
केंद्रादिकैश्चोन्नतमंडलानि कुजादिकानीह लिखेत्स्फुटानि ॥ ५ ॥
भचक्रपत्रे मृगवृत्तकासं दिगंकितं कर्कटकादिवृत्तैः ॥
पूर्वाजयोः कर्कटयाम्ययोश्च तथा तुलापश्चिमयोर्युतिं वै ॥ ६ ॥
यथा स्पृशेद्वृत्तदलं तथाहि युक्त्या विधेयं सुधिया स्फुटं वै ॥
अपाच्यनक्राह्वयमंडलस्य योगात्तुलाजापरपूर्वयोगम् ॥ ७ ॥
यावद्विधेयं खलु वृत्तयुग्ममक्षाजमुख्या निजकालभागैः ॥
पूर्वाजयोगाक्रमशोऽकनीयाः स्वनामयुक्ता निजभागकाढ्याः ॥८॥
नक्षत्रवक्राणि च पूर्वरीत्या युक्त्यांकयित्वा ह्यवशेषकं च ॥
श्रीयंत्रराजोक्तवदेव कृत्वा केंद्रे निवेश्यं सुदृढं सकीलम् ॥ ९ ॥
तद्यंत्रपृष्ठेऽपि च तुर्ययंत्रं विधाय पूर्वोक्तवदेव तस्मिन् ॥
याम्याग्रचिह्नात्खनवोन्नतांशाः सांकाः समाः पश्चिमकाग्रकांतम् १०
तुर्ये परे ज्या तदधोऽपमांशास्तस्मादधः शंकुजभा विलेख्याः ॥
तत्केंद्रकीले हि विलंबसूत्रं भारेण युक्तं सुधिया विधेयम् ॥११॥
अर्के तथा भं खलु वेधरंध्रे दृष्ट्वा स्थिते लंबयुतोन्नतांशाः ॥
शेषे तु कालानयनादिकं वै श्रीयंत्रराजोक्तवदेव चिंत्यम् ॥ १२ ॥

अत्रास्तलग्नं च खभं स्फुटं स्यात् पूर्वोन्नतांशो ह्यपरे विलग्नम् ॥
तथा खभं स्वायनभागयुक्तं श्रीयंत्रराजेन समं परं धे ॥ १३ ॥
इति यंत्रशिरोमणौ शुभे विशदज्ञानकरे विपश्चिताम् ॥
रचिते पुरुषोत्तमात्मनाऽब्धिमितोऽगाद्धि मणिः सुचापकः ॥१४॥

इति श्रीगणकचक्रचूडामणिपुरुषोत्तमात्मजेन ज्योतिर्विदा विश्रामेण
विरचिते यंत्रशिरोमणौ चापयंत्राख्यो मणिश्चतुर्थः ॥

सुहृश्च विघ्नेशपदारविंदं नत्वा ह्यहं तुर्यकनामधेयम् ॥
तनोमि सद्धातुभवं विधेयं तुर्यं सुवृत्तार्धदलाधिकं धे ॥ १ ॥
समानतुर्ये विरचय्य रेखां पूर्वाभिधां याम्यभयां तथैव ॥
तत्तुर्यकेंद्राद्धि निवेशनीयं कर्कादिवृत्तत्रितयं च युक्त्या ॥ २ ॥
मृगोर्ध्वगे वै परिधी विधाय कालाख्यवृत्ते यमपूर्वयोश्च ॥
मध्ये शरेंदुप्रमितास्तथांक्या नाड्यः स्वमानेन युतास्तथान्ये ॥ ३ ॥
स्वाक्षोन्नवैर्व्यासकर्केंद्रकैश्च
कुजादिकान्युन्नतमंडलानि ॥
युक्त्या निवेश्यानि च पूर्वरीत्या
तत्तुल्यचक्रेऽपि च नाडिकाख्यम् ॥ ४ ॥
घट्यंकितं पूर्वयमांतराले कर्कादिवृत्तत्रितयांकितं धे ॥
यमाढ्यकर्कादजयुक्पूर्वांतकं तु तस्माद् यमयुङ्मृगांतम् ॥ ५ ॥
वृत्तद्वयं कर्कटकेन कृत्वा लंकोदयाः काललवैस्तथांक्याः ॥
कर्कादिकाः कर्कयमाख्ययोगात् सर्पाकृती याम्यमृगाख्यकांतम् ६
पञ्चाशयोऽन्येऽपि तथा विलोमान्नक्रादयः स्वांशककैर्युताश्च ॥
नक्षत्रचक्राणि च पूर्ववद्धि निवेश्य शेषं खलु पूर्ववद्धि ॥ ७ ॥
भचक्रपत्रं खलु तुर्यकेंद्रे दृढं निवेश्यं गुरुसंप्रदायात् ॥
तद्याम्यरेखोपरि यंत्रनेत्रे प्रांते सरंध्रे विनिवेशनीये ॥ ८ ॥
तद्यंत्रपृष्ठेऽपि च वेधतुर्यं पूर्वोक्तवद्धि सुधिया विधेयम् ॥
वेधादिकं पूर्ववदेव कृत्वा कालादि सर्वं खलु पूर्ववद्धि ॥ ९ ॥

वेधोन्नतांशोपरिगे खयुक्तं खभं स्फुटं तन्नतनाडिकाले ॥
मृगानने वै क्षितिजे विलग्नं पूर्वोन्नतांशे त्वपरे तथाले ॥ १० ॥
श्रीयंत्रराजोक्तवदेव शेषं युक्त्या विचिंत्यं स्वधिया विमृश्य ॥
ग्रंथस्य भूयस्त्वभयाद् यदत्र नोक्तं मया तत्तु सुसम्प्रदायात् ॥ ११ ॥
इति यंत्रशिरोमणौ शुभे विशदज्ञानकरे विपश्चिताम् ॥
रचिते पुरुषोत्तमात्मना तुरियंत्राख्यमणिस्तु पंचमः ॥ १२ ॥

इति श्रीगणकचक्रचूडामणिपुरुषोत्तमात्मना ज्योतिर्विदा विश्रामेण
विरचिते यंत्रशिरोमणौ तुरियन्त्राख्यमणि पचमः ॥

नत्वा विघ्नहरं ब्रवीमि नलिकाख्यं यंत्रमत्यादरात्
सम्यग्वै नृपतेः सुरंजनकरं ज्योतिर्विदां प्रीतये ॥
दृक्कर्माढ्यखगान्निजेष्टसमयाद् यातैष्यका प्रोक्तवद्
भा साध्या गणकेन तच्छ्रुतिहता स्पष्टापमज्या हृता ॥ १ ॥
लंबांशोद्भवजीवयापमदिशं यत्त्वंगुलाद्यं फलं
याम्याक्षप्रभया सुसंस्कृतमिह स्पष्टो भुजो जायते ॥
दोर्वर्गश्रुतिवर्गजांतरपदं कोटिस्तु केंद्राग्न्यसेत्
सम्यक् पूर्वमुखी परस्थखचरे प्राक्स्थे च प्रत्यङ्मुखी ॥२॥
कोट्यग्राद्विभुजोऽन्यथा स रहितः कार्यो भुजाग्रात्प्रभा
केंद्रं तं हि यथा स्पृशेत्सुगणकैस्त्र्यस्रं तथा साधयेत् ॥
भाग्रात्केंद्रगशंकुमस्तकगते सूत्रे हि सूच्यग्रकं
दीर्घं सन्नलकं सुधातुजनितं त्वाधारवंशस्थितम् ॥ ३ ॥
कृत्वा तन्नलके निजेष्टसमये खेटं हि संदर्शयेत्
भाग्राच्छंकुशिखाग्रसूत्रगदृशा भूपस्य संतुष्टये ॥
केंद्राद्भाग्रगशंकुशेखरगते सूत्रे स्थितं वा नलं
बध्वा तन्नलकाग्रसूत्रगदृशा केंद्रस्थतोये खगम् ॥ ४ ॥

इति यंत्रशिरोमणौ शुभे परमज्ञानकरे विपश्चिताम् ॥
रचिते पुरुषोत्तमात्मना नलिकायंत्रमणिः षडुन्मितः ॥ ५ ॥

इति श्रीगणकचक्रचूडामणिपुरुषोत्तमात्मजेन ज्योतिर्विदा विश्रामेण
विरचिते यंत्रशिरोमणौ नलिकाख्ययंत्रमणिः षष्ठः ॥

श्रीमद्गुर्जरमंडले क्षितितलालंकारभूते पुरं
श्रीजंबूसरसंज्ञकं द्विजकुलानंदैकदं तत्र वै ॥
श्रीकौंडिन्यकयान्वयंशजकुले ह्यासीदनंतो द्विजः
श्रौतस्मार्तविचारसारचतुरो दैवज्ञचूडामणिः ॥ १ ॥
तत्पुत्रो हि जनार्दनो निजगुणैः ख्यातो धरामंडले
तज्जः श्रीपुरुषोत्तमो गुणनिधिः स्वाचारवान् तत्सुतः ॥
विश्रामो गणनाथपादनिरतस्त्रिस्कंधपारंगतः
श्रीमद्यंत्रशिरोमणिं सुविशदं चक्रेऽगयंत्रात्मकम् ॥ २ ॥
दृष्ट्वा यंत्रशिरोमणिं सुविशदं सुज्ञा गुणज्ञाः सदा
नानानंदभरैर्युताः सुगणकास्तुष्यन्तु यान्ये जडाः ॥
नानाक्रोधभरैर्युताः कुमतयः क्रुध्यंतु येषां भवेद्
दिव्यं ज्ञानमभीप्सितं सुमतयस्ते वै पठन्तु ध्रुवम् ॥ ३ ॥
शाके सप्तत्रिपंचेंदु १५३७ प्रमिते रचितो मया ॥
ग्रंथो यंत्रागमानां हि वृत्तैर्नदेंदुदस्रकैः २१९ ॥ ४ ॥

इति श्रीगणकचक्रचूडामणिपुरुषोत्तमात्मजेन ज्योतिर्विदा विश्रामेण
विरचिते यंत्रशिरोमणौ वंशवर्णनो नाम सप्तमो मणिः ॥

॥ श्रीः ॥

यन्त्रराजः ।

[illegible] गुरु विरचितः

[illegible]

तथा

[illegible] विश्रामेण विरचितः

यन्त्रशिरोमणिः ।

[illegible]

कृष्णशंकर केशवराम रैक इत्येतैः सम्पाद्य संशोधितः ।

सनाब्द १९३६.

[illegible] १॥ सार्ध[illegible]कम् ।